

UNIVERSITEIT LEUVEN ♦ UNIVERSITEIT GENT ♦ UNIVERSITEIT HASSELT ♦
VRIJE UNIVERSITEIT BRUSSEL ♦ THOMAS MORE ♦ KATHOLIEKE HOGESCHOOL VIVES ♦
ERASMUSHOGESCHOOL BRUSSEL ♦ HOGESCHOOL WEST-VLAANDEREN ♦
PXL HOGESCHOOL ♦ ARTESIS - PLANTIJN HOGESCHOOL ANTWERPEN

Academiejaar 2017-2018

Sociale verhalen™ voor kinderen met autismespectrumstoornis op daguitstap naar enkele toeristische trekpleisters in Vlaanderen

(Social stories™ for children with autism spectrum disorder on a day trip to several tourist attractions in Flanders)

Promotor
Prof. Dr. E. Hermans

Masterproef ingediend tot het
behalen van de graad van
Master in het toerisme

door:
Sien Depoortere

© Copyright by KU Leuven – Deze tekst is een examendocument dat na verdediging niet werd gecorrigeerd voor eventueel vastgestelde fouten. Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de promotoren en de auteurs is overnemen, kopiëren, gebruiken of realiseren van deze uitgave of gedeelten ervan verboden. Voor aanvragen tot of informatie in verband met overnemen en/of gebruik en/of realisatie van gedeelten uit deze publicatie, wendt u zich tot de promotor van de KU Leuven, Departement Aard- en Omgevingswetenschappen, Celestijnenlaan 200E, B-3001 Heverlee (België).

Voorafgaande schriftelijke toestemming van de promotor is vereist voor het aanwenden van de in dit eindwerk beschreven (originele) methoden, producten, toestellen, programma's voor industrieel nut en voor inzending van deze publicatie ter deelname aan wetenschappelijke prijzen of wedstrijden.

Abstract

Inclusive tourism is on the rise. Despite this, findings show that little to no steps have been taken to improve the touristic experience of children with Autism Spectrum Disorder or ASD. However, recent studies show that 0.6% of the global population has this diagnosis. Therefore, this group deserves more attention. Children with ASD (i.e. the target group of this study) **benefit from structure and predictability due to their rigid behaviour patterns**. In addition, they often do not understand what is **expected from them in certain new situations**. This entails that, for example, they will not be quite in a museum unless this is explicitly asked of them. Both challenges can (partially) be **compensated through the use of social stories**TM. These are visual step-by-step plans that explain what the child can expect in a certain situation and how the child is expected to behave. Social stories can have a positive effect on the stress level that is often associated with these unpredictable day trips. The current study **aims to fill this existing gap in regard to the experiences of children with ASD when they go on a day trip in Flanders with their family by anticipating and compensating for their current challenges**. This is accomplished through the development of evidence-based social stories by means of a **qualitative approach** with four (partially overlapping) phases. The **first exploratory phase** consists of semi-structured interviews with twenty parents with at least one child with ASD between the age of six and twelve years old. The purpose of these interviews is to understand which difficulties they face in preparation for and during their day trip and which factors are therefore crucial when developing the social stories. This information is combined with experiences of professionals in the field (i.e. psychologists, special education teachers, etc.) deduced through semi-structured interviews. In the second phase, **social stories are developed for four case studies** in Flanders based on the earlier obtained information. Finally, the **social stories are evaluated**. The families from the first phase receive the social story to prepare and plan a visit to one of the four attractions (i.e. Gravensteen Ghent, Zoo Antwerp, Museum of Natural Sciences in Brussels and Sunparks). Afterwards, they are interviewed about their experience and the experience of their child(ren) through a semi-structured interview. Subsequently, the social stories are **optimized and finalised**. Finally, they are evaluated in a broader context by means of a **SWOT-analysis** (identifying strengths, weaknesses, opportunities and threats). The **results** indicate that these **social stories are well-received by all the families** who participated in this study. They report **less stress** for both their children and themselves during the preparation for the day trip, as well as during the day trip itself. All parents answer a resounding 'yes' to the question whether they would use such social stories again in the future if these would be available. Therefore, we can conclude that the present study makes an **important, practical contribution to inclusive tourism in Flanders** that is clearly appreciated by the families with children with ASD. It meets the needs of a target group that is often forgotten, but also a lot of other people may benefit from these social stories (e.g. people with mental disabilities, highly sensitive people, etc.). **Clear communication and predictability enhance, after all, the quality of an experience as such.**

Samenvatting

Inclusief toerisme krijgt steeds meer en meer aandacht. Desondanks wordt in Vlaanderen weinig tot geen bewijs gevonden van dergelijke projecten voor mensen met autismespectrumstoornis of ASS. Nochtans geeft een schatting aan dat 0,6% van de wereldbevolking als dusdanig gediagnosticeerd is. Bijgevolg verdient deze groep meer aandacht. Kinderen met ASS (i.e. de doelgroep van deze studie) hebben **baat bij structuur en voorspelbaarheid** om stress te vermijden. Bijkomend begrijpen ze vaak niet **welk gedrag van hen verwacht wordt in nieuwe situaties**. Hierdoor zullen zij bijvoorbeeld niet stil zijn in een museum, tenzij dit expliciet gevraagd wordt. Beide uitdagingen kunnen (deels) **gecompenseerd worden door sociale verhalen**TM. Dit zijn visuele stappenplannen die het kind duidelijk maken wat hij/zij kan verwachten van de daguitstap en welk gedrag van hem/haar verwacht wordt. Sociale verhalen kunnen een positieve invloed uitoefenen op de stress die met deze onvoorspelbare daguitstappen gepaard gaat en deze uiteindelijk reduceren. De huidige studie tracht hieraan **tegemoet te komen door te anticiperen en compenseren voor de huidige uitdagingen die deze doelgroep ervaart wanneer zij op daguitstap gaan in Vlaanderen in familiaal verband**. Dit proberen we te bereiken door evidence-based sociale verhalen te ontwikkelen door middel van een **kwalitatieve methode** met vier (deels overlappende) fasen. De **eerste verkennende fase** bestaat uit semigestructureerde interviews met twintig ouders met minstens één lagereschoolkind met ASS. Het doel van deze interviews is om te achterhalen welke moeilijkheden zij ervaren gedurende de voorbereiding en daguitstap zelf. Bijgevolg wordt nagegaan welke factoren cruciaal zijn bij het ontwikkelen van een sociaal verhaal. Deze informatie wordt gecombineerd met getuigenissen van experts in het werkveld (i.e. psycholoog, thuisbegeleider, etc.) aan de hand van semigestructureerde interviews. In de volgende fase worden **sociale verhalen ontwikkeld voor vier gevalstudies** in Vlaanderen (i.e. Gravensteen, Zoo, Museum voor Natuurwetenschappen en Sunparks), rekening houdend met de informatie uit de eerste onderzoeksfase. Vervolgens worden deze **sociale verhalen geëvalueerd**. Hierbij bereiden de twintig gezinnen een bezoek aan één van deze vier attracties voor aan de hand van het sociaal verhaal en gaan zij vervolgens op daguitstap. Achteraf vinden opnieuw semigestructureerde interviews plaats met de ouders om hun ervaring en die van hun kind(eren) te overlopen. Op basis daarvan worden de sociale verhalen **geoptimaliseerd**. Tot slot worden ze in een bredere context geëvalueerd aan de hand van een **SWOT-analyse**. Uit de **resultaten** blijkt dat het aanbieden van deze sociale verhalen **voor alle ouders en kinderen een grote meerwaarde** is. De ouders rapporteren **minder stress** voor zowel het kind als zichzelf, zowel voor als tijdens de daguitstap. Op de vraag of zij in de toekomst nog dergelijke sociale verhalen zouden gebruiken indien deze beschikbaar zijn, antwoorden alle ouders volmondig 'ja'. Hieruit kunnen we concluderen dat de huidige studie een **belangrijke, praktische bijdrage** levert tot het inclusief toerisme in Vlaanderen die duidelijk geapprecieerd wordt door de beoogde doelgroep. Hiermee wordt tegemoetgekomen aan de noden van een doelgroep die vaak vergeten wordt, maar ook heel wat andere mensen zonder de diagnose ASS hebben hier mogelijk baat bij (e.g. mensen met een mentale beperking, hoogsensitieve personen, etc.). **Duidelijke communicatie en voorspelbaarheid bevorderen immers de kwaliteit van de ervaring als dusdanig.**

Inhoudsopgave

Abstract	i
Samenvatting.....	ii
Inhoudsopgave	iii
Lijst van afbeeldingen.....	vi
Lijst van tabellen.....	vi
Woord vooraf	vii
1. Inleiding	1
2. Doelstelling, onderzoeksvragen en methodologie.....	2
2.1. Globale doelstelling en onderzoekstellingen	2
2.2. Specifieke onderzoeksvragen en hypothesen	2
2.2.1. Globale onderzoeksvraag: Hoe kunnen sociale verhalen bijdragen tot het voorbereiden van een daguitstap voor lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis en de uitstap ter plaatse aangenamer laten verlopen?	2
2.2.2. Deelvraag 1: Welke uitdagingen en problemen ondervinden lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis voor en tijdens een daguitstap?.....	2
2.2.3. Deelvraag 2: Welke acties ondernemen de aanbieders van daguitstappen in Vlaanderen reeds om de ervaring van lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis te verbeteren?	3
2.2.4. Deelvraag 3: Wat zijn de kritische succesfactoren van een sociaal verhaal voor lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis?.....	3
2.2.5. Deelvraag 4: Worden de ontwikkelde sociale verhalen ervaren als hulpmiddel door de lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis en hun omgeving voor en tijdens hun daguitstap?	4
2.3. Methode	4
3. Literatuurstudie	6
3.1. Inclusief toerisme	6
3.2. Autismespectrumstoornissen: Een korte uiteenzetting.....	9
3.2.1. Wat is een autismespectrumstoornis?.....	9
3.2.2. Etiologie en achterliggende theorieën	11
3.2.3. Prevalentie en comorbiditeit van ASS in Vlaanderen.....	13
3.2.4. Het diagnoseproces	15
3.2.5. Ontwikkeling en prognose.....	17
3.2.6. Behandeling en begeleiding	17
3.3. Autismespectrumstoornissen en toeristische attracties.....	19
3.3.1. Hindernissen voor kinderen met ASS voor en tijdens daguitstappen.....	19
3.3.2. Mogelijke oplossingen	22
3.3.3. Huidige stand van zaken in Vlaanderen met betrekking tot algemeen ondernomen acties voor deze doelgroep betreffende daguitstappen.....	26
3.4. Sociale verhalen als hulpmiddel voor kinderen met ASS	26

3.4.1. Wat zijn sociale verhalen TM ?	27
3.4.2. Kenmerken en kritische succesfactoren van sociale verhalen TM	28
3.4.3. Evidentie voor sociale verhalen	31
3.4.4. Huidige stand van zaken met betrekking tot sociale verhalen in de toeristische sector (i.e. wereldwijd en in Vlaanderen specifiek)	32
4. Onderzoek en bijhorende resultaten	33
4.1. Onderzoeksfase 1: Verkenning	33
4.1.1. Verkenning van de moeilijkheden aan de hand van interviews met ouders van kinderen met ASS	33
4.1.2. Verkenning van de moeilijkheden aan de hand van interviews met experts in het werkveld	46
4.1.3. Verkenning van de huidige stand van zaken in Vlaanderen met betrekking tot algemeen ondernomen acties voor deze doelgroep betreffende daguitstappen	51
4.2. Onderzoeksfase 2: Sociale verhalen ontwikkelen	54
4.2.1. Selectie gevalstudies	54
4.2.2. Ontwikkelingsproces	56
4.2.3. Prototype	58
4.3. Onderzoeksfase 3: Testen en evalueren van sociale verhalen	61
4.3.1. Aanpak testfase	61
4.3.2. Evaluatie en optimalisatie van het product	63
4.4. Onderzoeksfase 4: SWOT-analyse van het project	75
5. Bespreking	82
5.1. Deelvraag 1: Welke uitdagingen en problemen ondervinden lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis voor en tijdens een daguitstap?	82
5.2. Deelvraag 2: Welke acties ondernemen de aanbieders van daguitstappen in Vlaanderen reeds om de ervaring van lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis en hun omgeving te verbeteren?	84
5.3. Deelvraag 3: Wat zijn de kritische succesfactoren van een sociaal verhaal voor lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis?	84
5.4. Deelvraag 4: Worden de ontwikkelde sociale verhalen ervaren als hulpmiddel door de lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis en hun omgeving voor en tijdens hun daguitstap?	86
5.5. Onderzoeksvraag: Hoe kunnen sociale verhalen bijdragen tot het voorbereiden van een daguitstap voor lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis en de uitstap ter plaatse aangenamer laten verlopen?	87
5.6. Sterktes en zwaktes van het onderzoek	89
5.7. Implicaties voor de praktijk	91
6. Conclusie	93
7. Literatuurlijst	96
8. Bijlagen	108
8.1. DSM-V Criteria Autismespectrumstoornis	108

8.2. Vragenlijst betreffende het interview met de ouders.....	110
8.3. Codeersysteem van de interviews met de ouders: Verkenning.....	112
8.4. Vragenlijst betreffende het interview met de experts.....	114
8.5. Codeersysteem van de interviews met de experts	117
8.6. Codeersysteem van de interviews met de toeristische sector	118
8.7. Screeningsinstrument Carol Gray.....	119
8.8. Screenshots website.....	122
8.9. Vragenlijsten betreffende de interviews met de ouders: Feedback.....	126
8.9.1. Voorbeeld vragenlijst: Zoo van Antwerpen.....	126
8.9.2. Feedback: Opstellen van het sociaal verhaal	130
8.9.3. Feedback: Gebruik sociaal verhaal	134
8.10. Codeersysteem van de interviews met de ouders: Feedback.....	144
8.11. Finale versie: Sjablonen Sociale verhalen.....	146
8.11.1. Sjabloon: Zoo van Antwerpen	146
8.11.2. Sjabloon: Museum voor Natuurwetenschappen te Brussel.....	172
8.11.3. Sjabloon: Gravensteen Gent.....	198
8.11.4. Sjabloon: Sunparks Oostduinkerke.....	218
8.12. Finale versie: Checklists en sensorische kaarten.....	246
8.12.1. Checklist: Zoo van Antwerpen	246
8.12.2. Sensorische kaart: Zoo van Antwerpen.....	252
8.12.3. Checklist: Museum voor Natuurwetenschappen	258
8.12.4. Sensorische kaart: Museum voor Natuurwetenschappen	264
8.12.5. Checklist: Gravensteen	267
8.12.6. Checklist: Sunparks Oostduinkerke	273

Lijst van afbeeldingen

Figuur 1: Sensorische kaart Melbourne Zoo (Melbourne Zoo, 2017)	22
Figuur 2: Kaart van Vlaanderen met de locatie van de deelnemende aanbieders van daguitstappen (Gazet Vanhove, 2016 met eigen verwerking)	56

Lijst van tabellen

Tabel 1: Overzicht van bezochte attracties (n=20 gezinnen)	37
Tabel 2: Verdeling van sensorische gevoeligheden bij kinderen met ASS (n=32 kinderen).....	38
Tabel 3: Verdeling van de uitdagingen (n=20 gezinnen)	42
Tabel 4: Meest voorkomende zaken die op voorhand besproken worden (n=20 gezinnen)	44
Tabel 5: Overzicht van de gevisualiseerde afspraken per attractie	61
Tabel 6: Overzicht met gevisualiseerde afspraken in het sociaal verhaal (n=21 ontwikkelde sociale verhalen; x/y = x staat voor wel gevisualiseerd, y voor het totaal aantal kinderen in die groep)	64
Tabel 7: Overzicht van SWOT-analyse	76
Tabel 8: Overzicht codeersysteem interviews ouders - Verkenning	113
Tabel 9: Overzicht codeersysteem interviews met experts	117
Tabel 10: Overzicht codeersysteem interviews met de toeristische sector	118
Tabel 11: Overzicht codeersysteem interviews ouders - Feedback	145

Woord vooraf

Deze masterproef kwam tot stand dankzij de hulp van velen als finale prestatie voor het succesvol afronden van de masteropleiding Toerisme. Graag maak ik van deze gelegenheid gebruik om enkele mensen te bedanken zonder wie dit proces wellicht veel moeizamer was verlopen.

Ten eerste wil ik graag mijn promotor, Prof. dr. Elke Hermans bedanken voor de kans die ze me gaf om me te verdiepen in dit onderwerp en de uitstekende begeleiding. Ze gaf me het vertrouwen om dit project tot een goed einde te brengen. Tevens wil ik haar bedanken voor de snelle en interessante feedback.

Daarnaast wil ik alle organisaties bedanken die een hand hebben gehad in het verspreiden van mijn onderzoekoproep zodat ik de juiste mensen bereikte. Veel dank gaat verder uit naar de twintig gezinnen die tijd uit hun drukke leven namen om deel te nemen aan dit onderzoek, voor hun vele lieve berichten die me telkens ontroerden na elk bezoek. Alsook Caroline, Sofie, Elisabeth, Marie, Anke, Liesa en Bart om een kritisch oog te werpen op mijn kennis en inzichten van de ASS-problematiek.

Vervolgens wil ik graag de deelnemende toeristische attracties (i.e. de Zoo van Antwerpen, Gravensteen Gent, Sunparks Oostduinkerke en het Museum voor Natuurwetenschappen in Brussel) bedanken voor deze aangename samenwerking. Hierbij wil ik vier mensen in het bijzonder bedanken. Dries, Annemie, Evelyn en Isabelle, dank u wel voor het geloof in dit project en het openstellen van deze attracties voor mijzelf en de gezinnen. Hopelijk kunnen wij samen in de toekomst verder timmeren aan de weg naar inclusief toerisme voor mensen met ASS. Daarnaast wil ik ook graag mijn oprechte dank uiten ten opzichte van Pieter Ghijssels, Liesbet De Wit, Josephine Fassaert en Annelies Gobert om de tijd te nemen om met mij de mogelijke toekomstplannen van dit project te bespreken. Ik kijk uit naar een mogelijke samenwerking in de toekomst.

Tot slot wil ik graag mijn familie en vrienden bedanken. Dankjewel aan Kim die bereid was deze lijvige bundel na te lezen. Ook wil ik Leen en Inès bedanken die bereid waren me te vergezellen op daguitstap en me te assisteren tijdens het trekken van foto's. Uiteraard wil ik ook mijn vriend bedanken voor het eindeloze geduld en de vele bemoedigende woorden.

Aan iedereen wil ik graag een welgemeende dankjewel zeggen.

1. Inleiding

Een hoge levenskwaliteit is een basisrecht van elke persoon. Schalock (2000) geeft aan dat levenskwaliteit beoordeeld kan worden op acht domeinen waaronder sociale inclusie, interpersoonlijke relaties, emotioneel welzijn, fysisch welzijn, en dergelijke meer. Aangezien toerisme vier van deze domeinen beslaat, kan **toerisme** gezien worden als een **manier om de levenskwaliteit van een persoon te verbeteren**. Het is immers een activiteit die gevoelens van geluk en tevredenheid kan oproepen (i.e. emotioneel welzijn). Daarnaast komt iemand tijdens een toeristische ervaring doorgaans in contact met anderen (i.e. sociale inclusie en interpersoonlijke relaties). Tot slot heeft toerisme betrekking op verschillende recreatieve ervaringen (i.e. fysisch welzijn). Bijgevolg kan toerisme beschouwd worden als een **recht voor ieder mens** (Hamed, 2013).

Tot op heden is toerisme echter niet toegankelijk voor iedereen. Toch wordt recentelijk steeds **vaker aandacht besteed aan inclusief toerisme**, maar hierbij wordt steeds gefocust op een beperkt aantal doelgroepen. Mensen met een **autismespectrumstoornis** (ASS) worden vaak **vergeten** (Kennedy, 2006). Nochtans geeft een schatting aan dat 0,6% van de wereldbevolking als dusdanig gediagnosticeerd is (Elsabbagh et al., 2012). Bijgevolg verdient deze doelgroep meer aandacht. Om aan hun noden tegemoet te komen dient de **toeristische sector echter grondig te herstructureren** op verschillende domeinen (bijvoorbeeld transport, accommodatie, toeristische attracties, en dergelijke meer) (Hamed, 2013).

De huidige **masterproefstudie** tracht tegemoet te komen aan dit tekort door in te spelen op de **uitdaging voor lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis wanneer zij in familiaal verband op daguitstap gaan in Vlaanderen**. Deze kinderen hebben namelijk veel **nood aan structuur en voorspelbaarheid** (Broersen & Van de kamp, 2012; Delfos, 2011; Harchik & Ladew, 2008). Sociale verhalen kunnen hierop een positieve invloed uitoefenen en de stress die gepaard gaat met onvoorspelbare daguitstappen reduceren (Brand, 2010). **Sociale verhalen™** zijn stappenplannen die het kind duidelijk maken wat hij/zij kan verwachten van de daguitstap en welk gedrag van hem/haar verwacht wordt (Gray, 2010/2011). Op die manier wordt **niets aan de verbeelding overgelaten** (Vermeulen & Degrieck, 2015). In het kader van deze masterproef worden dan ook **sociale verhalen ontwikkeld voor vier aanbieders van daguitstappen in Vlaanderen**. Hoe dit proces in zijn werk gaat wordt in het volgende hoofdstuk uitgelegd. Omwille van de leesbaarheid van deze masterproef wordt ervoor gekozen om gebruik te maken van autisme of ASS om te verwijzen naar de problematiek in plaats van het omslachtige autismespectrumstoornis. Om diezelfde reden wordt geopteerd om gebruik te maken van de term sociale verhalen in plaats van sociale verhalen™, tenzij expliciet verwezen wordt naar de instrumenten die Carol Gray ontwikkelde.

2. Doelstelling, onderzoeksvragen en methodologie

2.1. Globale doelstelling en onderzoekstellingen

In de introductie werd reeds aangehaald dat ASS een vaak vergeten doelgroep is betreffende toegankelijk toerisme in Vlaanderen. Nochtans werd bij, naar schatting¹, **40.000 Vlamingen deze diagnose** gesteld, uitgaande van de bevolkingscijfers op 1 januari 2017 in Vlaanderen. Hierdoor is dit zowel economisch als maatschappelijk een interessante doelgroep om op in te zetten. Deze masterproefstudie tracht tegemoet te komen aan deze groeiende nood. Het **doel** van deze studie is om **sociale verhalen te ontwikkelen voor lagereschoolkinderen met ASS die zij kunnen gebruiken ter voorbereiding van en tijdens een daguitstap in Vlaanderen in familiaal verband**. Het is de bedoeling dat door deze voorbereiding zowel de aanloop als het eigenlijke verloop van de daguitstap aangenamer verloopt. Het volledige onderzoeksopzet wordt in meer detail besproken in hoofdstuk 3.3. In het kader van deze masterproefstudie wordt een globale onderzoeksvraag gesteld die verder wordt opgedeeld in vier deelvragen. Deze worden hieronder besproken.

2.2. Specifieke onderzoeksvragen en hypothesen

2.2.1. Globale onderzoeksvraag: Hoe kunnen sociale verhalen bijdragen tot het voorbereiden van een daguitstap voor lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis en de uitstap ter plaatse aangenamer laten verlopen?

De globale onderzoeksvraag gaat enerzijds na op welke manier sociale verhalen een **positieve impact** kunnen hebben op de **voorbereiding** van een daguitstap voor lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis. Anderzijds wordt gekeken hoe deze kunnen bijdragen tot een aangenamer verloop van de **daguitstap zelf**. De hypothese is dat een daguitstap vaak **ongestructureerd en onvoorspelbaar** is voor kinderen met ASS, terwijl zij net nood hebben aan deze aspecten. Door het aanbieden van **sociale verhalen** komt men tegemoet aan deze nood (Brand, 2010; Broersen & Van de kamp, 2012; Delfos, 2011; Gray, 2010/2011; Harchik & Ladew, 2008; Vermeulen & Degrieck, 2015). Aangezien deze onderzoeksvraag complex is, wordt deze onderverdeeld in vier deelvragen. Deze worden verder in dit hoofdstuk in detail uitgelicht.

2.2.2. Deelvraag 1: Welke uitdagingen en problemen ondervinden lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis voor en tijdens een daguitstap?

De eerste deelvraag gaat enerzijds na welke **problemen en uitdagingen** lagereschoolkinderen met ASS ervaren **vooraleer** zij op **daguitstap** gaan. Anderzijds wordt ook onderzocht welke **obstakels** zij tegenkomen **tijdens de daguitstap** zelf. Hierbij wordt verwacht dat **niet elk kind dezelfde problemen** zal aanhalen. Zoals later zal worden uitgeklaard is autisme een spectrumstoornis, waardoor talloze variaties mogelijk zijn.

¹ Naar schatting heeft 0,6% van de wereldpopulatie een diagnose ASS (Elsabbagh et al., 2012). Op 1 januari 2017 bedroeg het bevolkingscijfer in het Vlaams Gewest 6.509.894 (www.ibz.rrn.fgov.be/nl/bevolking/statistieken-van-bevolking/). Bijgevolg zouden er ongeveer 0,6% x 6.509.894 mensen met de diagnose ASS zijn in het Vlaams Gewest. Concreet cijfermateriaal ontbreekt echter, aangezien nooit een grootschalig prevalentieonderzoek gebeurd is in Vlaanderen.

Hieronder wordt een kort overzicht gegeven van de verwachte problemen. Deze worden verder in de literatuurstudie uitgebreid besproken.

Tijdens de aanloop naar de daguitstap zal het kind mogelijks veel **stress** ervaren, aangezien het uit zijn/haar vertrouwde omgeving in het onbekende stapt (Broersen & Van de kamp, 2012; Delfos, 2011; Harchik & Ladew, 2008). Daarnaast wordt verwacht dat zij **sensorische problemen** zullen aangeven. Kinderen met ASS zijn immers snel overprikkeld wanneer ze blootgesteld worden aan bepaalde geluiden, texturen, smaken en dergelijke meer (Broersen & Van de kamp, 2012; Lane, Dennis & Geraghty, 2011; Varner, 2015). Mogelijks zullen er ook kinderen zijn die deze prikkels net zullen opzoeken (i.e. hyposensitiviteit). Dit kan leiden tot meer repetitief gedrag zoals fladderen (Hamed, 2013). Vervolgens wordt verondersteld dat zij problemen zullen ervaren op vlak van **sociale interactie en communicatie** (Hamed, 2013). Zij verwerken informatie namelijk anders dan kinderen zonder autisme, waardoor het plausibel is dat ze bepaalde boodschappen niet begrijpen (Delfos, 2011). Vooral auditieve boodschappen vormen een mogelijke uitdaging voor deze doelgroep (Hamed, 2013). Verder is het mogelijk dat zij bepaalde **impliciete regels**, zoals het niet aanraken van schilderijen, niet uit zichzelf zullen opvolgen (Varner, 2015). Daarnaast kunnen ze moeite hebben om een **activiteit stop te zetten**, omdat ze minder goed in staat zijn om tijd in te schatten (Degrieck, 2004). De laatste uitdaging heeft betrekking op de ouders van het kind met ASS. Mogelijks ervaren zij **negatieve opmerkingen van anderen**, omdat het gedrag van hun kind door vreemden respectloos bevonden wordt (Broersen & Van de kamp, 2012; Kennedy, 2006).

2.2.3. Deelvraag 2: Welke acties ondernemen de aanbieders van daguitstappen in Vlaanderen reeds om de ervaring van lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis te verbeteren?

De tweede deelvraag geeft een **overzicht** van de stappen die uitbaters van **toeristische attracties** in Vlaanderen reeds ondernomen hebben om de **ervaring** van lagereschoolkinderen met **ASS** te **verbeteren**. Uit een eerste observatie kan vastgesteld worden dat dit wellicht **vrij beperkt tot quasi onbestaande** is. Ondanks het Vlaams Actieplan voor Autisme (Taskforce autisme, 2016) zijn tot op heden weinig initiatieven gestart vanuit de toeristische sector zelf. Twee medewerkers van het Huis van Alijn in Gent brachten in december 2017 een boek uit omtrent autismevriendelijke museums. Mogelijks zal hier bij hen dus binnenkort verandering in komen. Daarnaast bieden enkele pretparken voorrangspassen aan voor mensen met een beperking, zodat zij minder lang dienen aan te schuiven in een pretpark. Tot slot zetten een handvol organisaties zich in voor mensen met een beperking door activiteiten en kampen op maat aan te bieden.

2.2.4. Deelvraag 3: Wat zijn de kritische succesfactoren van een sociaal verhaal voor lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis?

Deze deelvraag gaat na met welke **factoren** rekening moet worden gehouden indien men een **succesvol sociaal verhaal** wil opstellen voor lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis. Deze vraag wordt volledig op basis van **literatuurstudie** beantwoord. Carol Gray, de bedenker van sociale

verhalen, stelde immers een **handleiding op om sociale verhalen te ontwikkelen** (2010/2011). Zij werkte tien criteria uit waaraan een verhaal moet voldoen vooraleer het een sociaal verhaal is. Deze worden in hoofdstuk 3.4.2. besproken. Om die reden wordt in de huidige sectie niet uitgeweid over de verwachtingen van deze deelvraag. In de bespreking van deze masterproef (i.e. hoofdstuk 5) wordt wel aangehaald welke factoren door de (ouders van) kinderen met ASS als cruciaal werden ervaren in de context van deze masterproef.

2.2.5. Deelvraag 4: Worden de ontwikkelde sociale verhalen ervaren als hulpmiddel door de lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis en hun omgeving voor en tijdens hun daguitstap?

De laatste deelvraag **evalueert de ontwikkelde sociale verhalen**. Hierbij wordt gekeken in welke mate deze positief ontvangen worden door zowel de kinderen als hun omgeving. De hypothese is dat **niet elk kind evenveel nood** zal hebben aan deze sociale verhalen. Zoals reeds aangegeven kan het profiel variëren tussen twee kinderen met dezelfde diagnose, waardoor zij niet in dezelfde mate baat hebben bij deze verhalen. Toch wordt verwacht dat deze sociale verhalen, indien zij voldoen aan de criteria van Gray (2010/2011), structuur en voorspelbaarheid kunnen bieden voor deze doelgroep (Baldino, 2012; Kokina & Kern, 2010; Leichtman, Palek-Zahn, Tung, Becker, & Jirikowic, 2014; Meadan, Ostrosky, Triplett, Michna, & Fettig, 2011; Waite, 2012). Door middel van deze verhalen krijgt de persoon met ASS een overzicht van wat hij/zij kan verwachten tijdens de daguitstap en wat van hem/haar verwacht wordt. Op die manier wordt heel wat **onzekerheid en stress weggenomen**, waardoor zowel de aanloop naar als de daguitstap zelf mogelijks beter zal verlopen dan normaal. Bovendien ondersteunen meerdere studies het gebruik van deze sociale verhalen in alledaagse omstandigheden (e.g. Benish & Bramlett, 2011; Mancil, Haydon & Whitby, 2009; Moffat, 2001; Crozier & Sileo, 2005; Ozdemir, 2008; Kokina & Kern, 2010; Hutchins, 2012; Pane, Sidener, Vladescu, & Nirgudkar, 2015).

2.3. Methode

In het kader van deze masterproefstudie worden sociale verhalen voor lagereschoolkinderen met ASS ontwikkeld voor vier aanbieders van daguitstappen in Vlaanderen. Bijgevolg gaat het om een **kwalitatief onderzoek** om voornamelijk te begrijpen hoe deze sociale verhalen een invloed hebben op de ervaring van lagereschoolkinderen met autisme (Baarda et al., 2013). Hun perspectief laat zich immers **niet** zomaar vatten in een **objectiverende, getalsmatige mening**. Er wordt geopteerd om in dit onderzoek te werken met lagereschoolkinderen, omdat een **vroege interventie** resulteert in een beter functioneren op latere leeftijd. Vaardigheden die zij immers op jonge leeftijd aanleren, kunnen zij blijven toepassen naarmate ze ouder worden (Mundy & Neal, 2001; Turner, Stone, Pozdol, & Coonard, 2006). Dit zal verder duidelijk worden in de literatuurstudie (i.e. Hoofdstuk 3.2.6. Behandeling en begeleiding). Concreet omvat dit onderzoek een **empirische productontwikkeling bestaande uit vier verschillende fasen**. Hieronder wordt kort een overzicht

gegeven van de gebruikte methodiek. Verder in deze masterproef zal dieper ingegaan worden op de methode van de afzonderlijke fasen.

De **eerste fase** omvat een **driedelige verkennende studie**. Ten eerste worden de uitdagingen en problemen van lagereschoolkinderen met ASS wanneer zij op daguitstap gaan in Vlaanderen in kaart gebracht. Hiervoor worden semigestructureerde interviews verricht met **twintig Vlaamse gezinnen** met minstens een lagereschoolkind met ASS. Ten tweede worden **vijf experts in het werkveld** aangesproken om hun ervaringen mee te delen ter aanvulling van de informatie uit het eerste luik. Dit kan gaan om leerkrachten uit het buitengewoon onderwijs, thuisbegeleiders, therapeuten en dergelijke meer die werken met deze doelgroep. Dit gebeurt eveneens aan de hand van semigestructureerde interviews. Het derde luik van deze verkennende studie omvat semigestructureerde interviews met **toeristische diensten**. Het doel van deze interviews is om een overzicht te verkrijgen van de acties die tot op heden zijn verricht om tegemoet te komen aan de noden van deze doelgroep.

In de **tweede fase** van deze masterproefstudie worden de **sociale verhalen ontwikkeld** voor vier aanbieders van daguitstappen in Vlaanderen. Hiervoor worden eerst minstens vier aanbieders gecontacteerd om na te gaan of zij willen meewerken aan dit onderzoek. Na een grondige verdieping in de literatuur omtrent sociale verhalen en analyse van de uitdagingen die naar boven kwamen uit de voorgaande fase brengt de onderzoeker een bezoek aan deze vier attracties. Op basis van dit bezoek en deskresearch worden de sociale verhalen ontwikkeld. Indien nodig wordt een tweede bezoek georganiseerd naar de verschillende activiteiten om ontbrekende stukken in de sociale verhalen verder aan te vullen.

Vervolgens worden **de sociale verhalen in de derde fase getest**. Hierbij worden de verschillende gezinnen uit de eerste fase verdeeld over de vier aanbieders. Op een door hen gekozen tijdstip brengen zij een bezoek aan deze attractie. Enige tijd voor dit bezoek ontvangen zij een sociaal verhaal op maat. **Aan de hand van dit sociaal verhaal bereiden zij hun bezoek voor**. Meer informatie over deze voorbereiding wordt gegeven in hoofdstuk 4.3.1. Na hun bezoek worden zij opnieuw gecontacteerd om na te gaan hoe zij deze uitstap ervaren hebben en of zij het sociaal verhaal een meerwaarde vonden voor hun bezoek. Hierbij vullen ze meteen na hun bezoek een online vragenlijst in, zodat geen essentiële informatie verloren gaat. Daarna vindt een semigestructureerd interview plaats waarbij dieper ingegaan wordt op de antwoorden uit deze online vragenlijst. Vervolgens worden de sociale verhalen **op basis van de gegeven feedback geoptimaliseerd**.

Tot slot wordt in een vierde bijkomende fase een **SWOT-analyse uitgevoerd** om de sociale verhalen in hun ruimere context te bekijken.

Bijkomend wordt op het einde van deze masterproef samengezeten met de contactpersonen van de vier verschillende attracties. Op dat moment worden de resultaten van deze masterproefstudie overlopen en worden de geoptimaliseerde sociale verhalen voorgesteld. Aan de hand van dit gesprek wordt nagegaan of zij interesse hebben om deze sociale verhalen effectief aan te bieden aan toekomstige bezoekers.

3. Literatuurstudie

3.1. Inclusief toerisme

De term 'inclusief toerisme' verwijst naar **toerisme dat tegemoetkomt aan de noden van elk individu**. Deze vorm van toerisme staat ook wel bekend onder de termen 'toerisme voor allen', 'sociaal toerisme' of 'toegankelijk toerisme'. Inclusief toerisme is een relatief recent fenomeen. De eerste gedetailleerde studie vond plaats in 1987 (Smith). Sindsdien zijn heel wat studies uitgewerkt die de problemen op zowel de vraag-, aanbod-, als coördinatiezijde aan het licht brachten (e.g. Bisjak, Knezevic, & Cvetreznik, 2011; Burnett & Baker, 2001; Darcy & Pegg, 2011; Israeli, 2002; Rosenberg, Bombardier, Hoffman, & Belza, 2011; Shaw & Coles, 2004). Men tracht echter een overkoepelend kader te bieden om deze fenomenen beter te begrijpen. Darcy en Dickson (2009) **definiëren inclusief toerisme** als een vorm van toerisme die het voor mensen met toegankelijkheidsvereisten (e.g. mobiliteit, zicht, gehoor, cognitieve vereisten) mogelijk maakt om zelfstandig en waardig te functioneren door het aanbieden van universeel ontworpen toeristische producten. Dit vereist een samenwerking tussen verschillende betrokken partijen. Dankzij deze definitie is inclusief toerisme niet enkel bedoeld voor mensen met een permanente beperking, maar ook voor senioren, families met kinderen, zwaarlijvige mensen, personen met tijdelijke beperkingen zoals bijvoorbeeld een gebroken been en dergelijke meer. Bovendien kunnen mensen met een beperking niet beschouwd worden als een homogene groep. De term verwijst naar een **complexiteit van beperkingen** (e.g. slechthorende mensen, mensen met een autismespectrumstoornis, blinde mensen, etc.) die elk hun eigen aanpassingen nodig hebben (Darcy & Buhalis, 2011; Small & Darcy, 2011). Daarbij komt nog dat **elke persoon uniek** is. Wat werkt bij de ene zal daarom niet meteen aanslaan bij de andere (Packer, McKercher, & Yau, 2007). In deze masterproef wordt gefocust op een van deze subgroepen, namelijk kinderen met een autismespectrumstoornis. Wat deze beperking precies inhoudt, wordt in de volgende sectie besproken.

Wereldwijd wordt het **medische model** omtrent beperkingen beschouwd als het meest dominante model. Volgens dit model is een beperking een probleem veroorzaakt door **ziekte, trauma of slechte gezondheidscondities**. Medische interventies zijn in dit geval vereist om de persoon te genezen. De maatschappij speelt hier geen rol in (World Health Organization, 2001). Daartegenover staat het **sociale model** (Oliver, 2013). Dit model laat uitschijnen dat de **maatschappij medeverantwoordelijk** is voor het probleem, omdat deze mensen met een beperking niet laat participeren. Niet alleen de beperking op zich, maar ook de sociale omgeving, attitudes en dergelijke meer verhinderen een persoon om deel te nemen aan het maatschappelijk leven. Hierdoor is de maatschappij, in tegenstelling tot het medische model, medeverantwoordelijk om hier verandering in te brengen en sociale acties te ondernemen (Darcy & Pegg, 2011). Dit sociale model wordt op politiek niveau ondersteund door de 'Convention of the Rights of People with Disabilities' van de United Nations (2006).

Sinds deze conventie werd in Europa het **Europees Netwerk voor Toegankelijk Toerisme** (i.e. European Network for Accessible Tourism, ENAT) opgericht. Deze non-profit organisatie heeft als missie de Europese bestemmingen, producten en dergelijke meer toegankelijk te maken voor alle toeristen. Hierbij

richten zij zich op **vijf pijlers**, namelijk barrière-vrije bestemmingen (i.e. infrastructuur en faciliteiten); transport; service van een hoge kwaliteit uitgevoerd door getrainde staf; activiteiten, tentoonstellingen en attracties die optimale participatie toelaten en tot slot marketing, boekingsystemen, websites en dergelijke meer die toelaten dat informatie beschikbaar is voor iedereen (Luiza, 2010).

Ondanks dat elk individu het recht heeft op toerisme en recreatie (Hamed, 2013) en al heel wat initiatieven zijn ondernomen, blijkt dat bijna de helft van de mensen met een beperking **niet reizen vanwege een combinatie van factoren** zoals het gebrek aan betrouwbare informatie en slechte ervaringen (GfK, 2015). Nochtans hebben zij evenzeer een verlangen om te reizen (Daniels, Rogers, & Wiggins, 2005). Hieruit kan men afleiden dat het niet zozeer de beperking is die hen tegenhoudt, maar eerder de externe barrières (Darcy, 2003). Yau en collega's (2004) geven aan dat er **drie soorten obstakels** kunnen voorkomen voor mensen met een beperking, namelijk omgevingsobstakels, interactieve of communicatieve obstakels, en intrinsieke obstakels. De **omgevingsobstakels** zijn extern aan de persoon zoals bijvoorbeeld transportmoeilijkheden, architecturale barrières of een negatieve attitude van de maatschappij ten opzichte van personen met een beperking. Vervolgens hebben **interactieve of communicatieve barrières** betrekking op uitdagingen die deze doelgroep ervaart wanneer ze interageren met andere mensen. Tot slot gaan de **intrinsieke barrières** uit van moeilijkheden eigen aan de persoon zoals zijn eigen psychologisch, sociaal, mentaal of fysiek functioneren.

Deze barrières kunnen deels overkomen worden door het implementeren van de '**Universal Design**'-principes (Center for Universal Design, n.d.). Deze principes vertrekken vanuit een ontwerpvisie die rekening houdt met de verschillende toegankelijkheidsvereisten van de diverse gebruikers waardoor iedereen het ontwerp optimaal kan benutten. Hierbij beoogt men producten en dergelijke meer te ontwikkelen om het leven van de gebruiker te vergemakkelijken zonder extra kost. Ze focussen niet op een bepaalde doelgroep, maar **reiken oplossingen aan die voor elke gebruiker een verbetering kan zijn, los van zijn/haar noden**. Hierdoor sluit deze visie aan bij het sociale model omtrent beperkingen dat eerder werd aangehaald. De omgeving wordt namelijk aangepast aan de noden van het individu (Oliver, 2013). Het 'Universal Design' bestaat uit **zeven principes** die hier kort uiteengezet worden. Een eerste principe betreft de **bruikbaarheid** voor iedereen. Onafhankelijk van iemand zijn/haar beperkingen moet iemand gebruik kunnen maken van het ontwerp. Vervolgens dient aandacht besteed te worden aan de **flexibiliteit** in gebruik. Ten derde spreekt het gebruik voor zich. Er is **noch ervaring, noch grote concentratie vereist**. Daarnaast verloopt de **communicatie** naar de gebruiker **efficiënt**. De cognitieve capaciteiten van een individu spelen hierbij bijvoorbeeld geen rol. Het vijfde principe slaat op een redelijke **marge voor fouten**. Een vergissing leidt niet meteen tot een catastrofaal resultaat. Vervolgens is slechts een **beperkte inspanning** vereist om het ontwerp te gebruiken. Tot slot wordt gestreefd naar zo veel mogelijk **passende afmetingen en gebruiksruimtes** voor bijvoorbeeld het betreden van een kamer, het grijpen van een voorwerp en dergelijke meer (Center for Universal Design, n.d.).

In 2003 werden **mensen met een beperking en ouderen** geïdentificeerd door het Commonwealth Department of Industry, Tourism and Resources als een **groeïende markt voor toerisme**. Er wordt immers geschat dat ongeveer vijftien procent van de wereldpopulatie te kampen heeft met een beperking (World Health Organization, WHO, 2013). Dit komt overeen met iets meer dan 1 miljard mensen. Tegen 2050 wordt verwacht dat dit cijfer zal stijgen tot ongeveer 1.2 miljard mensen (WHO & the World Bank, 2011). Vanuit een **economisch standpunt** kan dit dus gezien worden als een zeer **interessant marktsegment**. Onderzoek toont aan dat mensen met specifieke toegankelijkheidsvereisten in de Europese Unie gezamenlijk op 783 miljoen uitstappen gingen binnen de periode van midden 2012 tot midden 2013. Dit leverde ongeveer 394 miljard euro op en creëerde een tewerkstelling voor 8 711 000 mensen. Bovendien worden hun reisgezellen hierbij nog niet in rekening gebracht. Daarnaast wordt verwacht dat de vraag in de toekomst zal stijgen tot 862 miljoen uitstappen op jaarbasis. Bovendien voorspelt dit onderzoek dat, indien alle Europese bestemmingen toegankelijk zouden zijn, het aantal uitstappen zou stijgen met 44% waardoor een extra 142 miljard euro zou gegenereerd worden, alsook 3,4 miljoen extra jobs (GFK, 2015). Toch komt **slechts een klein deel van de toerisme-industrie tegemoet aan de noden** van deze doelgroep (Buhalis, Eichhorn, Michopoulou, & Miller, 2005). Nochtans toont een recente studie aan dat toeristen met een beperking vaste klant worden eens ze een toeristische faciliteit ontdekken die aan hun noden tegemoetkomt. Ze worden bovendien vaak **'ambassadeurs'** van dit product. Daarnaast nemen ze vaak langere vakanties dan de gemiddelde toerist en worden ze vaak vergezeld door verzorgers, familie en dergelijke meer waardoor ze bijgevolg meer geld spenderen (Department for Culture, Media and Sport, 2010; Hsu & Powers, 2002). Bovendien is de mythe dat deze doelgroep arm is al meermaals ontkracht (e.g. Buhalis et al., 2005; van Horn, 2002). Een studie uit Duitsland toont bovendien aan dat toeristen met een beperking gemiddeld 1,16 keer meer uitgeven dan een standaardtoerist (Neumann & Reuber, 2004). Dit alles maakt het dus een **uiterst aantrekkelijk marktsegment**.

Beleidsplannen omtrent toeristische toegankelijkheid voor mensen met een beperking worden grotendeels overgelaten aan de individuele landen. De **United Nations World Tourism Organization** (UNWTO) stelde in 1999 een aantal richtlijnen op die door toeristische organisaties gevolgd moeten worden. Deze werden laatst geüpdatet in 2013 (UNWTO). Dit is echter geen rechtshandeling, maar een gezamenlijke verklaring van de leden van de UNWTO om te streven naar een wereldwijde verbetering op vlak van toegankelijk toerisme. In **Vlaanderen** komt men tegemoet aan deze richtlijnen door middel van het **Toerisme voor Allen-decreet** (18 juli 2003). Een soortgelijk besluit werd in 2005 ook door het UNWTO geformuleerd. Sinds dit Vlaams decreet zijn heel wat initiatieven opgestart om de vakantie drempel te verlagen waardoor meer mensen de kans krijgen om op vakantie te gaan. Zo bestaat binnen **Toerisme Vlaanderen een dienst Inclusief Toerisme**. Deze dienst focust zowel op familiewerking als op toegankelijkheid voor mensen met een beperking. Daarnaast biedt Toerisme Vlaanderen onder andere **opleidingen** aan en werken zij geregeld mee aan **onderzoek** (Toerisme Vlaanderen, z.j.). Bovendien bestaat er sinds januari 2008 een **toegankelijkheidslabel** voor toeristische infrastructuur in Vlaanderen gaande van vakantieverblijven tot

toeristische infokantoren en bezoekerscentra in Vlaanderen (Toerisme Vlaanderen, z.j.). Geïnteresseerden kunnen zich opgeven voor dit label waarna een grondige controle plaatsvindt. Indien de infrastructuur aan de kwaliteitseisen voldoet, wordt een label uitgereikt. De laatste statistieken toonden aan dat reeds 340 Vlaamse logies over een toegankelijkheidslabel beschikken (Toerisme Vlaanderen, 2017). Dit label maakt een onderscheid tussen drie niveaus, namelijk comfortabel toegankelijk (A+), basistoegankelijk (A) of informatie beschikbaar (I). Alhoewel aangegeven wordt dat toegankelijkheid niet enkel gaat om rolstoelgebruikers, richten de meeste criteria zich op deze doelgroep. Wel zijn technische infofiches voorhanden die zich richten op bezoekers met een visuele of auditieve handicap en autisme, alsook mensen met astma of een allergie.

Toerisme zou bijdragen aan het welzijn van de toerist. Tijdens een vakantie kan een persoon als het ware zijn batterij opladen waardoor meerdere noden vervuld worden (WTO, 1999). Andere persoonlijke voordelen omvatten persoonlijke en sociale ontwikkeling, het opdoen van nieuwe verrijkende ervaringen, de mogelijkheid tot leren en dergelijke meer (McConkey & Adams, 2000; Gilbert & Abdullah, 2004). Hierdoor is het belangrijk dat elk individu de mogelijkheid krijgt om dit te ervaren. Deze masterproef richt zich op een specifieke doelgroep waaraan tot nu toe weinig hulpmiddelen werden aangeboden wanneer het komt op toegankelijk toerisme in Vlaanderen, meer bepaald kinderen met ASS. In het volgende hoofdstuk wordt uiteengezet wat deze beperking precies inhoudt.

3.2. Autismespectrumstoornissen: Een korte uiteenzetting

In deze masterproefstudie wordt gewerkt rond lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis. Vooraleer dit onderzoek in meer detail wordt besproken, wordt in dit hoofdstuk dieper ingegaan op deze problematiek. Hierbij wordt een overzicht gegeven van de aard van de problemen, de oorzaken en prevalentie. Vervolgens wordt in dit hoofdstuk uitgelegd hoe het diagnostisch proces in elkaar zit. Daarna gaan we dieper in op de ontwikkeling en prognose om uiteindelijk af te sluiten met een aantal prominente behandelingen.

3.2.1. Wat is een autismespectrumstoornis?

Een autismespectrumstoornis is een **pervasieve ontwikkelingsstoornis**. Dit houdt in dat het verschillende ontwikkelingsdomeinen van een persoon beïnvloedt (Degrieck, 2004). Wanneer het begrip van dichterbij bekeken wordt, stelt men vast dat het kan opgedeeld worden in drie afzonderlijke termen (i.e. autisme – spectrum – stoornis). **Autisme** komt van het Griekse woord ‘autos’ dat geïsoleerde zelf betekent waarbij de persoon zich isoleert van de omgevende interactie (Bhat, Archarya, Adeli, Bairy, & Adeli, 2014). Vervolgens wijst de term ‘**spectrum**’ op het feit dat personen die gediagnosticeerd zijn met ASS geen eenduidige problematiek vertonen. Verschillende verschijningsvormen en gradaties op vlak van ernst zijn mogelijk bij verschillende personen met dezelfde diagnose (Roeyers, 2008). Dit zorgt ervoor dat het stellen van een diagnose een uitdaging kan zijn, omdat twee personen met dezelfde diagnose een verschillend profiel kunnen vertonen (Vermeulen & Degrieck, 2015). Verder in deze masterproef wordt dieper ingegaan

op het diagnostisch proces. Tot slot verwijst een '**stoornis**' naar een afwijking in de psychologische functie of structuur van een persoon².

Autisme werd **voor het eerst op een wetenschappelijke manier omschreven** door Leo Kanner in 1943. Kort daarna verscheen een publicatie van Asperger (1944) over autistische psychopaten. Opmerkelijk is dat beide artikels los van elkaar zijn ontstaan, terwijl deze stoornis voorheen nauwelijks tot geen aandacht genoot. Vandaag bestaat er echter een duidelijke wetenschappelijke consensus over het bestaan van autisme. Met de recente ontwikkeling van de 'Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders V' (DSM-V; American Psychiatric Association, 2013) werd het hoofdstuk omtrent de pervasieve ontwikkelingsstoornissen (i.e. de categorie waaronder ASS viel) grondig herzien. Het grote verschil tussen deze DSM-V en zijn voorganger is dat er een verschuiving is van een triade naar een diade. De huidige opdeling wordt hieronder besproken.

Volgens de **DSM-V** (American Psychiatric Association, 2013, pp. 109-110) wordt ASS gekenmerkt door een deficit op twee verschillende hoofddomeinen. Het eerste domein betreft de sociale interactie en communicatie, terwijl het tweede domein eerder betrekking heeft op het stellen van repetitieve en beperkte gedragspatronen, interesses en activiteiten. De officiële en uitgebreide versie van deze criteria kunnen gevonden worden in bijlage 1. Hieronder worden de kernelementen uiteengezet.

Het eerste criterium houdt in dat mensen met ASS **aanhoudende moeilijkheden vertonen op vlak van sociale communicatie en interactie**. Een voorbeeld hiervan is dat zij moeite hebben om een heen-en-weer-gesprek te onderhouden (American Psychiatric Association, 2013, pp. 109-110). Ze ondervinden bijvoorbeeld moeilijkheden met het begrijpen van taal, de symbolische functie van taal en ze nemen letterlijk op wat iemand anders zegt. Hierdoor is het dus belangrijk om te beseffen dat een kind de uitleg niet altijd heeft begrepen zoals deze bedoeld wordt (Delfos, 2011). Daarnaast is het voor hen een uitdaging om relaties te begrijpen waardoor ze vaak ongepast gedrag vertonen. Ze hebben minder inzicht in hoe ze hun gedrag kunnen aanpassen aan bepaalde situaties. In museums wordt men bijvoorbeeld geacht de stilte te respecteren. Mensen met ASS zullen in essentie deze sociale regel negeren (American Psychiatric Association, 2013, pp. 109-110). Tot slot houdt dit criterium in dat ze lichaamstaal vaak verkeerd zullen interpreteren, aangezien hun begrip van non-verbale communicatie soms tekort schiet (Delfos, 2011).

Het tweede criterium verwijst naar hun **restrictieve en repetitieve gedragspatronen, interesses en activiteiten**. Hieronder verstaan we bijvoorbeeld stereotiepe bewegingen, repetitieve spraak en dergelijke meer. Hiernaast vertonen ze weerstand tegen onverwachtse veranderingen vanwege het onvoorspelbare karakter hiervan. Dit vereist namelijk een verwerking van nieuwe prikkels, wat voor hen een uitdaging is. Vandaar botsen plotse veranderingen vaak op weerstand (American Psychiatric Association, 2013, pp. 109-110). Hierdoor zullen ze vaak tot in het oneindige vragen stellen. Dit is niet zozeer om een antwoord te weten op deze vragen, maar vooral om hun angst en stress te reduceren (Delfos, 2011). Daarnaast hebben mensen

² www.encyclo.nl/begrip/stoornis

met ASS vaak zeer beperkte of gefixeerde interesses. Een kind met ASS zal bijvoorbeeld alle legoblokken opstapelen in plaats van er creatieve constructies mee te bouwen. Tot slot reageert deze doelgroep hyperreactief of hyporeactief ten opzichte van sensorïële input. Dit houdt in dat ze ofwel (respectievelijk) prikkels zullen opzoeken ofwel prikkels zullen vermijden. Dit uit zich bijvoorbeeld in het niet kunnen verdragen van de etiketten aan kledij (American Psychiatric Association, 2013, pp. 109-110). Onderzoek toont aan dat ongeveer 40% van de kinderen met ASS last hebben van een overgevoeligheid van één van de zintuigen (Rimland, 1990). Zo kan er sprake zijn van een oversensitiviteit voor geluid, waardoor dit soms kan ervaren worden als een donderslag in de oren (Grandin, 2000).

Zoals blijkt uit de uitgebreide problematiek is ASS een complexe stoornis. Dit zorgt ervoor dat het niet eenvoudig is om te achterhalen wat de oorzaak van autisme is. In de volgende sectie wordt besproken wat mogelijke oorzaken zijn van autisme.

3.2.2. Etiologie en achterliggende theorieën

De etiologie van ASS is doorheen de jaren **sterk verschoven**. Aanvankelijk vermoedde Leo Kanner in 1943 dat autisme aangeboren is. Deze veronderstelling wordt vandaag de dag ondersteund door wetenschappelijk onderzoek (e.g. Abrahams & Geschwind, 2008; Newschaffer, Fallin, & Lee, 2002). Dit is echter niet altijd het geval geweest. Halverwege de twintigste eeuw werden **ouders beschuldigd** de oorzaak te zijn voor de stoornis van hun kind. Hierbij zouden voornamelijk de moeders te weinig liefde hebben gegeven aan hun kind, waardoor deze zich zou terugtrekken in zijn/haar ASS. Bettelheim (1967) schoof hiervoor de term 'koelkastmoeders' naar voor. De dag van vandaag beschouwt men dit als een fabeltje (Russell, Kelly, & Golding, 2010; Volkmar, Klin, & Cohen, 1997). Onderzoek wijst er immers op dat ASS **aangeboren** is. Wetenschappers zijn het er echter niet over eens wat nu precies de specifieke oorzaak is voor deze stoornis (Matson et al., 2012; Qi, Zaroff & Bernardo, 2016; Vermeulen & Degrieck, 2015).

De **genen lijken een grote rol te spelen** in de etiologie van ASS. Vele genen zijn immers geassocieerd met deze ontwikkelingsstoornis (Abrahams & Geschwind, 2008; Stefanatos, 2013; Tordjman et al., 2014). Dit wordt bevestigd door het feit dat broers en zussen van personen met ASS een groter risico hebben om eveneens gediagnosticeerd te worden met ASS (Center for Disease Control and Prevention, CDC, 2014; Lauritsen, Pedersen, & Mortensen, 2005; Newschaffer et al., 2002). Tweelingonderzoek toont echter aan dat, naast deze erfelijke factoren, omgevingsfactoren ook een rol spelen (Hallmayer et al., 2011; Rutter, 2000). Met **omgevingsfactoren** verwijst men, in dit geval, niet zozeer naar de opvoeding, maar naar virale infecties tijdens de zwangerschap of geboorteproblemen en dergelijke meer die een rol kunnen spelen in de ontwikkeling van ASS (CDC, 2014; Krakowiak et al., 2012; Raz et al., 2015; Vermeulen & Degrieck, 2015).

Bovendien is er sprake van een **afwijking in de hersenen**. Tot op heden is echter nog geen eenduidig antwoord gegeven op de vraag waar de stoornis zich nu precies bevindt in de hersenen. Vanwege de enorme diversiteit aan ASS-profielen vermoedt men echter dat er geen duidelijk afgebakend hersengebied is dat een rol speelt in de ontwikkeling van ASS. Daarbij komt nog dat er meerdere tekorten zijn op vlak van

informatieverwerking. Dit biedt verdere evidentie voor de hypothese dat er **meerdere hersengebieden** bij betrokken zijn (Vermeulen & Degrieck, 2015).

Naast het onderzoek naar de onderliggende genetica en neurobiologische processen zijn, over de jaren heen, **drie theoretische (neuro)psychologische modellen** ontstaan die een verklaring bieden voor autisme. Deze modellen hebben betrekking op de wijze waarop mensen met ASS iets waarnemen en informatie verwerken. Dit verloopt immers anders dan bij mensen zonder deze stoornis en resulteert in een vreemde reactie. De drie theorieën geven elk een verklaring voor een belangrijk kenmerk van ASS, maar zijn **niet alomvattend** (Hill & Frith, 2003). De oudste en meest onderzochte theorie is de **'Theory of Mind'**, kortweg de TOM genaamd (Premack & Woodruff, 1978). Deze theorie gaat ervan uit dat alle mensen een bepaalde theorie ontwikkelen over hun eigen gedachten en gevoelens, alsook over deze van anderen. Op basis van deze theorie kan een persoon gedrag van andere mensen beter begrijpen en voorspellen. Bovendien is het mogelijk om het eigen handelen aan te sturen door middel van zelfreflectie. Men spreekt als het ware over **mensenkennis**. Mensen met een diagnose ASS worden in dit geval verondersteld een beperkt ontwikkelde Theory of Mind te hebben (Baron-Cohen, 1989). Hierdoor hebben ze moeite om het gedrag van anderen correct te interpreteren (Klin, 2000; Wellman, Cross, & Watson, 2001). De TOM biedt bijgevolg een krachtige verklaring voor het sociale aspect van ASS. Daarentegen zijn er heel wat zaken, zoals repetitief gedrag en echolalie, die niet door deze theorie verklaard kunnen worden (Delfos, 2011; Vermeulen & Degrieck, 2015).

Een tweede theorie is deze omtrent **'Planning and Executive Function'**, kortweg EF (Ozonoff, Pennington & Rogers, 1991; Pennington & Ozonoff, 1996; South, Ozonoff, & McMahon, 2007). Deze theorie stelt dat mensen met ASS een **gebrekkige capaciteit hebben tot probleemoplossend gedrag**. Executieve functies zijn namelijk cognitieve processen die een persoon in staat stellen om te plannen en organiseren. Dit kan nodig zijn om aandacht te sturen, gedrag verder aan te passen en dergelijke meer. Aangezien deze functie bij mensen met autisme verstoord is, zullen zij enige weerstand ten opzichte van verandering vertonen, alsook specifieke obsessies hebben. Deze problemen komen echter ook voor bij andere klinische groepen zoals bij mensen met de diagnose ADHD (i.e. Attention-Deficit/Hyperactivity-Disorder; Geurts et al., 2005; Klein, Raschke, & Brandenbusch, 2003).

De derde prominente theorie op vlak van ASS slaat op het idee dat mensen met ASS een zwakke **centrale coherentie** hebben (afkorting: CC; Frith, 1989; Frith & Happé, 1994). Centrale coherentie verwijst naar de mogelijkheid om een **geheel te zien tussen verschillende vormen van informatie** die ons via verschillende zintuigen bereikt en hieraan vervolgens betekenis verleent (Vermeulen & Degrieck, 2015). Hierin zien we bijvoorbeeld dat mensen met ASS blijven hangen in details en nooit (of moeilijk) komen tot een coherent geheel (Frith, 2003).

Recent schoof Peter Vermeulen (2009) echter een **vierde verklaring** voor ASS naar voren. In deze theorie staat **contextblindheid** centraal. Het gedrag van kinderen met autisme kan immers vaak vreemd lijken voor buitenstaanders. Dit kan gekaderd worden binnen het 'autistisch denken'. Hierbij speelt contextblindheid een grote rol. Dit houdt in dat zij een waarneming slechts op één manier zullen

interpreteren zonder rekening te houden met de context. Ze maken als het ware **een vaste koppeling tussen een waarneming en een betekenis**. Wanneer zij bijvoorbeeld de straat aan het oversteken zijn en het licht springt plots op rood, dan zullen zij stoppen, ongeacht of ze al aan de overkant zijn of niet. Rood betekent immers stoppen. Hierbij houden ze geen rekening met de context waarbij ze midden op straat staan. Een persoon zonder ASS zal de waargenomen prikkels interpreteren en de betekenis afleiden uit de context. Een persoon met ASS heeft hier veel meer moeite mee, waardoor boodschappen vaak verkeerd of niet begrepen worden. Dit verschil valt zeer duidelijk op in een sociale context. Iemand kan bijvoorbeeld wenen van verdriet, maar ook wenen van geluk. Een correcte interpretatie van dit gedrag lukt dus enkel indien je rekening houdt met deze context. Deze uitdaging weerspiegelt zich eveneens in **communicatie**. Vaak communiceren mensen namelijk met beeldspraak of is enige verbeelding nodig om zaken die niet expliciet vermeld worden te gaan verbeelden. Als bijvoorbeeld iemand zegt: 'Ga eens brood halen.' Dan weet je dat je naar de bakkerij moet gaan en geld moet meenemen. Dit wordt echter niet expliciet gezegd. Indien gecommuniceerd wordt met mensen met ASS, is het echter belangrijk om niets aan de verbeelding over te laten en zo **concreet en expliciet** mogelijk te communiceren. Hierbij kan **visuele communicatie** een grote rol spelen. Door afbeeldingen te gebruiken, moet er immers minder verbeeld worden. Daarnaast is het ook zo dat **negatieve communicatie zeer moeilijk** te begrijpen valt voor deze doelgroep. Wanneer je hen zegt wat ze niet mogen doen, weten ze nog steeds niet wat ze dan wel moeten doen. Denk bijvoorbeeld aan de boodschap: 'Niet lopen.' Dan kan je als antwoord daarop stilstaan, stappen, huppelen en dergelijke meer. Tot slot resulteert deze contextblindheid in een **gebrek aan flexibiliteit**. Een boekentas wordt bijvoorbeeld gekoppeld aan het naar school gaan. Indien deze boekentas echter al op zondagavond klaargezet wordt, kan een kind met ASS in de war zijn omdat hij/zij denkt dat hij/zij nu naar school moet. Een persoon met ASS zal dergelijke vaste koppelingen vaak maken (i.e. boekentas – school). Hierdoor zal een wijziging hiervan leiden tot verwarring en angst en hangen deze personen ook zeer sterk **vast aan structuur en routine** (Vermeulen, 2009).

Ondanks de spectaculaire evolutie in onderzoek naar de oorzaak van ASS is verder onderzoek nodig om deze ontwikkelingsstoornis in kaart te brengen. Vanwege de aard en diversiteit van autisme blijkt dit echter geen evidentie te zijn. Hierbij komt nog dat ASS vaak samen voorkomt met andere stoornissen. Dit wordt in het volgende hoofdstuk besproken, alsook de prevalentie van autisme in Vlaanderen.

3.2.3. Prevalentie en comorbiditeit van ASS in Vlaanderen

Prevalentiecijfers omtrent ASS zijn sinds de eerste epidemiologische studie van Victor Lotter in de jaren 1960 substantieel gestegen (Fombonne, 2009). Toen werd de prevalentie van ASS geschat op 0,05%. Een huidige schatting plaatst de prevalentie van ASS op **0,6% van de wereldpopulatie** (Elsabbagh et al., 2012), terwijl dit cijfer zelfs hoger werd gerapporteerd in studies van Kim en collega's (i.e. 2,6%; 2011) en Baird en collega's (i.e. 1%) (2006). Deze stijging leidt tot een debat binnen de wetenschappelijke kringen. Enerzijds rijst de vraag of er sprake is van een ASS-epidemie. **Is er de dag van vandaag meer sprake van ASS?** Anderzijds

kan de stijgende prevalentie mogelijks verklaard worden door een beter maatschappelijk bewustzijn waardoor mensen sneller doorverwezen worden, de beschikbaarheid van correctere diagnostische instrumenten, een beter inzicht in de problematiek en dergelijke meer waardoor mensen sneller gediagnosticeerd worden (Hansen, Schendel, & Parner, 2015; Rice, Rosanoff, & Dawson, 2012; Vermeulen & Degrieck, 2015). Een recente studie van Lundström en collega's (2015) vindt evidentie voor dit laatste. Zij merkten op dat de globale prevalentie stabiel bleef, maar dat het aantal klinisch gediagnosticeerde personen significant is toegenomen. Betreffende de **prevalentie in Vlaanderen is er nooit op grote schaal een onderzoek** geweest. Ervan uitgaande dat de wereldwijde ratio kan worden toegepast op Vlaanderen spreken we van ongeveer 40.000 personen met autisme in Vlaanderen alleen (Gezondheidsraad, 2009; Taskforce Autisme, 2016; Vermeulen & Degrieck, 2015).

Ondanks deze duidelijke groei in prevalentie over de jaren heen is de **ratio tussen jongens en meisjes** relatief stabiel gebleven. Jongens worden in het algemeen vaker gediagnosticeerd met autisme dan meisjes waarbij de ratio **respectievelijk 4:1** bedraagt (Roeyers, 2008; Wing, 2000). Daarbovenop geldt dat hoe intelligenter, hoe verder deze verhouding tussen jongens en meisjes uiteen zal liggen (Taskforce Autisme, 2016; Gillberg, Cederlund, Lamberg, & Zeijlon, 2006). Een eenduidige **verklaring** voor dit algemene genderverschil is tot op heden niet gevonden. Wel is intussen geweten dat meisjes biologisch gezien minder vatbaar zijn voor ontwikkelingsstoornissen dan jongens (Vermeulen & Degrieck, 2015). Daarnaast heeft men een vermoeden dat ASS bij sommige meisjes niet erkend wordt, omdat bij deze doelgroep de kenmerken vaak op andere manieren tot uiting komen (Begeer et al., 2013). ASS wordt dan ook vaak gezien als een voornamelijk mannelijke stoornis (Baron-Cohen, 2002). Hierdoor is het mogelijk dat onderzoekers jongens sneller zullen diagnosticeren dan meisjes (Giarelli et al., 2010; Russell, Steer, & Golding, 2011). Tot slot hebben meisjes mogelijks dezelfde beperkingen als jongens, maar zijn ze beter in staat om deze te camoufleren (Vermeulen & Degrieck, 2015).

Ten slotte dient opgemerkt te worden dat er vaak sprake is van **comorbiditeit**. Dit houdt in dat er sprake is van meerdere diagnoses bij eenzelfde persoon. 75% van de mensen met een ASS-diagnose heeft minstens nog een andere diagnose (Leyfer et al., 2006). Onderzoek toont aan dat de helft van de mensen met een ASS-diagnose eveneens een verstandelijke beperking heeft (Baird et al., 2006; Matson & Shoemaker, 2009). Daarnaast is er eveneens vaak sprake van comorbiditeit met een **coördinatiestoornis** (i.e. DCD, Developmental Coordination Disorder; 19%; Reilly et al., 2014), **ADHD** (i.e. 50%; Davis & Kollins, 2012; Matson & Goldin, 2013; Sinzig, Morsch, & Lehmkuhl, 2008), alsook **oppositieel-opstandige gedragsstoornis** (i.e. ODD; 27-42%; Mayes et al., 2012b) en **angststoornissen** (i.e. 25-50%; Mattila et al., 2010; Simonoff et al., 2008). Deze comorbiditeit maakt het niet gemakkelijk om een diagnose te stellen. Hoe dit diagnostische proces in zijn werk gaat, wordt in de volgende sectie besproken.

3.2.4. Het diagnoseproces

Aanvankelijk dacht men dat ASS pas op latere leeftijd kon worden vastgesteld. Intussen is echter bewezen dat kinderen reeds op **zeer jonge leeftijd** symptomen kunnen vertonen (Vermeulen & Degrieck, 2015; Delfos, 2011). De aangewezen leeftijd om te screenen wordt momenteel gesteld op de kleuterleeftijd. Oudere kinderen kunnen namelijk reeds geleerd hebben om bepaalde kenmerken van hun stoornis te camoufleren. Om die reden zijn verschillende diagnostische instrumenten beschikbaar waarmee ASS vroegtijdig kan worden opgespoord. **Vroegdetectie is cruciaal** in het geval van een autismespectrumstoornis (Bhat, Archarya, Adeli, Bairy, & Adeli, 2014). Dit resulteert immers in een **vroege interventie** waarbij reeds op jonge leeftijd diverse aanpassingen kunnen gedaan worden aan de omgeving van het kind. Op deze manier kunnen mogelijke secundaire problemen voorkomen worden.

Een persoon waarbij er een vermoeden is van ASS wordt steeds gediagnosticeerd aan de hand van de **DSM-V-criteria** die eerder in deze masterproef werden aangehaald (zie bijlage 1 voor een uitgebreid overzicht). Kort samengevat dient er sprake te zijn van een **deficit op twee domeinen**, namelijk sociale communicatie en interactie enerzijds en repetitieve gedragspatronen, interesses en activiteiten anderzijds. Aangezien men spreekt van een spectrumstoornis zullen twee personen met dezelfde diagnose niet hetzelfde profiel hebben. Om die reden dienen niet alle vooropgestelde gedragingen herkend te worden bij een persoon om de diagnose te stellen. Beide dimensies hebben een **drempel die overschreden dient te worden** opdat iemand de diagnose zou krijgen. Bijkomend dient het deficiete gedrag in minstens drie verschillende situaties zichtbaar te zijn en dit sinds de vroege kindertijd. Dit eerste houdt in dat bijvoorbeeld een kind waarbij geobserveerd wordt dat hij/zij moeite heeft met sociale contacten op school, maar dat sociaal is tijdens naschoolse activiteiten, geen diagnose zal krijgen. Dit afwijkende gedrag dient verder iemands algemeen functioneren te beperken op verschillende belangrijke domeinen (zoals bijvoorbeeld het sociale of professionele functioneren). Tot slot mogen deze problemen niet verklaard worden door een mentale beperking of algemene ontwikkelingsachterstand (American Psychiatric Association, 2013, 109-110).

Aangezien deze masterproef focust op een interventiemiddel voor lagereschoolkinderen met ASS wordt hieronder het diagnoseproces voor deze groep in Vlaanderen uiteengezet. **Internationale richtlijnen en afspraken** omtrent dit diagnostisch proces kunnen immers **verschillen**. Een eenduidige test zoals een bloedtest om te bepalen of iemand ASS heeft, bestaat tot op heden niet. De **diagnose** wordt al dan niet gesteld op basis van **observeerbaar gedrag** (Roeyers & Warreijn, 2008). Men kan dus nooit met 100 procent zekerheid stellen dat iemand correct gediagnosticeerd is. Vandaar kunnen verschillende onderzoekers dezelfde persoon verschillende diagnoses toekennen. Om dit zoveel mogelijk te beperken stelde het **Vlaams Agentschap voor Personen met een Handicap (VAPH) richtlijnen** op voor alle diagnostische centra in Vlaanderen. Indien deze richtlijnen niet gevolgd worden, kan de gediagnosticeerde persoon geen beroep doen op de voordelen aangeboden door het VAPH zoals begeleiding op school, een persoon-

assistentiebudget en dergelijke meer. Hieronder worden deze kort samengevat. Een volledig overzicht en uiteenzetting van deze richtlijnen kunnen gevonden worden op de website van het VAPH³.

Het **onderzoeksteam** voor kinderen met een vermoeden van ASS dient steeds **multidisciplinair** te zijn. Dit houdt in dat meerdere disciplines zoals een psycholoog, kinderpsychiater, logopedist en dergelijke meer effectief in contact komen met de onderzochte persoon. Dit team bestaat ten minste uit een gespecialiseerde arts en een psycholoog of orthopedagoog. Daarnaast kunnen, afhankelijk van de ernst en aard van de problematiek, kinesisten, logopedisten, psychomotorische therapeuten of kinesitherapeuten toegevoegd worden aan dit team. Minstens één lid van het diagnostisch team moet tenminste vijf jaar ervaring hebben met het diagnosticeren van kinderen met ASS.

Na een eerste contactopname met het diagnostisch team of het centrum waar dit team tewerkgesteld is, vindt een **eerste intakegesprek** plaats. Hierbij tracht de arts of psycholoog een globaal beeld van het kind te schetsen en zijn/haar problematiek grondig in kaart te brengen. Vervolgens komt het team samen om op basis van deze eerste informatie hypothesen op te stellen. Men houdt hierbij rekening met mogelijke comorbide stoornissen. Tijdens deze kritische reflectie bespreekt het team welke onderzoeken nodig zijn om de gestelde hypothesen te weerleggen of onderbouwen. Vervolgens plant men een **anamnestisch gesprek** met de ouders van het kind. Dit gesprek klaart de problematiek en zorgen van de ouders verder uit. Daarnaast zal één van de teamleden het kind **observeren**, bij voorkeur in een natuurlijke setting zoals de school van het kind of de thuisomgeving. Verder is het belangrijk om een **intelligentieonderzoek** af te nemen van het kind om na te gaan of er geen sprake is van comorbiditeit of om bepaalde alternatieve hypothesen uit te sluiten. Een taalonderzoek of een psychomotorisch onderzoek is enkel essentieel indien uit het intakegesprek bepaalde taal- of motorische problemen naar voor geschoven worden door de ouders. Tot slot is een **medisch onderzoek** eveneens noodzakelijk aangezien, in het geval van ASS, er een verhoogde kans is op epilepsie (Gabis, Pomeroy, & Andriola, 2005; Scassellati, 2005). Daarnaast kunnen bepaalde lichamelijke kenmerken wijzen op een mogelijke erfelijke aandoening (Roeyers & Warreijn, 2008). Eens alle onderzoeken afgerond zijn, houdt het diagnostisch team een **multidisciplinair overleg** waarin alle resultaten samengelegd en besproken worden. Hierbij wordt besloten of er al dan niet voldoende kenmerken van autisme voorkomen bij de onderzochte persoon. De criteria van de DSM-V (American Psychiatric Association, 2013) worden wereldwijd gebruikt als handleiding. Het is belangrijk dat **alle teamleden tot een consensus** van de mogelijke diagnose komen waarbij de verschillende onderzoeken elkaar niet tegenspreken, maar meer evidentie bieden voor dezelfde hypothese. Alternatieve hypothesen dienen uitgesloten te worden. Daarnaast bekijkt het team eveneens of er sprake is van comorbiditeit. Eens de diagnose gesteld is, stellen ouders zich veel vragen omtrent de ontwikkeling van deze stoornis en of hun zoon/dochter beter zal leren omgaan met zijn/haar stoornis. Deze vragen worden in de volgende sectie kort behandeld.

³ www.vaph.be/vlafo/download/nl/8229547/bestand

3.2.5. Ontwikkeling en prognose

Een autismespectrumstoornis is een ontwikkelingsstoornis. Dit houdt in dat deze **stoornis evolueert naarmate een persoon ouder wordt**. De **sociale competentie** van een persoon met ASS zal bijvoorbeeld **verbeteren** in de adolescentiefase en jongvolwassenheid. Dit kan objectief echter nauwelijks vastgesteld worden. Aangezien deze adolescenten in complexere sociale situaties terechtkomen, worden ook steeds hogere eisen gesteld. Hierdoor wordt er relatief weinig progressie gemaakt (Howlin & Morore, 1997). Daarnaast hebben heel wat jongvolwassenen met ASS te kampen met **angststoornissen en depressie**, iets wat minder voorkomt bij kinderen. Wel is er bij hen een apparente vooruitgang op vlak van **taalgebruik** (i.e. zowel expressief als receptief). Daarnaast zijn ze ook **zelfredzamer**, vertonen ze **minder stereotiep gedrag** en beschikken ze over **meer zelfcontrole** (Roeyers & Warreijn, 2008).

Autisme kent echter **geen eenduidige ontwikkeling**. De diverse uitingvormen van ASS bemoeilijken dan ook het maken van een accurate prognose. Bovendien is er weinig longitudinaal onderzoek verricht. Wel blijkt dat een vroege diagnose, en daarop volgende interventie, resulteert in een positievere prognose (Roeyers & Warreijn, 2008; Vermeulen & Degrieck, 2015). Bijkomend zullen mensen met een IQ boven de 70 ook een betere kans hebben om enige mate aan onafhankelijkheid te verwerven (Howlin, Goode, Hutton & Rutter, 2004).

Tot slot toont onderzoek aan dat **mensen met ASS leren omgaan met hun beperkingen naarmate ze ouder worden**. De kindertijd is dan ook de moeilijkste periode voor zowel de persoon zelf als zijn/haar omgeving (Broersen & Van de Kamp, 2012; Degrieck, 2004). Eenmaal de persoon met ASS ouder wordt, zal hij/zij leren om bepaalde kenmerken te **camoufleren** waardoor de symptomen minder duidelijk aanwezig zijn. Deze zullen echter nooit volledig verdwijnen (American Psychiatric Association, 2013, pp. 109-121). De diagnose en bijhorende beperkingen zal een persoon met ASS voor de rest van zijn/haar leven met zich meedragen (Gillberg, 2010; Matson & Horovitz, 2010). Dit betekent echter **niet** dat autisme een **levenslange handicap** is. Met een handicap wordt bedoeld dat de persoon moeilijkheden ervaart in het uitvoeren van alledaagse handelingen (Roeyers & Warreijn, 2008). Zoals eerder aangegeven zal een persoon met ASS doorheen zijn leven vaardigheden ontwikkelen waardoor de nadelige effecten beperkt kunnen worden. De mate waarin hij/zij hierin succesvol is, is afhankelijk van de ernst van zijn/haar stoornis. Niet alleen de persoon zelf heeft een invloed op deze handicap. Ook de **omgeving** kan hierbij een belangrijke rol spelen door zich **autismevriendelijk op te stellen** (Vermeulen & Degrieck, 2015). Hierop wordt in de volgende sectie verder ingegaan.

3.2.6. Behandeling en begeleiding

Zowel wetenschappers als klinici zijn het erover eens dat een **vroege interventie** van ASS resulteert in een **betere prognose** (e.g. Mundy & Neal, 2001; Turner, Stone, Pozdol, & Coonard, 2006). Hierdoor kan een cumulatieve achterstand op verschillende vaardigheden voorkomen worden. Daarnaast heeft dit eveneens een positief effect op de ouders. Het verhoogt mogelijks competentiegevoelens en vermindert

schuldgevoelens. Tot slot is het zo dat er bepaalde gevoelige periodes bestaan waarin vaardigheden sneller aangeleerd worden. Eens deze voorbij zijn, is het vaak minder evident om deze vaardigheden alsnog te verwerven (National Research Council, 2001). Om die redenen wordt in deze masterproefstudie ingezet op lagereschoolkinderen.

Tot op heden is er immers nog **geen behandeling of medicatie** ontwikkeld waardoor hun **stoornis** kan **verdwijnen** (Broersen & Van de kamp, 2012). Desalniettemin kunnen mensen **compensatiestrategieën** ontwikkelen waardoor hun beperking minder herkenbaar wordt (American Psychiatric Association, 2013, pp. 109-121). **Kinderen** kunnen in therapie of op zichzelf vaardigheden leren waardoor ze beter kunnen functioneren in hun omgeving. Niet alleen het kind, maar ook zijn/haar **omgeving** kan beroep doen op **therapie** of begeleiding. Deze **dubbele aanpak** kan gekaderd worden binnen het sociale model met betrekking tot beperkingen (Darcy & Pegg, 2011; Oliver, 2013). Zowel de persoon als diens omgeving wordt onder betrokken, waardoor het kind kan evolueren in een autismevriendelijke omgeving (Vermeulen & Degrieck, 2015).

Verschillende behandelprogramma's gericht op het kind met ASS zetten in op het verbeteren van de kernsymptomen van een autismespectrumstoornis (National Research Council, 2001). Aangezien ASS een spectrum is, moet uiteraard gekeken worden welke symptomen het kind in behandeling het meeste belemmeren. Hierbij kan beroep gedaan worden op logopedie, ergotherapie, kinesithérapie, psychotherapie en dergelijke meer. De meest bekende methode is wellicht het programma '**Treatment and Education for autistic children and children with communicative handicaps**' (TEACCH, Schopler & Mesibov, 1995). Binnen dit programma staat het structureren van ruimte, tijd en taken centraal. Visuele ondersteuning is hierbij essentieel. Er dient echter opgemerkt te worden dat dit eerder gaat om een filosofie, dan een uitgeschreven behandelingsprotocol. Daarnaast is **sociale vaardigheidstraining** een veel gebruikt behandelingsprogramma (Seida et al., 2009; Weitlauf et al., 2014). Aan de hand van deze training worden specifieke vaardigheden aangeleerd door middel van gedrags- en sociale leertechnieken (Cooper, Griffith & Filer, 1999; McConnell, 2002). Enkele voorbeelden hiervan zijn: beurt afwachten, een gesprek voeren, vrienden maken en dergelijke meer. Deze interventie wordt vaak in een groepssetting uitgevoerd, aangezien dit de kinderen meteen toelaat om hun nieuwe vaardigheden uit te testen (Barry et al., 2003). Ook **psycho-educatie** is een veelgebruikte behandelingsvorm. In deze therapie leert het kind over zijn/haar problematiek en leert hij/zij anticiperen op probleemsituaties (Van Doorn & Verheij, 2002).

Naast een aanpak waarbij de persoon met ASS bepaalde vaardigheden aangeleerd wordt, is het eveneens interessant om zijn/haar omgeving aan te pakken. Indien een **omgeving** immers **autismevriendelijk** is, zal het **kind minder stress ervaren en zich beter in zijn/haar vel voelen** (Vermeulen & Degrieck, 2015). Dit kan onder andere bekomen worden door het kind **structuur en voorspelbaarheid** te bieden. Door middel van duidelijke en concrete communicatie wordt een gestructureerde en voorspelbare ruimte gecreëerd voor het kind. Hierbij kunnen stappenplannen en **sociale verhalen™ een grote rol** spelen. Deze leggen namelijk uit wat het kind kan verwachten in een bepaalde situatie en welk gedrag verwacht wordt van hem/haar

(Gray, 2010/2011). Hierdoor wordt niets aan de verbeelding overgelaten. Deze systematische visualisaties nemen heel wat onzekerheid bij het kind weg, omdat hij/zij kan volgen wat er zal gebeuren. Daarnaast kunnen ze eveneens de weerstand tegen verandering verminderen (Delfos, 2011). Deze sociale verhalen™ komen later in deze masterproef uitgebreid aan bod. In Vlaanderen kunnen ouders zich hierin laten begeleiden door **thuisbegeleidingsdiensten** zoals Vzw Victor, Tanderuis en dergelijke meer⁴. Dit zijn mobiele en ambulante diensten die opvoedingsondersteuning bieden. Samen met de ouders gaan zij op zoek naar oplossingen op concrete vragen van de ouders. Het is de bedoeling dat zij de ouders vaardigheden aanleren, waardoor deze uiteindelijk zelf beter leren omgaan met de problematiek.

3.3. Autismespectrumstoornissen en toeristische attracties

In het vorige hoofdstuk werd uitgelegd wat ASS is en welke moeilijkheden, behandelingen en dergelijke meer daarmee gepaard gaan. Dit hoofdstuk gaat iets dieper in op een bepaalde ervaring van deze doelgroep. Het focust namelijk op de ervaring die kinderen met deze diagnose hebben wanneer zij op daguitstap zijn. Dit wordt bekeken vanuit het standpunt van lagereschoolkinderen met ASS, maar bevindingen kunnen eveneens van toepassing zijn op mensen met ASS van andere leeftijden. Vervolgens geeft dit hoofdstuk een overzicht van de mogelijke oplossingen die reeds bestaan en tegemoetkomen aan de uitdagingen en hindernissen voor deze doelgroep op daguitstap.

3.3.1. Hindernissen voor kinderen met ASS voor en tijdens daguitstappen

Vanwege hun stoornis moeten kinderen met ASS dagelijks heel wat hindernissen overwinnen. Aangezien ASS een pervasieve ontwikkelingsstoornis is, zullen deze kinderen dus ook moeilijkheden hebben in hun vrije tijd (Degrieck, 2004). Daguitstappen vormen een onderdeel van deze vrije tijd. Wanneer zij op **daguitstap** gaan worden hun moeilijkheden vaak nog duidelijker, omdat ze **uit hun vertrouwde en veilige omgeving stappen**, alsook omdat de eisen die gesteld worden door de omgeving vaak (te) hoog liggen. Dit kan gepaard gaan met veel **stress** (Harchik & Ladew, 2008). Nochtans toont onderzoek aan dat ouders van kinderen met ASS het belangrijker vinden dan ouders met kinderen zonder de diagnose dat hun kinderen deelnemen aan dergelijke gemeenschapsactiviteiten. Wel geven ze vaker aan dat dit gepaard gaat met meer negatieve emoties, waardoor deze **participatie vaak moeizamer** verloopt (Lam, Wrong, Leung, Ho, & Au-Yeung, 2010). Deze hindernissen worden hieronder uiteengezet. Daarbij dient opgemerkt te worden dat niet alle kinderen met ASS dezelfde moeilijkheden ondervinden in dezelfde mate. Zoals eerder aangegeven werd, gaat het om een spectrumstoornis, waardoor er verschillen kunnen zijn tussen diverse kinderen.

Zoals reeds aangetoond hebben kinderen met ASS rigide gedragspatronen. Hierdoor kunnen zij **moeilijk omgaan met veranderingen**. Ze houden vast aan routine, want ze willen voorbereid zijn op wat volgt (Brand, 2010). Een **daguitstap** verloopt echter vaak niet routinematig en gestructureerd. Je bent in een

⁴ Zie bijvoorbeeld www.vzwvictor.be of www.tanderuis.be

volledig nieuwe omgeving, mogelijks met nieuwe mensen, nieuwe activiteiten en dergelijke meer. Dit vereist dus heel wat verwerking van nieuwe prikkels. Niets kan nog voorspeld worden waardoor de **houvast** voor deze kinderen **wegvalt**. Dit resulteert in meer stress voor de persoon met ASS, zowel gedurende de aanloop naar als tijdens de daguitstap. Hierdoor worden dergelijke activiteiten vaak beperkt (Broersen & Van de kamp, 2012; Delfos, 2011; Harchik & Ladew, 2008). Het is mogelijk dat ze wel verlangen om op daguitstap te gaan, maar dat ze een kleine duw nodig hebben van hun familie om effectief de stap te zetten (Delfos & Gottmer, 2012). Wel zullen zij vaak **oneindig veel vragen** stellen met als doel hun angst en stress te reduceren. Hierdoor krijgen ze namelijk iets meer grip op de activiteit en wat er zal gebeuren (Delfos, 2011).

Een tweede hindernis komt voort uit hun **hyper- of hyposensitiviteit**. Vanwege hun hypersensitiviteit kunnen deze kinderen snel overgestimuleerd raken wanneer ze blootgesteld worden aan bepaalde geluiden, texturen, smaken, geuren en aanrakingen. Ze zijn niet goed in het filteren van deze prikkels, waardoor ze sneller vermoeid zijn (Broersen & Van de kamp, 2012). Onderzoek van Varner (2015) geeft aan dat kinderen met ASS moeilijkheden kunnen hebben met **flikkerende en/of felle lichten en scherpe en/of luide geluiden**. Deze prikkels kunnen hen namelijk overweldigen. Vandaar is het mogelijk dat museums die deze aspecten net integreren in hun exhibities minder geschikt zijn voor deze kinderen. Bovendien zullen grote menigtes veel geluid teweegbrengen. Toeristische attracties die dus heel wat volk lokken, kunnen een uitdaging vormen voor kinderen met autisme omdat zij deze auditieve prikkels niet kunnen filteren van achtergrondgeluid (Broersen & Van de Kamp, 2012; Varner, 2015). Onderzoek toont bovendien aan dat ouders dergelijke onverwachte en extreme sensorische stimuli als een barrière zien voor een museumbezoek. Volgens hen zou het **moeilijker** zijn om hun kind in dergelijke situaties te laten **focussen** (Langa et al., 2013). Ook geuren (i.e. olfactorische prikkels) kunnen voor deze doelgroep indringender zijn dan voor kinderen zonder de diagnose (Lane et al., 2011). Hierdoor kan een dierentuinbezoek voor hen mogelijks onaangenaam zijn, aangezien daar vaak **sterke geuren** hangen. Bijkomend kan hypersensitiviteit een probleem vormen bij restaurantbezoeken. Sommige mensen met ASS hebben namelijk specifieke dieetrestricties vanwege de overstimulatie van bepaalde **voedseltexturen of -kleuren**. Hierdoor kan buitenshuis eten een uitdaging zijn (Bandini, Cermak, & Curtin, 2013). In contrast tot hypersensitiviteit zullen kinderen waarbij er meer sprake is van **hyposensitiviteit** net deze prikkels opzoeken. Deze hyposensitiviteit kan in samenwerking met de routineverandering leiden tot een **verhoging van het repetitief gedrag** zoals het maken van geluiden of fladderen (Hamed, 2013).

Verder vormt sociale interactie een uitdaging voor deze doelgroep. Vaak begrijpt het kind niet wat anderen denken of voelen wat kan resulteren in **sociaal isolement**. Dit kan ervoor zorgen dat een aangename uitstap verandert in een negatieve ervaring (Hamed, 2013). Toeristische attracties lokken immers vaak veel volk, waardoor de kans op sociale interactie enkel groter wordt.

Een vierde hindernis is dat kinderen met ASS **informatie anders opnemen dan andere mensen**. Het is dus belangrijk om te evalueren of deze kinderen de boodschappen begrijpen zoals deze bedoeld worden (Delfos, 2011). **Symbolisch taalgebruik** dient dus zoveel mogelijk **vermeden** te worden. Daarnaast verwerken

zij visuele informatie doorgaans beter dan auditieve informatie (Hamed, 2013). Hier dient men rekening mee te houden bij het ontwerpen van toeristische attracties. Een gids die bijvoorbeeld enkel verbale uitleg geeft over een museumstuk zal minder interessant zijn voor deze doelgroep dan een gids die veel visuele ondersteuning gebruikt.

Een vijfde uitdaging zijn de **impliciete regels** die gepaard gaan met een bezoek aan een toeristische attractie. Elk museum, dierentuin, pretpark en dergelijke meer komt namelijk met zijn eigen handleiding zoals niet lopen, de schilderijen in een museum niet aanraken en dergelijke meer. Aangezien deze verwacht worden gekend te zijn, worden ze nauwelijks uitgelegd wanneer mensen een toeristische attractie betreden. Echter, kinderen met ASS zullen deze regels **niet uit zichzelf opvolgen**. Deze dienen expliciet uitgelegd en aangeleerd te worden (Varner, 2015).

Tijd inschatten is voor deze kinderen eveneens niet evident aangezien dit een abstract gegeven is. Dit is uitzonderlijk **moeilijk** wanneer het gaat om een niet afgebakende activiteit. Hierbij is het voor deze kinderen zeer moeilijk om in te schatten wanneer de activiteit gedaan is. Daardoor is het belangrijk dat anderen dit aangeven door middel van een extern teken (Degrieck, 2004).

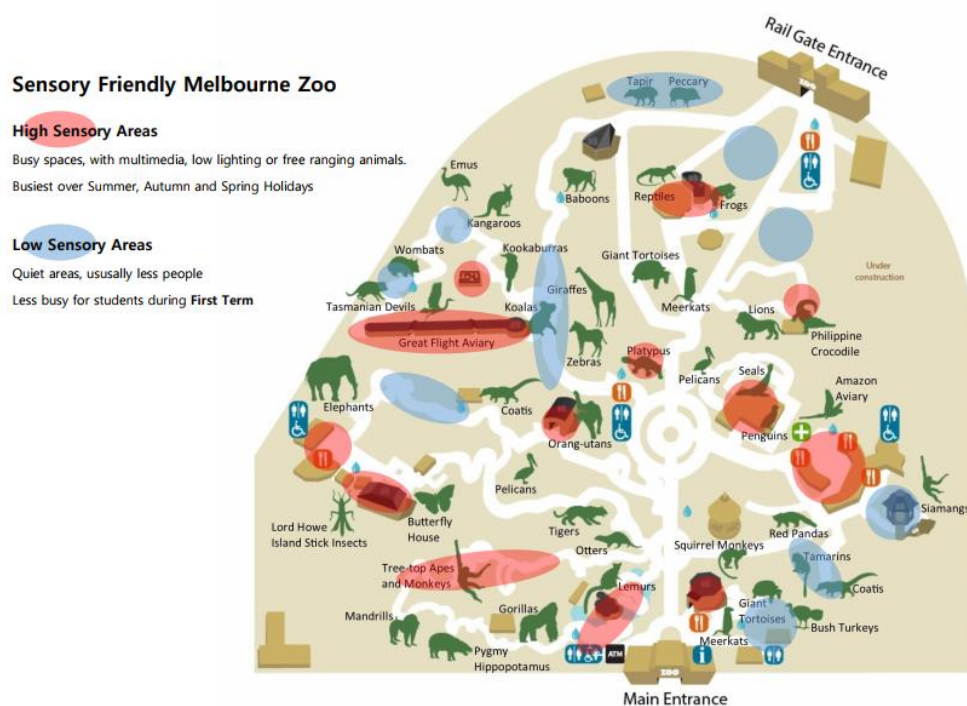
Een laatste uitdaging focust eerder op de ouders van het kind met ASS. Het **gedrag van deze kinderen wordt door vreemden vaak beschouwd als onhandelbaar en respectloos** (Broersen & Van de Kamp, 2012). Mensen die niet vertrouwd zijn met ASS hebben namelijk minder tot geen inzicht in de noden en denkpatronen van het kind. Bijgevolg zullen ze vaak **staren of negatieve opmerkingen** geven aan het kind of zijn/haar ouders (Kulik & Fletcher, 2016). Hierdoor is het mogelijk dat de ouders zich beoordeeld of geïsoleerd voelen door het beperkte begrip van de omgeving of het personeel (Thompson & Emira, 2016). Bovendien kunnen zij het gedrag van hun kind niet voorspellen waardoor het moeilijk is om in te schatten in welke situaties het kind al dan niet zal 'ontploffen' als het ware. Daarnaast dient opgemerkt te worden dat lange **wachtrijen** eveneens een uitdaging kunnen zijn voor zowel kind als ouders aangezien het gezin **niet** gemakkelijk kan **ontsnappen** uit deze situatie indien het kind 'kuren' heeft (Kennedy, 2016). Tevens dient opgemerkt te worden dat wachtrijen vaak gepaard gaan met veel lawaai en een grotere kans op **aanrakingen**, waardoor deze dus een ware hel zijn voor hypersensitieve kinderen met ASS (Broersen & Van de Kamp, 2012).

Tot slot dient vermeld te worden dat deze kinderen vaak enorm **gestresseerd** zijn tijdens een daguitstap. Gedurende de hele dag doen ze hard hun best om zich zoveel mogelijk aan te passen aan de verwachtingen van de omgeving. Hierdoor zullen ze vaak op het einde van de dag uitbarsten en gedragsproblemen vertonen. Ze hebben immers **ontlading** nodig, omdat ze gedurende de dag alles in zich op hebben genomen (Broersen & Van de Kamp, 2012). Daarom is het zeer belangrijk, voor zowel het kind als zijn/haar gezin, dat de toeristische attracties deze stress en spanning zoveel mogelijk beperken. Hoe ze dit kunnen doen, wordt in de volgende sectie besproken.

3.3.2. Mogelijke oplossingen

Uit voorgaande sectie blijkt dat kinderen met ASS tegen talloze muren opbotsen wanneer zij op daguitstap gaan. Hierdoor ervaren ze vaak veel stress. Hieronder wordt besproken welke aanpassingen uitbaters van toeristische attracties kunnen doen om hun trekpleister meer autismevriendelijk te maken. Niet alleen de toeristische attracties spelen hierbij een rol. Ook de ouders en de kinderen zelf kunnen bepaalde maatregelen treffen om hun bezoek aangenamer te doen verlopen.

Voorbereiding is noodzakelijk voor deze gezinnen. Onderzoek toont aan dat de meeste gezinnen hun bezoek voorbereiden. Wel zijn er verschillende gradaties in de mate waarop zij dit doen (Lussenhop et al., 2016). Hiervoor is het essentieel dat de toeristische attractie **voldoende informatie beschikbaar** stelt op de website en dat deze op een duidelijke manier gecommuniceerd wordt. In eerste instantie is het belangrijk om duidelijke informatie omtrent openingsuren, parking, picknickmogelijkheid en dergelijke meer weer te geven. Een **plattegrond** wordt ook graag op voorhand goed bestudeerd. Daarnaast kan men ook nog enkele specifieke hulpmiddelen aanbieden voor gezinnen met (een) kind(eren) met autisme. Een eerste informatiebron is een **sensorische kaart** of gids. Dit is (meestal) een plattegrond van het museum/park/zwembad/... die de kenmerken van deze locatie weergeeft. De afbeelding hieronder dient als illustratie van dit concept.

Figuur 1: Sensorische kaart Melbourne Zoo (Melbourne Zoo, 2017)⁵

Hierdoor kan het gezin op voorhand bekijken welke ruimtes eventueel best vermeden worden (Leichtman et al., 2014). Ook ter plaatse kan dit een interessant hulpmiddel zijn, omdat het gezin op die manier weet waar bijvoorbeeld stillere ruimtes zijn indien het kind met ASS overprikkeld is (Ideishi, Willock, & Thach, 2010). Dit

⁵ https://www.zoo.org.au/sites/default/files/MZ_Sensory_Map_2017_0.pdf

hulpmiddel wordt reeds aangeboden in enkele museums en dierentuinen, zoals het Melbourne Museum⁶, de Melbourne Zoo⁷, het Children's Museum in Indianapolis⁸, het Metropolitan Museum of Art in New York⁹ en dergelijke meer. Dergelijke kaarten werden enkel gevonden voor museums en dierentuinen. Erfgoedsites, pretparken en waterpretparken hebben voorlopig nog geen sensorische kaarten ontwikkeld.

Daguitstappen zijn bovendien vaak ongestructureerd en onvoorspelbaar. Het kind komt in een (vaak nieuwe) situatie terecht waarbij het niet weet wat hij/zij kan verwachten en hoe hij/zij zich acht te gedragen. Dit resulteert in heel wat stress en weerstand. Voor en gedurende hun uitstap zullen ze nood hebben aan **structuur door middel van schema's en visualisaties om deze stress te beperken** (Brand, 2010). Hier kunnen **sociale verhalen**TM een grote rol spelen (Baldino, 2012; Kokina & Kern, 2010; Leichtman et al., 2014; Meadan et al., 2011; Waite, 2012). Dit zijn **visuele stappenplannen waardoor duidelijk wordt wat het kind allemaal kan verwachten op de daguitstap en welk gedrag van het kind zelf verwacht wordt** (Gray, 2010/2011). Het internet is op dit moment reeds een goede bron van informatie, maar de meerwaarde van deze sociale verhalen is dat ze een stap-voor-stap-scenario geven van de daguitstap. Hierdoor wordt het bezoek veel meer gestructureerd en voorspelbaarder. Indien iemand met autisme immers een overzicht krijgt van wat er zal gebeuren die dag, zal hij/zij beter functioneren en minder snel terugvallen in obsessief gedrag. Dit gedrag wordt namelijk gesteld in gespannen en onveilige situaties (Broersen & Van de Kamp, 2012). In het kader van deze masterproef worden sociale verhalen ontwikkeld voor enkele aanbieders van daguitstappen in Vlaanderen. Bijgevolg worden deze in het volgende hoofdstuk in meer detail besproken.

Verder is het aan te raden om **regels zo veel mogelijk visueel** voor te stellen. Elk museum of park gaat gepaard met zijn eigen, unieke regels. In het ene museum zijn de tentoonstellingen interactief waardoor je voorwerpen mag aanraken, terwijl dit in andere museums absoluut verboden is. Dit maakt het zeer moeilijk voor een persoon met autisme om in te schatten waar en wanneer bepaalde regels gelden. Door deze visueel te communiceren, door middel van bijvoorbeeld het gebruik van foto's of pictogrammen, wordt deze verwarring zoveel mogelijk beperkt (Muller, Schuler & Yates, 2008; Leichtman et al., 2014). Bijgevolg zijn visualisaties nuttig voor deze kinderen, omdat dit hen helpt om verwachtingen binnen een activiteit beter te begrijpen (Degrieck, 2004). Deze regels kunnen eveneens verwerkt worden in het sociaal verhaal.

Ter plaatse is **duidelijke signalisatie** essentieel. Hierbij wordt het gebruik van pictogrammen boven geschreven aanwijzingen verkozen. Daarbij wordt het visualiseren van sensorische informatie sterk gewaardeerd. Hieronder verstaan we bijvoorbeeld het aangeven aan de hand van een pictogram dat in een bepaalde ruimte schelle geluiden kunnen waargenomen worden (Lussenhop et al., 2016).

Onderzoek van Langa en collega's (2013) toont verder aan dat het **aanbieden van rustige zones** een meerwaarde blijkt voor gezinnen met kinderen met ASS. Indien de kinderen immers overprikkeld zijn, kunnen

⁶ <https://museumsvictoria.com.au/melbournemuseum/visiting/access/the-autism-friendly-museum/>

⁷ https://www.zoo.org.au/sites/default/files/MZ_Sensory_Map_2017_0.pdf

⁸ <https://www.childrensmuseum.org/sites/default/files/Documents/Visit/TCM%20SensoryMap11x17.pdf>

⁹ <https://www.metmuseum.org/>

</media/Files/Events/Programs/Progs%20for%20Visitors%20with%20Disabilities/Sensor%20Friendly%20Map.pdf>

zij hiernaartoe gaan om even te ontladen. Deze rustige zones zijn bij voorkeur voorzien van voldoende zitplaats en bieden weinig visuele of auditieve afleiding. Dit wordt bevestigd door andere studies (Leichtman et al., 2014; Muller et al., 2008; Varner, 2015).

Een volgende maatregel die getroffen kan worden heeft betrekking op de **wachtrijen**. Dit zijn namelijk hekelpunten voor kinderen met ASS vanwege de overprikkeling op vlak van auditieve en tactiele stimuli (Broersen & Van de Kamp, 2012). Om deze reden bieden sommige pretparken **voorrangspassen** aan voor mensen met een beperking waardoor ze minder lang of zelfs niet moeten wachten alvorens op een attractie te mogen. Parken die deze optie ter beschikking hebben zijn bijvoorbeeld Plopsaland, Bobbejaanland en Walibi. Bellewaerde voorziet zogenaamde guest-bandjes waarmee een persoon buiten de wachtrij kan wachten¹⁰. Daarnaast kunnen aanbieders van daguitstappen deze moeilijkheid deels omzeilen door de **mogelijkheid om online tickets aan te schaffen te voorzien**. Op die manier vermijden de gezinnen opnieuw een wachtrij. Bovendien is dit eveneens een meerwaarde voor vele andere mensen, al dan niet met een beperking.

Museums, dierentuinen en erfgoedsites kunnen bovendien ook **gidsen opleiden** in het gidsen van kinderen met ASS. Hierbij kunnen ze het gebruik van visualisaties promoten. Bijkomend kunnen foto's op de site geplaatst worden van de gidsen, zodat het kind al vertrouwd is met dit nieuwe gezicht. Bovendien kent de gids de locatie goed, waardoor deze gemakkelijker kan navigeren doorheen de attractie en drukke zones kan vermijden. Hierdoor zal het kind mogelijks minder stress ervaren (Hamed, 2013).

Vervolgens kan het interessant zijn om het **personeel op te leiden**, zodat zij beter begrijpen hoe zij kunnen omgaan met mensen met deze beperking (Hamed, 2013). Vooral op vlak van **communicatie** kan dit een nuttige bijdrage zijn aan de belevenis van deze doelgroep. Door middel van deze trainingen kunnen zij leren om eerst uit te leggen wat ze zullen doen. Verder dient geaccentueerd te worden dat ze ironie, sarcasme en beeldspraak zoveel mogelijk dienen te vermijden. Ook geven ze bij voorkeur enige bedenktijd aan de persoon met ASS om nieuwe informatie op te nemen (Broersen & Van de kamp, 2012). Onderzoek toont aan dat dergelijke opleidingen de **sociale participatie van kinderen met ASS ten goede komt** (McDonnell et al., 2007). Het personeel weet dan immers hoe ze een persoon met autisme kunnen benaderen en hoe ze kunnen tegemoetkomen aan zijn/haar noden (Hamed, 2013).

Indien er een mogelijkheid is tot een **restaurantbezoek** binnen een bepaalde toeristische attractie, kunnen ook enkele aanpassingen gedaan worden om dit bezoek vlotter te doen verlopen. **Menukaarten** kunnen bijvoorbeeld ondersteund worden door **foto's**, waardoor de kinderen een beter idee hebben van de beschikbare keuze (Hamed, 2013). Daarnaast kunnen zij ook **rustige ruimtes of tafels** ter beschikking stellen van deze gezinnen, indien zij bijvoorbeeld een tafel reserveren. Mogelijks kunnen zij ook een afgesloten ruimte voorzien voor noodgevallen waar het kind tot rust kan komen indien het overprikkeld is (Varner,

¹⁰ <https://www.bellewaer.de/website/2017/groepen/mindervaliden/2017-Mindervalidengids-NL.pdf>

2015). Bijkomend kan het interessant zijn om zowel het toilet als de uitgang met **duidelijke pictogrammen** aan te duiden (Kennedy, 2006).

Daarnaast kunnen de ouders of het kind **zelf hulpmiddelen meenemen** tijdens hun daguitstap om tegemoet te komen aan de sensorische uitdagingen (Oakley, 2012). Een geluiddempende **koptelefoon** kan bijvoorbeeld ingeschakeld worden indien er te veel auditieve prikkels zijn. Daarnaast kan een **zonnebril** helpen bij visuele overstimulatie of **handschoenen** bij tactiele gevoeligheid (Broersen & Van de kamp, 2012; Hamed, 2013; Leichtman et al., 2014). **Speelgoed** kan ook meegenomen worden op een daguitstap om kinderen af te leiden in lange wachtrijen (Campazzi, n.d.) of als bekrachtiging voor goed gedrag. Bovendien kan het wachten in de rij reeds **thuis geoefend** worden. Dit is echter vrij artificieel, waardoor een (volledige) transfer van het gewenste gedrag niet verzekerd is.

Tot slot geven veel ouders aan dat ze **drukke dagen zoveel mogelijk proberen te vermijden**. Drukke dagen zullen immers sneller leiden tot overstimulatie (Broersen & Van de Kamp, 2012). Attracties kunnen hiervoor een oplossing bieden door een **kalender** op hun website te plaatsen waarop aangeduid staat welke dagen vaak drukker en minder druk zijn (Broersen & Van de kamp, 2012). De Efteling kan hiervoor als voorbeeld optreden. Zij bieden dit standaard aan op hun website¹¹. Daarnaast kunnen attracties **autismevriendelijke dagen** organiseren (Broersen & Van de kamp, 2012; Leichtman et al., 2014). Hierbij wordt een attractie gesloten voor het grote publiek, maar is het toegankelijk voor mensen met ASS. Overbodige lichten en geluiden worden uitgezet, mogelijke wachtrijen zijn veel korter en er is in het algemeen minder volk. Hierdoor wordt tegemoetgekomen aan heel wat uitdagingen voor deze doelgroep. Dit initiatief werd reeds genomen door bijvoorbeeld de Dallas Zoo¹² en het Children's museum of Houston¹³. Ook in België namen al enkele kermissen dit idee over (Bosmans, 2015). Dit autismevriendelijk idee kan al georganiseerd worden, zij het in mindere mate, door de activiteiten voor deze doelgroep een **aantal uur vroeger te openen**. Hierdoor zijn de groepen minder groot (Muller et al., 2008). Het Please Touch Museum in Philadelphia beschikt bijvoorbeeld over speciale programma's voor mensen met autisme gedurende rustige uren. Hierbij worden de lichten gedimd en wordt het volume verminderd (Varner, 2015).

Het voordeel van deze bovengenoemde aanpassingen is dat deze niet enkel interessant zijn voor mensen met ASS. **Ook andere doelgroepen kunnen hier immers van profiteren**. Hoogsensitieve personen genieten bijvoorbeeld ook mee van de rust op vlak van sensorische prikkels (Aron, 2012), alsook senioren. Daarnaast is een duidelijke communicatie op de website zeer interessant waardoor een goede voorbereiding mogelijk is voor gezinnen met kinderen in het algemeen of schoolbezoeken. Al deze aanpassingen vereisen kleine tot grotere investeringen waar vaak meer dan één doelgroep kan van genieten. Bovendien toont

¹¹ <https://www.efteling.com/nl/park/openingstijden>

¹² www.dallaszoo.com/event/sensory-friendly-day-2/

¹³ <https://www.cmhouston.org/event/sensory-friendly>

onderzoek aan dat families met kinderen met een beperking die zich welkom voelen, meer frequent op bezoek zullen komen (Department for Culture, Media and Sport, 2010; Hsu & Powers, 2002).

In de volgende sectie gaan we dieper in op de acties die reeds ondernomen zijn door de toeristische sector in Vlaanderen om daguitstappen voor deze doelgroep aangenamer te doen verlopen.

3.3.3. Huidige stand van zaken in Vlaanderen met betrekking tot algemeen ondernomen acties voor deze doelgroep betreffende daguitstappen

Een eerste zoektocht naar acties die reeds ondernomen zijn door de Vlaamse toeristische sector op vlak van autismevriendelijke daguitstappen levert **weinig resultaten** op. Wel introduceerde de Vlaamse Regering onlangs een **Vlaams Actieplan voor Autisme** (Taskforce autisme, 2016). Hierbij streven ze onder andere naar **meer participatiekansen** voor deze doelgroep in de samenleving. Dit werd goedgekeurd door de Vlaamse Regering op 22 december 2017. Ook de **toeristische sector** kan zijn steentje bijdragen om deze kansen te verhogen. Voorlopig zijn echter **nog geen duidelijke stappen ondernomen**, met uitzondering van het Huis van Alijn¹⁴ in Gent. Bart De Nil, medewerker van Faro (i.e. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed) en Liesa Rutsaert, toegankelijkheidsmedewerker van het Huis van Alijn, brachten in december 2017 een boek uit omtrent autismevriendelijke museums.

Naast het Huis van Alijn bieden voorlopig enkel pretparken een hulpmiddel aan voor kinderen met autisme. Bobbejaanland, Plopsaland en Walibi¹⁵ geven immers, op vertoon van een doktersattest, een **voorrangspas** aan het kind en één of twee begeleiders¹⁶. Daarnaast bestaan er enkele initiatieven vanuit organisaties gericht op deze doelgroep die gezinnen begeleiden op vlak van vrijetijdsinvulling. **JONASS West-Vlaanderen, JOMBA, YIEHA, DOEPA en Vakantiewerking Babeloe** bieden activiteiten en kampen aan voor kinderen en jongeren met ASS. Bovendien zijn vaak zowel kinderen met als zonder een beperking welkom om op die manier de inclusie te stimuleren. De Vlaamse Scouts beschikt eveneens over een aftakking gericht op kinderen en jongeren met een beperking, namelijk **Akabe**¹⁷. Tot slot kunnen gezinnen ook steeds beroep doen op de **thuisbegeleiders** die samen met hen een daguitstap kunnen voorbereiden indien hier vraag naar is.

3.4. Sociale verhalen als hulpmiddel voor kinderen met ASS

Zoals eerder aangegeven hebben kinderen met ASS nood aan voorspelbaarheid en structuur (Delfos, 2011; Gray, 2010/2011). Dit kan hen geboden worden door middel van sociale verhalenTM. In dit hoofdstuk

¹⁴ Het huis van Alijn is een museum in Gent dat een licht werpt op het dagelijkse leven in de twintigste eeuw (<http://www.huisvanalijn.be/>).

¹⁵ www.autisme.nl/media/47943/Autipasvriendelijke_attractieparken_bijgewerkt_juni_2013.pdf

¹⁶ Uit de interviews in de verkennende fase kunnen we echter afleiden dat de meningen van ouders hierover verdeeld zijn. Sommige ouders zijn hierover zeer tevreden, terwijl anderen toch wel duidelijke werkpunten zien. Ze geven bijvoorbeeld aan dat ze haast een volledig dossier moeten meesleuren en zelfs dan nog met moeite de voorrangspas verkrijgen. Daarnaast wordt het kind vaak gekoppeld aan 1 vaste persoon, waardoor onderlinge wissels niet mogelijk zijn.

¹⁷ <https://www.scoutsengidseenvlaanderen.be/akabe/wie-of-wat-is-akabe>

wordt uitgelegd wat sociale verhalen™ zijn en welke kenmerken noodzakelijk zijn om de gewenste impact te verkrijgen. Vervolgens wordt gekeken welke impact deze sociale verhalen™ hebben. Tot slot wordt ook stilgestaan bij het huidige gebruik van dit hulpmiddel in de toeristische sector. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen het wereldwijd gebruik enerzijds en Vlaanderen anderzijds.

3.4.1. Wat zijn sociale verhalen™?

Sociale verhalen™ zijn een relatief **recent** concept. De eerste succesvolle implementatie dateert immers van 1991 (Gray). Zij bezit sindsdien ook de auteursrechten van de term 'Social Stories™'. Hoewel sociale verhalen™ oorspronkelijk ontwikkeld werden voor studenten met ASS, werd al snel duidelijk dat deze interventie een positieve impact had op leerlingen van verschillende leeftijden (i.e. kleuters, lagereschoolkinderen, ...). Deze methode wordt bovendien steeds vaker gehanteerd door volwassenen met ASS (Smith, 2016). Vandaag wordt een sociaal verhaal omschreven als een **neergeschreven stappenplan dat de ontvanger (i.e. in dit geval lagereschoolkinderen met ASS) een overzicht biedt van wat hij/zij kan verwachten van een specifieke sociale situatie (i.e. in dit geval een daguitstap), alsook welk gedrag van hem/haar verwacht wordt** (Gray, 2010/2011; Styles, 2011). Bijgevolg anticipeert een sociaal verhaal op de mogelijke onduidelijkheden voor een kind met ASS (Degrieck, 2004) door middel van het bieden van enige voorspelbaarheid en het suggereren van gepast gedrag (Vermeulen & Degrieck, 2015). Met betrekking tot de daguitstappen kan deze voorspelbaarheid toegepast worden op de volgorde van de activiteiten of verschillende stappen in de activiteit, maar geeft deze ook inzicht in de momenten waarop sociale interactie kan plaatsvinden en of prikkels al dan niet aanwezig kunnen zijn.

Ieder sociaal verhaal heeft **twee doelstellingen**. Enerzijds wil de begeleider de kinderen met ASS leren **hoe ze zich dienen te gedragen in een sociale situatie**. Anderzijds tracht men aan de hand van dit stappenplan **structuur en voorspelbaarheid aan te bieden** voor het kind. Hierdoor wordt de stress en angst voor het onzekere zo veel mogelijk beperkt (Baldino, 2012; Brand, 2010; Kokina & Kern, 2010; Leichtman et al., 2014; Meadan et al., 2011; Waite, 2012). Daardoor kan de eventuele weerstand tegen verandering verminderd worden (Delfos, 2011). Bijkomend zal het kind beter functioneren in de desbetreffende situatie en minder overgaan tot obsessief gedrag, aangezien hij/zij beter kan ontspannen en zich veilig voelt (Broersen & Van de Kamp, 2012). Beide doelen kan men bereiken door te beschrijven waar en wanneer de activiteit zal plaatsvinden, wat er zal gebeuren, wie eraan deelneemt en waarom het kind zich zo moet gedragen (Gray, 1998). Deze sociale verhalen worden gelezen door of voor het kind. Daarna wordt het kind verwacht om het gewenste gedrag uit te voeren in de gerelateerde sociale context.

Tot slot kunnen sociale verhalen gezien worden als een zeer **interessant en praktisch** hulpmiddel voor deze doelgroep omwille van drie redenen. Ten eerste zijn sociale verhalen **evident in gebruik**. Men hoeft geen uitgebreide handleiding door te nemen alvorens het sociaal verhaal te begrijpen. Iedereen kan beroep doen op dergelijke verhalen. Dit sluit aan bij één van de principes van het Universal Design (zie sectie 3.1; Center for Universal Design, n.d.). Daarnaast is het sociaal verhaal **niet opdringerig**. De ontvanger wordt er

niet meteen door geïsoleerd en voelt zich niet geïsoleerd. Ten derde doet het **beroep op een sterkte** van veel kinderen met ASS, namelijk het tot de letter volgen van afspraken en regels (Scattone, Wilczynski, Edwards, & Rabian, 2002; Smith, 2016). De criteria voor het opstellen van een dergelijke sociaal verhaal worden in de volgende sectie besproken.

3.4.2. Kenmerken en kritische succesfactoren van sociale verhalenTM

Doorheen de jaren ontwikkelde Gray duidelijke richtlijnen voor het ontwikkelen van een sociaal verhaal. Deze evolueerden van drie types zinnen tot een uitgebreid protocol bestaande uit tien richtlijnen (Gray, 2010/2011; Gray & Garand, 1993). Deze tien criteria bepalen hoe het verhaal gekozen wordt en hoe het ontwikkeld dient te worden. Deze worden hieronder kort uiteengezet. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de ontvanger verwijst naar het kind met ASS waarvoor het sociaal verhaal ontwikkeld is.

Een eerste criterium heeft betrekking op het **doel van het sociaal verhaal**. Een sociaal verhaal dient immers **accurate informatie over te brengen** naar de ontvanger. Hierbij is het belangrijk dat zowel de vorm, de toon als de inhoud betekenisvol en veilig (i.e. fysiek, sociaal en emotioneel) zijn voor deze persoon. Beschuldigend, kleinerend en/of neerbuigend taalgebruik dient bijgevolg te allen tijde vermeden te worden (Gray, 2010/2011; Smith, 2016).

Het volgende criterium slaat op de **onderwerpkeuze**. Alvorens een onderwerp vast te leggen dient de auteur van het sociaal verhaal correcte informatie te verzamelen over de manier waarop de ontvanger informatie opneemt en hoe deze bepaalde situaties interpreteert. Dit kan betrekking hebben op verschillende zintuigen, waarbij het eveneens belangrijk is om informatie te bekomen bij eventuele begeleiders van de ontvanger. Zij kunnen immers een cruciale bron van informatie zijn (Gray, 2010/2011; Smith, 2016).

Volgens het derde criterium bestaat een sociaal verhaal uit een **titel, introductie, kern en conclusie**. Deze introductie benoemt kort wat het onderwerp van het sociaal verhaal is, waarbij de kern dit onderwerp vervolgens meer in detail bespreekt. Tot slot vat de conclusie deze informatie bondig samen waardoor de gegeven informatie bekrachtigd wordt (Gray, 2010/2011).

Criterium vier legt uit dat er meerdere manieren zijn om de **inhoud van het verhaal te verhelderen**. Dit verwijst naar de individualisering, organisatie en presentatie van de tekst en figuren. Bij het opstellen van een sociaal verhaal dient men het begrip van de ontvanger in acht te nemen wanneer men onder andere de lettergrootte, het lettertype en illustraties, enzovoort kiest. Hierbij dient men **rekening te houden met de leeftijd en de mogelijkheden van de ontvanger**. In het geval van een jong kind zijn drie tot twaalf korte zinnen meer dan voldoende. Indien er te veel informatie verloren gaat, wordt geadviseerd voor meerdere korte verhalen in plaats van een lang verhaal. Dit wordt dan een set sociale verhalen genoemd. Langere zinnen worden dan eerder gebruikt bij een ouder publiek waarbij de verhalen bestaan uit twaalf of meer zinnen. Verder motiveert dit criterium het **gebruik van illustraties** bij het opstellen van sociale verhalen. Dit kan gaan om foto's of filmpjes, maar ook om pictogrammen, grafieken en dergelijke meer (Gray, 2010/2011;

Smith, 2016). Deze illustraties benadrukken en ondersteunen de informatie die reeds in tekstvorm werd meegedeeld, zodat deze duidelijker gecommuniceerd kan worden (Cohen & Sloan, 2007). Kinderen met ASS hebben namelijk veel baat bij visualisaties, aangezien ze deze beter verwerken (Hamed, 2013). Het **gebruik van foto's** om een sociaal verhaal te illustreren brengt bovendien een viertal **voordelen** met zich mee. Ten eerste zijn foto's steeds **accuraat**. Daarnaast kunnen foto's bepaalde **betekenissen communiceren** die soms kunnen mislukken in het geval van tekeningen (Gray, 2010/2011). Ten derde is visuele communicatie **niet vluchtig**. Kinderen met ASS verwerken informatie trager dan kinderen zonder ASS. Visuele informatie laat hen toe om op hun eigen tempo de informatie te verwerken (Vermeulen & Degrieck, 2015). Tot slot kan een foto **eenvoudig en snel gemaakt worden**. De **keerzijde** van het gebruik van een foto is echter dat deze te **veel irrelevante details** bevat. Wat hierbij kan helpen, is het gebruik van zwart-wit foto's of het omcirkelen van belangrijke details om de aandacht te trekken van de ontvanger (Gray, 2010/2011).

Het volgende criterium bevat vijf factoren die de **toon en woordenschat van het sociaal verhaal** bepalen. Ten eerste wordt verteld vanuit het **eerste of derde perspectief**. Ten tweede is de **toon van het verhaal positief en geduldig**. Het is immers belangrijk dat de ontvanger niet met de vinger wordt gewezen aan de hand van een dwingende en/of corrigerende toon. Zo zegt men beter: 'Iedereen maakt wel eens een fout. Als ik oefen, zal ik steeds beter worden.' in plaats van 'Ik maak veel fouten.' Daarnaast kan gebruik gemaakt worden van de **verleden, tegenwoordige en/of toekomstige tijd**. Ervaringen uit het verleden helpen bij het oplossen van problemen en het voorspellen van mogelijke uitkomsten in het heden en de toekomst. De auteurs van een sociaal verhaal kunnen dus verwijzen naar deze gebeurtenissen opdat de ontvanger de huidige situatie beter weet aan te pakken. Ten vierde dient er sprake te zijn van **letterlijke accuratesse** waarbij de auteur de betekenis van het verhaal dat hij voor ogen had op een zo efficiënt mogelijke manier probeert over te brengen. Hierbij is positief taalgebruik cruciaal waarbij uitgelegd wordt welk gedrag van het kind verwacht wordt en niet wat het niet mag doen (Gray, 2010/2011; Smith, 2016; Vermeulen & Degrieck, 2015). Dit kan bijvoorbeeld zijn: 'Ik ben stil als de leerkracht spreekt.' in plaats van 'Ik praat niet als de leerkracht spreekt.' Tot slot is het **taalgebruik concreet**, waarbij er niets aan de verbeelding wordt overgelaten, maar dient ook rekening gehouden te worden met overbodige details (Smith, 2016; Vermeulen & Degrieck, 2015). Mensen met ASS hebben immers moeite met figuurlijk taalgebruik en missen vaak sociaal inzicht. Bijgevolg dient gebruik gemaakt te worden van heldere woorden zonder verschil tussen wat gezegd en bedoeld wordt (Gray, 2010/2011).

Het zesde criterium heeft betrekking op de **zes W-vragen** die het ontwikkelen van een sociaal verhaal vergemakkelijken. Een sociaal verhaal beantwoordt namelijk al deze vragen (Broersen & Van de kamp, 2012; Gray, 2010/2011; Smith, 2016): waar (i.e. beschrijven van de context), wanneer (i.e. tijdsinformatie), wie (relevante mensen die betrokken zijn), wat (i.e. belangrijke aanwijzingen), op welke manier (i.e. beschrijven van activiteiten, uitspraken, sociale regels die horen bij een activiteit etc.) en waarom (i.e. omschrijven van de redenen en gedachten achter deze activiteiten, uitspraken, etc.). Bijgevolg kunnen deze zes vragen de auteur ondersteunen bij het identificeren van de cruciale elementen van een sociaal verhaal (Gray,

2010/2011). Indien deze vragen immers expliciet beantwoord worden, moet het kind met autisme zich veel minder inbeelden (Smith, 2016). Het is niet noodzakelijk om al deze vragen te beantwoorden in het verhaal zelf, maar wel om deze in het achterhoofd te houden bij het ontwikkelen van het verhaal (Gray, 2010/2011; Smith, 2016).

Vervolgens geeft criterium zeven aan dat er **zeven soorten zinnen** zijn die deel uit kunnen maken van een sociaal verhaal. **Beschrijvende** zinnen zijn een eerste en noodzakelijke component van een sociaal verhaal. Dit zijn zinnen die objectieve informatie bevatten waarmee de context geschetst wordt en relevante informatie wordt vermeld (bv. 'De dierentuin is een plek waar veel verschillende dieren wonen'). Optioneel kunnen deze zinnen aangevuld worden met **perspectiefzinnen, leidende zinnen, bevestigende zinnen en deelzinnen**. Perspectiefzinnen geven informatie over de gedachten, meningen, gevoelens, etc. van een andere persoon (bv. 'Veel kinderen vinden pretparken leuk.'). De leidende zinnen trachten het gedrag van de ontvanger te leiden door middel van een voorgeschreven reactie. Hierbij is het belangrijk dat het zelfbeeld van de ontvanger en diens veiligheid gewaarborgd worden. Bijgevolg dient bevelend taalgebruik vermeden te worden en worden eerder zinnen gebruikt die beginnen met: 'Ik zal proberen...' (bv. 'Ik zal proberen stil te zijn in het museum.'). Deze **leidende zinnen** kunnen **opgedeeld** worden volgens de persoon wiens gedrag men probeert te sturen. Ten eerste kan men het gedrag van de lezer van het sociale verhaal proberen te beïnvloeden (bv. 'Ik zal proberen om rustig te zijn in de wachtrij.'). Ook kan men de reactie van het team leiden (bv. 'Mijn mama gaat met mij mee naar het museum.'). Als derde optie kan tevens gebruik gemaakt worden van zelf-leidende zinnen. Deze zijn geschreven door de ontvanger van het verhaal en zijn een manier om tegen zichzelf te leren praten. Deze strategie helpt namelijk sterk bij emotieregulatie (bv. 'Om niet boos te worden, kan ik proberen aan een leuke situatie te denken.'). Vervolgens zullen bevestigende zinnen de boodschap van het verhaal bevestigen. Hun doel is om iets belangrijks te benadrukken (bv. 'In de auto doe ik altijd mijn gordel aan. Zo ben ik veilig.'). Tot slot sporen deelzinnen de ontvanger aan om deel te nemen aan het schrijven van het verhaal of gaan ze na of de ontvanger het verhaal begrijpt. Hierbij worden invullijntjes gebruikt. Een voorbeeld hiervan is: 'In de auto doe ik altijd mijn gordel aan. Zo ben ik ...' (Gray, 2010/2011).

In het volgende criterium (i.e. criterium acht) wordt verwezen naar een **formule die gehanteerd wordt zodat het sociaal verhaal beschrijft en niet beveelt**. Hierbij geldt dat de verhouding van de zinnen die beschrijven tot de leidende zinnen (geheel of gedeeltelijk) groter of gelijk aan twee moet zijn. Onder zinnen die beschrijven vallen de beschrijvende, perspectief- en bevestigende zinnen. Zinnen die leiden bestaan uit de drie soorten leidende zinnen. Enkel de deelzinnen worden in deze formule niet betrokken (Gray, 2010/2011).

Vervolgens benadrukt criterium negen dat het belangrijk is dat het sociaal verhaal, waar mogelijk, **aangepast wordt aan de individuele voorkeuren en interesses van de ontvanger**. Dit heeft zowel betrekking op de vorm als de inhoud van het verhaal. Een kind dat bijvoorbeeld zeer graag strips leest kan gebaat zijn

met sociale verhalen in stripvorm. Uiteraard is het hierbij cruciaal dat de creativiteit het verhaal niet overheerst aangezien de ontvanger hierdoor eerder verward zou raken (Gray, 2010/2011).

Tot slot legt criterium tien uit hoe het verhaal best **geïmplementeerd** wordt (Gray, 2010/2011). Een eerste tip is om het verhaal **herhaaldelijke keren te evalueren** en desnoods aan te passen op de punten waar niet aan de criteria van een sociaal verhaal voldaan wordt. Daarnaast kan nogmaals naar het verhaal gekeken worden vanuit het **perspectief 'begrip'**. Kunnen nog vragen toegevoegd worden aan het verhaal waardoor het begrip mogelijks verhoogd wordt? Hierbij aansluitend kan men bekijken welke hulpbronnen en technieken het verhaal verder kunnen ondersteunen (bv. het maken van een PowerPointpresentatie). Verder is het belangrijk om het verhaal **meerdere keren met de ontvanger door te nemen**. Hierbij is het niet noodzakelijk dat de schrijver van het verhaal aanwezig is, maar wel dat het overlopen van het verhaal niet opgedrongen wordt of uitgevoerd wordt als consequentie voor slecht gedrag. Daarnaast dient het verhaal op een **rustige en geruststellende manier** aangebracht te worden. Tevens wordt verwacht van de begeleiders dat zij observeren wat het effect van dit verhaal op de ontvanger is. Wordt het verhaal geïnterpreteerd zoals de schrijver voor ogen had? Hier voegt Smith nog aan toe dat het verhaal best gepresenteerd wordt aan een lege tafel, zodat het kind maximaal gefocust is (2016).

In 2015 ontwikkelde Carol Gray een **screeningsinstrument** op basis van deze tien criteria. Indien een ontwikkeld sociaal verhaal slaagt voor deze test, garandeert dit echter nog niet dat het gaat om een sociaal verhaal dat voldoet aan de richtlijnen. Meer informatie is immers nodig om deze beslissing te maken, maar het geeft alvast een eerste indicatie welke aspecten nog bijgewerkt moeten worden. Naast deze tien criteria geven Vermeulen en Degrieck (2015) aan dat het niet de bedoeling is dat het sociaal verhaal zeer rigide gevolgd wordt. Net op momenten dat het dreigt mis te lopen, is het belangrijk om flexibel op te treden. Via het sociaal verhaal kan op dat moment duidelijk gecommuniceerd worden wat de verandering is.

De volgende sectie bespreekt de onderzoeken die reeds uitgevoerd werden met betrekking tot sociale verhalen.

3.4.3. Evidentie voor sociale verhalen

Onderzoek toont aan dat volwassenen **positief zijn over het gebruik van sociale verhalen™ bij kinderen met ASS** waarbij deze verhalen hun sociaal inzicht verbeteren en een impact hebben op hun gedrag (Smith, 2001). Smith beschrijft negentien succesvolle implementaties van deze verhalen. Deze bevindingen worden ondersteund door meerdere studies die in de afgelopen decennia werden uitgevoerd (e.g. Banish & Bramlett, 2011; Mancil et al., 2009; Moffat, 2001; Crozier & Sileo, 2005; Ozdemir, 2008; Kokina & Kern, 2010; Hutchins, 2012; Pane et al., 2015). Hierbij dient opgemerkt te worden dat de kinderen voor wie deze sociale verhalen geschreven werden, variëren qua leeftijd en mogelijkheden. De kinderen dienen niet in staat te zijn om zelf te lezen, maar wel om te luisteren naar een verhaal verteld door een volwassene (Smith, 2001). Tot slot worden succesverhalen niet enkel gevonden bij kinderen met ASS, ook kinderen met leerstoornissen, Gilles de la Tourette en taalstoornissen ervaren er voordelen van (Smith, 2001).

Ondanks dat vele onderzoekers positief zijn over het gebruik van sociale verhalen, zijn er enkele studies die geen evidentie blijken te vinden voor deze methode (Scattone, Tingstrom, & Wilczynski, 2006; Mayton, Menendez, Wheeler, Carter, & Chitiyo, 2013). De algemene **consensus is dat deze sociale verhalen een veelbelovende interventie zijn, maar dat deze verder getest dienen te worden alvorens te spreken van een Evidence-Based Practice** (Sansosti, Powell-Smith, & Kincaid, 2004; Simpson, 2005; Qi, Barton, Collier, Lin, & Montova, 2015).

3.4.4. Huidige stand van zaken met betrekking tot sociale verhalen in de toeristische sector (i.e. wereldwijd en in Vlaanderen specifiek)

Carol Gray ontwikkelde zelf geen sociale verhalen die betrekking hebben op de toeristische sector. Wel zijn er enkele museums en dierentuinen die dit concept hebben toegepast op hun attractie. Deze **verschillen** wel duidelijk in **kwaliteit en mate waarin ze de criteria hebben opgevolgd**. Een evaluatie van de bestaande sociale verhalen kan een aanzet zijn voor een volgende studie. Het Smithsonian Institution is een voorbeeld van een **museum** dat sociale verhalen voorhanden heeft ter voorbereiding van een bezoek om de angst en stress van kinderen met ASS te reduceren. Zij bieden deze online aan om op die manier structuur en voorspelbaarheid te bieden, zodat kinderen met autisme weten wat ze kunnen verwachten in bepaalde situaties (Smithsonian Institution, n.d.). Andere voorbeelden van sociale verhalen in museums zijn het Museum of Life and Science in de Durham, het Metropolitan Museum of Art en het Tenement Museum in New York. Een Europees voorbeeld kan gevonden worden in het Verenigd Koninkrijk, namelijk in Gallery Oldham. Daarnaast zijn er eveneens enkele **dierentuinen** die sociale verhalen aanbieden, zoals de Melbourne Zoo en de Dallas Zoo. Op het moment van de huidige masterproefstudie waren echter nog **geen** voorbeelden voorhanden van sociale verhalen met betrekking tot **hotels, restaurants, erfgoedsites, pretparken en waterpretparken**. Wel dient opgemerkt te worden dat de Lion King Musical¹⁸ in Londen eveneens een sociaal verhaal voorhanden heeft op de website. In de Vlaamse musea, dierentuinen, pretparken en dergelijke meer zijn tot op heden nog geen initiatieven gestart om sociale verhalen te ontwikkelen voor kinderen met ASS. Wel wordt er vanuit verschillende hoeken interesse geuit om hiermee aan de slag te gaan. Daarover wordt in hoofdstuk 4.3.2. meer verteld. De **transportsector** biedt eveneens reeds enkele sociale verhalen aan voor kinderen met ASS. Zo hebben bijvoorbeeld de luchthavens in Philadelphia¹⁹ en Liverpool²⁰ sociale verhalen ter beschikking op hun website. Opnieuw worden hier in **Vlaanderen geen voorbeelden** van gevonden. Hieruit kan men afleiden dat er een **duidelijke markt is voor autismevriendelijk toerisme in Vlaanderen**. Hiermee wordt de noodzaak en meerwaarde van de huidige masterproef meteen duidelijk. In het volgende hoofdstuk worden de verschillende onderzoeksfases en bijhorende resultaten in detail overlopen.

¹⁸ www.lionking.co.uk/autismfriendly/

¹⁹ www.phl.org/Documents/Passengerinfo/Accessibility/SocialStories.pdf

²⁰ www.liverpoolairport.com/media/1811/welcome%20-to-liverpool-john-lennon-airport-guide-april-2016-b.pdf

4. Onderzoek en bijhorende resultaten

In dit hoofdstuk worden de verschillende onderzoeksfases in detail besproken. Hierbij wordt telkens een overzicht gegeven van de methodiek, waarna de resultaten per fase besproken worden. Algemeen dient opgemerkt te worden dat deze masterproefstudie een **meetproces** hanteert dat **deels gesloten en deels open** is. De verschillende onderzoeksfases volgen elkaar chronologisch op. Dit wijst op een gesloten meetproces. Binnen eenzelfde onderzoekfase is er echter sprake van een open meetproces. Dit zal later blijken uit de onderzoeksopzet van fase 1 en 3.

4.1. Onderzoeksfase 1: Verkenning

Deze eerste verkennende fase wordt opgedeeld in drie onderdelen. Eerst worden de interviews met de ouders van kinderen met ASS overlopen. Vervolgens wordt overgegaan tot de gesprekken met de experts in het werkveld, waarbij uiteindelijk in de derde sectie meer informatie gegeven wordt over de interviews met de toeristische sector. Deze informatie uit deze drie onderdelen wordt verder opgesplitst. Ten eerste wordt telkens uiteengezet waaruit de steekproef bestaat en hoe deze geselecteerd werd. Vervolgens wordt beschreven hoe de interviews werden opgezet en uiteindelijk ook verwerkt werden. Tot slot worden de resultaten van elke sectie overlopen.

4.1.1. Verkenning van de moeilijkheden aan de hand van interviews met ouders van kinderen met ASS

4.1.1.1. Steekproef en procedure

In het kader van dit onderzoek werd op voorhand vastgelegd dat de initiële steekproef zou bestaan uit een zestiental Vlaamse gezinnen. Rekening houdend met het vooropgestelde doel van deze studie (i.e. het ontwikkelen van relevante sociale verhalen voor Vlaamstalige lagereschoolkinderen met de diagnose ASS) werden **enkele criteria** naar voor geschoven waaraan de steekproef diende te voldoen.

- (1) Binnen elk gezin is er sprake van **minstens één kind met de diagnose ASS**. Hierbij dient opgemerkt te worden dat het kind effectief gediagnosticeerd moet zijn. Een vermoeden van ASS is niet voldoende om in aanmerking te komen voor dit onderzoek.
- (2) Dit kind is tussen de **zes en twaalf jaar** oud bij aanvang van het onderzoek. Er wordt geopteerd voor kinderen in plaats van volwassenen omdat onderzoek aantoonde dat vroege interventie cruciaal is voor de verdere ontwikkeling van deze kinderen.
- (3) Er kan sprake zijn van een **differentiaaldiagnostiek**. In de praktijk is er immers vaak sprake van een comorbiditeit van ASS en ADHD, DCD of een mentale beperking (Leyfer et al., 2006). Aanwezigheid van meerdere diagnoses is dus geen exclusie criterium.
- (4) Zowel **jongens als meisjes** worden opgenomen in de steekproef. Indien mogelijk wordt rekening gehouden met de wetenschappelijke ratio die respectievelijk 4:1 bedraagt (Roeyers, 2008; Wing, 2000). Deze ratio wordt echter gehanteerd als leidraad en niet als vaste voorwaarde.
- (5) Het kind is **Nederlandstalig**, opdat de taalbarrière geen invloed zou uitoefenen op het onderzoek.

(6) De gezinnen **wonen in Vlaanderen**.

Aangezien rekening gehouden wordt met de ratio jongens-meisjes, alsook de differentiaaldiagnostiek die in werkelijkheid evenzeer voorkomt, zijn de **onderzoekseenheden enigszins representatief voor de populatie**. In dit geval is de populatie immers alle lagereschoolkinderen die gediagnosticeerd zijn met ASS in Vlaanderen. Hierdoor wordt gestreefd naar een **hoge externe validiteit**.

In eerste instantie werden deze gezinnen omwille van de **privacywetgeving** niet rechtstreeks door de onderzoeker gecontacteerd. Bovendien is er geen database van de volledige populatie voorhanden. Hierdoor werd gebruik gemaakt van een **selecte steekproef**, aangezien niet iedere persoon uit de populatie evenveel kans had om geselecteerd te worden. Een verzoek werd uitgestuurd via tussenpersonen naar de beoogde gezinnen. Indien deze interesse hadden om aan het onderzoek deel te nemen, konden zij zelf telefonisch of via mail contact opnemen met de onderzoeker. De tussenpersonen werden in een voorbereidende fase gecontacteerd via mail en bestonden uit enkele revalidatiecentra en zelfstandige psychologen (i.e. CAR Sint-Lievenspoort Gent, Vzw Dynamiek, Open Cirkel), thuisbegeleidingsdiensten (i.e. Tanderuis en Vzw Victor), scholen uit het buitengewoon onderwijs Type 9, DOEPA, de Vlaamse Vereniging Autisme en Autisme Centraal. Hierbij werd informatie gegeven omtrent de inhoud en het doel van het onderzoek. Bijkomend werd hen gevraagd of zij interesse hadden om mee te werken aan deze studie door het contactverzoek naar de gezinnen waarmee zij werkten door te geven. Dit verzoek werd uiteindelijk door de contactpersonen in persoon, via mail of sociale media gedeeld. Er dient echter opgemerkt te worden dat het bericht op de sociale media is opgepikt door verschillende externe partijen waardoor dit zeer ver verspreid werd. Hierdoor stemden veel meer dan twintig gezinnen in deel te nemen aan het onderzoek. Om die reden werd uiteindelijk opnieuw contact opgenomen met de tussenpersonen om aan te geven dat het maximumaantal proefgezinnen was bereikt. In totaal werden **twintig gezinnen geselecteerd op basis van de criteria die hierboven werden besproken en de volgorde waarin zij zich kandidaat stelden**. Bijgevolg overstijgt de responsgraad de oorspronkelijk opgestelde vereisten. Door te kiezen voor twintig gezinnen in plaats van de oorspronkelijke zestien werd **rekening** gehouden met **eventuele drop out**. Indien verondersteld werd dat nieuwe interviews bijkomende informatie konden opleveren en er dus nog geen sprake was van **saturnatie**, zouden nog meer gezinnen aangesproken worden. Gedurende het verloop van dit onderzoek bleek echter dat het aanvankelijk vooropgestelde aantal voldoende was om een globaal beeld te schetsen van de uitdagingen.

In totaal werden **32 lagereschoolkinderen** met de diagnose ASS betrokken bij deze masterproefstudie. Het is niet mogelijk om deze kinderen te 'scoren' op het spectrum, aangezien dit moeilijk in cijfers kan worden uitgedrukt. Het ene kind heeft mogelijks meer moeite met het sociale aspect, terwijl een ander kind eerder zeer rigide gedrag vertoont. Beiden kunnen deze kinderen sterk belemmeren, maar zijn niet te vergelijken en in 'hokjes' te stoppen. De **gezinsgrootte** varieerde tussen de één en vijf kinderen, waarbij er telkens één tot drie kinderen met ASS waren. Aangezien de kinderen in de lagere school zaten, was de gemiddelde **leeftijd** 8,77 jaar (spreiding = 6 – 12 jaar, SD = 1,86). Respectievelijk **25 jongens en 7 meisjes** namen deel aan

het onderzoek. Bijgevolg is dit min of meer identiek aan de populatieverhouding (i.e. 4:1; Roeyers, 2008). Verder bedraagt de gemiddelde leeftijd waarop deze kinderen gediagnosticeerd zijn 5,47 jaar (spreiding = 2,5 – 10 jaar, SD = 1,74). Op vlak van **differentiaaldiagnostiek** hadden negen kinderen enkel de diagnose ASS, achttien kinderen een bijkomende diagnose en vier kinderen nog twee bijkomende diagnoses. Deze overige diagnoses waren ADHD (i.e. negen personen), DCD (i.e. zeven personen), een hersenletsel (i.e. twee personen), Gilles de la Tourette (i.e. twee personen), hoogbegaafdheid (i.e. twee personen), ADD (i.e. een persoon), dyslexie (i.e. een persoon), gedragsstoornis (i.e. een persoon) en mentale beperking (i.e. een persoon). Bijkomend had in vijf van de twintig gezinnen één van beide ouders ook een diagnose ASS. Daarnaast hebben zeventien kinderen baat bij ondersteuning met pictogrammen en drie kinderen met foto's. Vier kinderen maken gebruik van beide visualisatievormen. De overige acht kinderen hebben geen nood aan visualisaties bij dagdagelijkse activiteiten. Twintig kinderen gingen op het moment van het onderzoek naar het **gewoon onderwijs** en twaalf kinderen naar het **buitengewoon onderwijs**. Tot slot kreeg elk kind **extra begeleiding**, met logopedie, kinesithérapie, ergotherapie, psychotherapie en medicatie als meest voorkomende behandelingen (respectievelijk tien kinderen, acht kinderen, zeven kinderen, zeven kinderen en zes kinderen).

4.1.1.2. Opzet van de interviews

In deze masterproefstudie was er sprake van een **kwalitatief, beschrijvend onderzoek**. Aan de hand van **semigestructureerde** interviews werd op zoek gegaan naar antwoorden op de eerste onderzoeksvraag. Dit houdt in dat een aantal vragen en onderwerpen op voorhand vastgelegd werden, maar dat bijkomende vragen konden gesteld worden om dieper in te gaan op een onderwerp naargelang de antwoorden van de geïnterviewden. Deze initiële vragen voor het interview met de ouders kunnen teruggevonden worden in bijlage 2. Hierbij was het de bedoeling om een **emic-benadering** te hanteren, waarbij gekeken werd naar de problematiek vanuit de ogen van de geïnterviewde, aangevuld met de theorie. Er was bijgevolg sprake van een **bottom-up benadering**.

In samenspraak met de ouders werd via mail een interviewmoment afgesproken. De gesprekken vonden voornamelijk plaats in oktober 2017. Afhankelijk van de haalbaarheid werd dit interview bij het gezin thuis of via Skype afgenomen. Deze konden in aanwezigheid van het kind verlopen, maar dit was geen vereiste voor het huidige onderzoek. De ouders mochten zelf inschatten of dit haalbaar was of niet, aangezien veel kinderen met autisme geen inzicht hebben in hun problematiek. In **drie van de twintig gevallen** was het **kind** uiteindelijk **aanwezig**. Daarnaast namen beide ouders in drie gesprekken actief deel aan het interview. In de overige zeventien gevallen nam de mama deze taak op zich. De interviews duurden gemiddeld een halfuur, maar konden in extreme gevallen uitlopen tot anderhalf uur.

Bij aanvang van de interviews werd het doel van deze studie nogmaals vermeld en werd duidelijk aangegeven dat de **anonimiteit** van de geïnterviewden te allen tijde **gewaarborgd** zou worden. Antwoorden die door hen gegeven werden, werden anoniem verwerkt in deze masterproef en worden niet doorgegeven aan derde partijen. Bijkomend werd gecommuniceerd dat er **geen juiste of foute antwoorden** zijn, maar dat

het doel van het interview was om de ervaringen van het gezin in kaart te brengen. Vervolgens werd gestart met de eigenlijke vragen. Hierbij werden eerst enkele **algemene vragen** gesteld om het gezin in kaart te brengen. Daarna werd dieper ingegaan op hun **ervaringen tijdens daguitstappen in Vlaanderen**. In dit gedeelte werden eerst enkele algemene vragen gesteld omtrent welke daguitstappen zij reeds gedaan hadden om uiteindelijk over te gaan naar het verloop en de uitdagingen van die daguitstappen. Hierdoor werd zoveel mogelijk **gestreefd naar een hoge ecologische validiteit**. Door middel van de voorbeelden die de ouders vermelden, werd immers zo dicht mogelijk tegen de werkelijkheid aangeleund. Verder werd gepolst naar hoe zij dergelijke daguitstappen voorbereiden met hun kind om vervolgens te polsen naar hun **kennis over sociale verhalen**. Indien ouders hier niet mee vertrouwd waren (i.e. 13/20 ouders), werd dit kort uitgelegd. Tot slot werd gevraagd welke kenmerken en inhoud dit sociaal verhaal voor hun kind zou moeten bevatten.

Hierbij dient opgemerkt te worden dat deze onderzoeksfase een **open meetproces** hanteerde. Antwoorden die gegeven worden door een bepaalde respondent kunnen (anoniem) meegenomen worden als vraag voor een volgende respondent. Alle interviews werden **opgenomen en later orthografisch getranscribeerd**. Omwille van de lijvigheid van alle interviews die getranscribeerd werden in het kader van deze masterproef (i.e. 247 pagina's in het totaal), worden deze niet als bijlage in deze masterproef bijgevoegd. Deze kunnen teruggevonden worden in een afzonderlijke bundel. Om de anonimiteit van de deelnemers te waarborgen, werden namen uit deze transcripties verwijderd.

4.1.1.3. Verwerking van de data

Na het transcriberen van deze interviews werden de data geanalyseerd. Hierbij werd gebruikt gemaakt van **kleurencodes** waarbij elk kleur gekoppeld werd aan een overkoepelend onderwerp. Deze onderwerpen waren **algemene informatie omtrent het kind, algemene informatie omtrent de daguitstappen, moeilijkheden, voorbereiding en varia**. Deze laatste categorie betreft opmerkingen die gemaakt werden door het kind of de ouder(s) die niet bij een andere categorie hoorden, maar mogelijks interessant konden zijn voor dit onderzoek. Eens dit kleurensysteem was toegekend, werd deze informatie van alle respondenten in een Excelbestand verwerkt per onderwerp. Hierna werden binnen elk onderwerp subcategorieën vastgelegd om deze data in meer detail te analyseren. Er werd bijvoorbeeld een onderscheid gemaakt tussen de verschillende moeilijkheden die deze kinderen ervaren wanneer zij op daguitstap zijn. Tot slot werd in enkele subcategorieën (i.e. reactie, prikkels, voorbereiding en belangrijke inhoud van het sociaal verhaal) een verdere opdeling gemaakt. Een uitgebreid overzicht van dit codeersysteem kan teruggevonden worden in bijlage 3. De resultaten uit deze analyse worden weergegeven in de volgende sectie.

4.1.1.4. Resultaten

De resultaten van deze onderzoeksfase worden hieronder uiteengezet. Deze kunnen worden opgedeeld in vier hoofdcategorieën zoals hierboven in het hoofdstuk omtrent het verwerken van de data reeds werd vermeld (i.e. algemene informatie kind, algemene informatie daguitstappen, moeilijkheden en voorbereiding). Daarnaast is er eveneens een restcategorie voor losse bemerkingen die nergens

gecategoriseerd kunnen worden. Deze worden op het einde van dit hoofdstuk behandeld. De algemene informatie omtrent het kind werd reeds verwerkt in hoofdstuk 4.1.1.1 Steekproef. Om die reden wordt dit hier niet herhaald.

De tweede categorie betreft de **algemene informatie** die de gezinnen gaven omtrent hun **daguitstappen**. Zestien ouders geven een concreet cijfer wanneer gevraagd wordt hoe vaak zij per jaar met het gezin op daguitstap gaan in Vlaanderen. Hierbij variëren de antwoorden tussen de één en 26 **uitstappen op jaarbasis**, met een **gemiddelde van 10,56** en een standaarddeviatie van 7,56. Daarnaast geven alle gezinnen aan dat deze daguitstappen vaak in **beperkte kring** plaatsvinden. Elf van de twintig gezinnen gaan enkel in **gezinsverband**, bij de andere negen gaan soms familie of vrienden mee. Wat betreft het online aanschaffen van toegangstickets zeggen negen gezinnen dat zij dit steeds doen, slechts twee gezinnen doen dit nooit. Voor zeven gezinnen is dit afhankelijk van de prijs. Indien tickets online goedkoper zijn, dan kiezen ze meestal voor deze optie. Bij drie gezinnen werd deze vraag niet gesteld. Vijftien van de twintig gezinnen **opteren** bovendien voor een **verplaatsing met de auto** in vergelijking met de trein. Eén van de ouders gaf aan dat de reden hiervoor was omdat hen dit **meer vrijheid** geeft om terug te keren. Tot slot wordt achterhaald welke daguitstappen ze reeds gedaan hadden in het verleden. Onderstaande tabel geeft deze gegevens weer. Hierbij valt op dat vooral pretparken en dierentuinen veel bezocht worden, in tegenstelling tot erfgoedsites.

Type daguitstappen	Reeds gedaan	Nog niet gedaan
Pretpark	17	3
Dierentuin	19	1
Waterpretpark	12	8
Museum	10	10
Erfgoedsite	7	13

Tabel 1: Overzicht van bezochte attracties (n=20 gezinnen)

Verder wordt gepolst naar **uitdagingen** die kinderen met autisme ervaren naar aanloop van en tijdens de daguitstap. Als eerste wordt nagegaan op welke manier deze kinderen meestal **reageren** wanneer zij op de hoogte gebracht worden van een daguitstap. Alle ouders geven aan dat dit gepaard gaat met enige mate van **stress**. Deze stress kan wel **variëren** tussen verschillende kinderen. Het ene kind is in de dagen voor de daguitstap net wat meer prikkelbaar, terwijl in extreme gevallen de kinderen niet kunnen slapen en zelfs buikpijn ervaren. Dit verschil wordt duidelijk bij het vergelijken van onderstaande antwoorden gegeven door verschillende ouders.

“Hij vindt dat heel leuk. We vertellen het hem tegenwoordig niet te veel op voorhand, omdat hij dan zeer zenuwachtig wordt. Nu heeft hij onlangs ook gezegd van: ‘Zeg gewoon op voorhand dat we iets

leuks gaan doen, maar dan wat dat ik de ochtend zelf dan weet.’ Als hij dat te vroeg op voorhand weet, dan wordt hij te zenuwachtig en slaapt hij niet goed. Dat is een marteling voor hem.” (Gezin 8)

“Ja, ze kijkt daar zeer hard naar uit als het dingen zijn die ze kent. Anders zou het kunnen zijn dat ze de nacht ervoor niet slaapt. Nu, als de stress te hoog is en de dagen ervoor te rigide dan is dat vooral als er heel veel onbekend is. Als ik niet kan zeggen wie er allemaal zal zijn, hoe dat het zal zijn... Dan loopt de stress bij haar zo hoog op, maar ze kijkt er op zich wel naar uit. Dat zeker en vast.” (Gezin 12)

“Ja, F. kan dan wel gestresseerd zijn in aanloop van. Hij is dan zeer prikkelbaar, maar wil dat ook niet graag toegeven. R. heeft dat minder, maar ze stelt wel tienduizend vragen en kan de nacht ervoor minder goed slapen.” (Gezin 20)

Daarnaast valt op dat zestien van de twintig ouders aangeven dat hun **kind hier wel naar uitkijkt**, ondanks de stress. Wel duiden vijf ouders op het feit dat hun kind(eren) naar aanloop van de daguitstap **veel vragen stelt/stellen**.

Op de dag zelf verloopt de **autorit** naar de activiteit voor vier gezinnen **moeizaam**. Dit om **verschillende redenen** zoals het niet lang kunnen stilzitten in de auto, de stress en dergelijke meer. Eens aangekomen levert de parking eveneens enkele uitdagingen op voor enkele ouders. Eén van de ouders heeft hierover het volgende te zeggen.

“Als we met de auto gaan dan heeft hij ook wel moeite om bij ons te blijven. Er zijn daar zoveel auto’s die toekomen en vertrekken en dan is het er zo druk. Dan wil hij altijd zo snel mogelijk naar het park, door zijn enthousiasme, en loopt hij zomaar door de auto’s heen. Hij is zich van geen enkel gevaar bewust.” (Gezin 10)

Prikkels vormen voor alle gezinnen een uitdaging wanneer zij op daguitstap gaan. **Geen enkel kind heeft geen last van overprikkeling**. Hierdoor worden voedermomenten in de dierentuin bijvoorbeeld vaak vermeden of geven ouders aan dat zij slechts een halve dag op uitstap gaan. Tabel 2 geeft weer hoeveel kinderen last hebben van bepaalde prikkels. Hierbij valt op dat de kinderen **vooral gevoelig zijn voor auditieve en tactiele stimuli**. Olfactorische gevoeligheden (i.e. geursensaties) komen het minst voor.

	Auditief	Visueel	Tactiel	Olfactorisch	Geen
Last van prikkel	18	9	17	8	0
Geen last van prikkel	14	23	15	24	

Tabel 2: Verdeling van sensorische gevoeligheden bij kinderen met ASS (n=32 kinderen)

Hierbij dient opgemerkt te worden dat slechts enkele kinderen eerder hyposensitief zijn (i.e. vier kinderen), terwijl de **meeste hypersensitief** zijn (i.e. 28 kinderen). In beide gevallen is er achteraf vaak sprake van een **ontlading**. Wel maken zeven gezinnen bijvoorbeeld gebruik van koptelefoons om auditieve prikkels te dempen en dus eventuele overprikkeling te voorkomen. Hieronder worden enkele getuigenissen van ouders weergegeven om deze problematiek verder te schetsen.

“Mijn oudste is net voor de rust en sluit hem helemaal af hier thuis op zijn iPad, Minecraft. Zo weinig mogelijk uitstappen. Oudste dochter die zoekt prikkels op. Niet normaal, maar dan mogen we het 's avonds wel verteren. Dat ze dan ontploft en heftig ontploft.” (Gezin 3)

“Nog zoiets waar we moeten opletten als we gaan zitten om te eten. De jongens weg van alles. We gaan al om halftwaalf gaan eten. Voor de drukte, want dan is er geen volk. We zorgen dat ze aan het raam of aan de muur zitten zodat niemand hen kan aanraken. Want anders... Onverwachte aanrakingen zijn lastig. Ook wachtrijen zijn niet evident vanwege de aanrakingen.” (Gezin 9)

“Dat is alles. Visueel, auditief... Zo onlangs in de dierentuin waren we in de olifantenstal en ze hadden daar net gekuist. En ze heeft gewoon moeten overgeven van die geur. Ook als ze geluiden hoort die ze niet kent en niet kan plaatsen, dan wordt ze snel bang. F. die heeft dat minder, maar die borrelt ook alles op en zal er niets van zeggen en dan ontploft hij gewoon uit het niets.” (Gezin 20)

Daarnaast is het voor elf gezinnen telkens nodig om **duidelijke afspraken omtrent het samenblijven** te maken. Dan nog blijft het voor zeven onder hen een uitdaging **vanwege de vele afleidingen en prikkels**, waardoor de kinderen niet beseffen dat ze niet meer bij de groep zijn. Onderstaande getuigenis van een mama omschrijft deze situatie accuraat.

“Nee, ze blijft wel mooi bij ons, maar ze zit soms wel in haar eigen wereld, in haar zeepbel noem ik dat dan. Zeker als er te veel mensen zijn. Soms gaat ze er ook onbewust in en dan beseft ze niet meer of ze bij ons loopt of niet. En dan moet ik goed opletten of ik ben haar kwijt.” (Gezin 12)

De volgende uitdaging kan het best geïllustreerd worden aan de hand van enkele getuigenissen. Ter illustratie vertelt een mama een verhaal over haar dochter met ASS tijdens een bezoek in Bellewaerde. Tijdens de afdaling in de *boomstammetjes* (i.e. Splash) stond haar dochter plots recht, zich van geen gevaar bewust. Toen haar mama haar er achteraf over aansprak, begreep ze niet wat er gevaarlijk was. Ze zag niet in dat ze uit het bootje kon vallen en zich kon bezeren in het water (Gezin 3). Of een andere ouder die vertelt over haar zoon die over de omheining van de dierentuin zou klauteren om bij de dieren te zijn (Gezin 10).

Beide situaties wijzen op een **beperkte mogelijkheid om gevaar in te schatten**. Dit wordt gerapporteerd door vier verschillende gezinnen.

Verder wordt de **nood aan voorspelbaarheid** door veertien gezinnen sterk naar voor geschoven. Dit kan ook duidelijk worden indien zij aanhalen dat hun zoon of dochter moeite heeft met verandering. Deze veranderingen kunnen immers niet voorspeld worden. Een mama legt bijvoorbeeld uit dat haar twee zonen moeite hebben met attracties die gesloten zijn door onderhoud of dieren die in winterslaap zijn (Gezin 7). Dit wordt beaamd door een elfjarige jongen met ASS uit het eerste gezin. Deze nood aan voorspelbaarheid kan zich ook uiten op vlak van tijdsaanduidingen. Zo schetst een mama de volgende situatie op de vraag of haar zoon moeite heeft met het feit dat het aangegeven vertrekkert uitloopt.

“Ja, dat zal dan soms wel. Als het anders is. Als we bijvoorbeeld zeggen dat we na het middageten vertrekken, dan zal hij echt eten en vertrekken. Terwijl wij dan zeggen: ‘Zusje moet nog verkleed zijn en we moeten ons gerief nog pakken.’ ‘Nee, je hebt gezegd na het eten vertrekken, nu vertrekken.’”
(Gezin 6)

In extreme gevallen is het zelfs zo dat één van de kinderen uit het negende gezin op voorhand de mechaniek van de pretparkattracties bestudeert alvorens er op te gaan.

“J. zal geen enkele attractie bezoeken zonder dat hij weet hoe die werkt. Attracties bekijken vooraleer hij er ingaat: Nee nee nee, heel de mechaniek. En daar zit de motor en daar trekt hij... Oké, zegt hij. Weet je hoe dat komt dat die omhooggaat? Er zit daar een bult onder! Hij ziet dat, hij zit dat te bestuderen. En ondertussen gaat de wachttijd. Dat is mooi meegenomen. Ma. doet dat niet, maar hij moet het weten. Als hij de techniek weet, dan zal hij soms zeggen: ‘Hoe komt dat dat hier vastzit? Ahja, goed.’ En dan is het in orde.” (Gezin 9)

Specifiek voor **waterpretparken** geeft een jongen met ASS aan dat hij in het zwembad graag informatieborden heeft met betrekking tot de glijbanen. Bij sommige glijbanen staat bijvoorbeeld aangegeven dat bepaalde stukken in het donker zijn. Deze informatie weet hij bijgevolg graag op voorhand. Daarnaast wil hij ook steeds weten waar hij zal terechtkomen (Gezin 5). Een andere ouder maakt hierover de volgende opmerking:

“Het is totaal onvoorspelbaar. Je weet op voorhand niet wat er gaat gebeuren. Dus dat is ook en het is redelijk wild. Ik denk dat het ook is dat ze de buis niet kunnen zien, ze weten niet wat er gaat gebeuren. Ze moeten in een donker gat springen. Dat is er teveel aan.” (Gezin 9)

Wachten blijkt een volgende hindernis te zijn voor vele kinderen. Twaalf gezinnen geven aan dat hun kind(eren) hiermee moeite heeft/hebben. Hiervoor worden verschillende redenen aangehaald. Enerzijds wordt gehamerd op de **overvloed aan ongewenst fysiek contact**. Anderzijds is het wachten op zich voor vele kinderen een uitdaging, mogelijks vanwege een **differentiaaldiagnostiek met ADHD of een beperkte capaciteit om tijd in te schatten**. Hierbij worden de eventuele voorrangspassen vermeld als een mogelijke oplossing, ondanks dat vele ouders aangeven dat deze in de praktijk niet altijd even gemakkelijk te verkrijgen zijn.

Vervolgens vermeldt de helft van de gezinnen de **uitdaging om niets aan te raken**. Indien echter duidelijk staat aangegeven dat dit verboden is, zullen de meeste kinderen dit wel respecteren. Een mama geeft hiervoor een duidelijke situatieschets van bij de tandarts om dit te kaderen.

“Het eerste bezoek aan de tandarts, dat is een speciale. J. ging op de stoel gaan zitten en drukte op het knopje. De stoel ging omhoog. ‘Ja, maar zeg, je zal moeten stoppen hé.’ ‘Ik wist niet dat ik daar niet mocht aankomen.’ ‘J., handen op je buik, nergens aankomen, overal naar kijken.’ ‘Ja, maar ik wist niet dat ik daar niet mocht aankomen, dat was een mooi knopje’. Een keer gebeurd.” (Gezin 9)

Verder geven drie ouders aan dat hun kind af en toe **agressief** kan zijn ten opzichte van anderen of **ongepaste opmerkingen** zal geven. De zevenjarige zoon met ASS uit het zesde gezin zegt bijvoorbeeld af en toe luide opmerkingen over andere mensen die hij niet kent. Een ander voorbeeld wordt gegeven door een mama die vertelt dat haar zoon, in situaties van onbegrip, schel begint te roepen en andere kinderen durft te knijpen. Zij benadrukt hierbij dat hij zich moeilijk in woorden kan uitdrukken en om die reden teruggrijpt naar non-verbale communicatie.

Rekening houden met anderen is eveneens niet vanzelfsprekend voor deze kinderen. Zeven gezinnen schuiven deze uitdaging naar voor. Dit kan gaan om kinderen die zich **niet bewust zijn van hun omgeving** zoals een jongen die overal radslag wil doen zonder rekening te houden met zijn omstanders (Gezin 10). Of de jongen uit de onderstaande getuigenis.

“Ja, het enige dat hij wel soms kan hebben is dat hij geen gevoel heeft van zijn *omstanders*. Dat hij vlak voor je voeten zou lopen. Dat doet hij bij bezoekers ook. Dat hij dat niet doorheeft dat die daar staan.” (Gezin 16)

Daarnaast zijn er ook enkele kinderen die **geen rekening houden met de wensen van hun gezelschap**. Zo werd een jongen bijvoorbeeld kwaad, omdat zijn broer en zus langer naar een dier bleven kijken dan hij van plan was. Binnen deze categorie kunnen eveneens kinderen onderverdeeld worden die moeite hebben om stil te zijn in een museum of voorstelling, ondanks dat dit verwacht wordt uit respect voor de andere bezoekers.

Vier ouders geven verder aan dat hun kind het moeilijk heeft om een **activiteit af te breken**. Dit gaat vaak gepaard met veel gemok en tegenstrubbeling. Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat dit om andere redenen is dan een doorsnee kind. Het voorbeeld hieronder maakt dit duidelijk.

“Bij Planckendael werd het afgeroepen dat het park ging sluiten, maar hij had dat niet gehoord. Dus voor hem was dat van het ene moment in het andere dat we door moesten. Ja, het gevolg een kind dat zich liet hangen en niet meewilde. Die ambetant begon te doen omdat hij het niet snapte. Het was pas toen ik zei: ‘Kijk, schatteke, het park sluit. Zie je al die mensen? Die gaan ook naar de uitgang. Het park gaat toe. Niemand mag hier nog blijven.’ Pas dan begon het door te dringen en was hij vertrokken. De bui was over, maar als je op dat moment begint te zagen tegen hem, dan is het naar de vaantjes, hé. Dan doet hij voort.” (Gezin 18)

Tot slot merken vijf ouders op dat hun zoon of dochter moeilijkheden ondervindt bij het **omkleden in het zwembad**. Deze problematiek wordt echter thuis eveneens ondervonden.

“S. is sowieso moeilijk met het aankleden. Vroeger deed ik dat voor haar, maar nu moet ze dat zelf doen. Dan weet ze niet goed wat de voorkant is en de achterkant. Dikwijls gaat wel een van de kinderen mee met haar naar binnen. Dan moet ik wel in de buurt blijven, want het is niet de verantwoordelijkheid van de andere kinderen om haar aan te kleden, hé. Maar dat gaat echt traag en hoe meer opmerkingen ze krijgt, hoe trager. En dan zit ze daar soms en doet ze niets.” (Gezin 12)

Samenvattend wordt hieronder een tabel weergegeven met de verdeling van de verschillende uitdagingen.

	Uitdaging	Geen uitdaging
Stress tijdens aanloop tot daguitstap	20	0
Prikkels	20	0
Voorspelbaarheid	14	6
Wachten	12	8
Samenblijven	11	9
Niets aanraken	10	10
Rekening houden met anderen	7	13
Omkleden in het zwembad	5	15
Onderweg	4	16
Afbreken van de activiteit	4	16
Gevaar inschatten	4	16
Agressie en ongepaste opmerkingen	3	17

Tabel 3: Verdeling van de uitdagingen (n=20 gezinnen)

Een laatste hoofdthema betreft de **voorbereiding** die deze gezinnen al dan niet doen. Hierbij wordt eveneens gepolst naar hun kennis over sociale verhalen. **Achttien van de twintig gezinnen bereiden een daguitstap steeds voor, twee gezinnen zijn hier iets lakser in.** De mate waarin ze dit voorbereiden verschilt

wel sterk van gezin tot gezin. Dit kan gaan van de **activiteit aanduiden op de weekplanning tot het opstellen van een sociaal verhaal** (in de mate van het mogelijke). Zestien gezinnen trachten steeds gebruik te maken van visualisaties. De meeste ouders doen dit door samen met hun kind online foto's en filmpjes van de activiteit op te zoeken. Drie kinderen hebben hierbij geen hulp nodig van hun ouders en zullen dit zelf doen. De **nood aan visualisaties** wordt sterk duidelijk gemaakt aan de hand van de volgende getuigenis.

“R. die stelt dan wel altijd veel vragen. Wat is het? Ik heb dan foto's opgezocht van het Gravensteen, maar dat was er net een met water rond. En R. snapte niet hoe ze daar naar binnen kon gaan. Er was allemaal water rond. Dus ik heb haar dan moeten uitleggen dat er waarschijnlijk ook wel een brug zal zijn. Maar zij heeft dus wel sterk nood aan dat visuele. Hoe zal alles er uit zien?” (Gezin 20)

Daarnaast duiden vier ouders de uitstap ook steeds aan op hun **weekplanning** aan de hand van een pictogram, zodat het kind zelf kan controleren wanneer deze zal plaatsvinden. Twee gezinnen tekenen voor hun kind **zelf korte stappenplannen** uit, indien ze hier tijd voor hebben.

Wat betreft het **tijdstip waarop ze aan hun kind(eren) meedelen** dat ze op daguitstap gaan worden eveneens **variëties** gerapporteerd, gaande van een week op voorhand tot de ochtend zelf. Een mama geeft hierbij het volgende aan: “Ik duid het altijd aan op zijn week- en dagplanning zodat hij het op voorhand weet en die planning gaat hij regelmatig gaan checken om te zien of het al tijd is voor de daguitstap.” (Gezin 10). Daarnaast zijn er ouders die het hun kind pas de ochtend zelf vertellen of dit niet op voorhand bepalen, maar laten afhangen van de gemoedstoestand van het kind.

“Dat is afhankelijk van wat het is en hoe hun gemoedstoestand is. Zoiets moet je doen als ze zich goed in hun vel voelen en niet als ze net van school komen. Dan zit hun hoofd al vol, dan loopt dat al mis.” (Gezin 3)

“Meestal zwijgen we zo lang mogelijk, omdat ze anders al van het moment dat ze weten, vooral onze V., al heel veel aan het opzoeken over het pretpark. Die kent het hele park al vanbuiten. [...] Het is al gebeurd dat we het gewoon 's morgens vroeg nog zeggen. Dat is wel eventjes heel zwaar, maar dan hebben we het minste last. Dan zijn ze goed uitgeslapen” (Gezin 15)

Daarnaast kan de **inhoud van deze voorbereiding** sterk verschillen. De hoeveelheid informatie die meegedeeld wordt aan het kind wisselt. De zes meest voorkomende mededelingen worden in de tabel hieronder weergegeven. Andere zaken die op voorhand besproken kunnen worden zijn de weersomstandigheden, wie er mee gaat, welke attracties het kind in mag, welke attracties open zijn, de veiligheid van de activiteit, de locatie van de toiletten, wat er na zal gebeuren, de duur van de activiteit, hoe lang het rijden is en of er iets gekocht mag worden.

	Deze informatie wordt <u>wel</u> gegeven.	Deze informatie wordt <u>niet</u> gegeven.
Dag van de uitstap	20	0
Vertrekmoment	4	16
Bestemming	20	0
Wat is er te doen?	7	13
Wat en waar gaan we eten?	4	16
Plattegrond	8	12

Tabel 4: Meest voorkomende zaken die op voorhand besproken worden (n=20 gezinnen)

Vervolgens wordt gepolst naar de mate waarin de ouders **vertrouwd zijn met sociale verhalen**. Drie ouders zijn vertrouwd met de term sociale verhalen en kunnen hiervoor een accurate definitie geven. Daarnaast zijn er vier ouders die niet vertrouwd zijn met de term, maar eens het concept wordt uitgelegd de link maken met de verhaallijnen en stappenplannen die hun zoon/dochter gebruikt op school. De overige dertien ouders zijn bij aanvang van dit onderzoek noch vertrouwd met de term, noch met het idee. Na het horen van een korte uitleg zijn **alle ouders wel overtuigd van het nut van deze sociale verhalen**.

“Ik denk, alles wat met planning te maken heeft dat zoiets altijd goed is. We zien dat zelf aan onze zoon van 18 met ASS. Voor hem is het juist hetzelfde. Als we op het onverwachts iets veranderen aan de planning, dan heeft hij daar ook nog miserie mee. We weten dat we moeten plannen en op voorhand inlichten.” (Gezin 7)

“Ja, absoluut. Ik denk als we dat op voorhand grondig kunnen voorbereiden zodat ze weten wat ze allemaal gaan doen. Dat ze dan ook minder zullen blokkeren op andere momenten. Onlangs hadden we impulsief besloten om te gaan wandelen en J. die geraakte echt niet vooruit en dan crisis en boos. Dat was echt zeer moeilijk. Vandaar dat ik dacht dat het wel eens interessant kon zijn voor hen om het zo grondig voor te bereiden. En als dat aanslaat, kunnen we daar verder ook iets mee doen hé.” (Gezin 17)

Vervolgens wordt nagegaan hoe dit sociaal verhaal er voor hun kind(eren) zou moeten uitzien. Hierbij geven **zes ouders aan dat hun kind de voorkeur geeft aan pictogrammen en negen aan foto's**. Vijf ouders veronderstellen dat hun kind geen voorkeur heeft. Het gebruik van pictogrammen wordt als volgt beargumenteerd: “Ik denk hoe eenvoudiger, hoe duidelijker. Foto's kunnen misschien meer afleiding meebrengen, picto's zijn wel goed” (Gezin 16). Foto's worden dan eerder gebruikt als het totaal onbekend is (Gezin 9). Daarnaast stelt een gezin de volgende mogelijkheid voor: “Ze zijn enorm *into* stripverhalen en ik denk dat zoiets hen wel zou kunnen aanspreken en hen zou kunnen aanzetten om het te lezen. Misschien

dat ze meer geboeid gaan zijn als het verwerkt is in een verhaaltje.” (Gezin 7). Een ander gezin heeft een ander voorstel dat hieronder wordt neergeschreven.

Papa: “Ja, of zo een stempelkaart dat je kan doen wat je gedaan hebt, bijvoorbeeld. Dat hij zijn eigen parcours kan uitstippelen misschien.”

Mama: “Ja, zo eigenlijk een kaart waar hij kan aanvinken wat hij al gedaan heeft en ik kan nu dit of dit doen of daar is nu geen volk dus ik ga beter naar daar.”

Papa: “Ja, ik ben ook aan het denken van dat plan. Je zou daar precies in moeten kunnen verwerken hoe lang het stappen is van de ene naar de andere. Dat hij dat een beetje doorheeft dan, van oei, dat is wel ver stappen.” (Gezin 16)

Tot slot wordt aan de ouders gevraagd **welke informatie zeker verwerkt** dient te worden in het sociaal verhaal van hun kind(eren). Hierbij komt de nood voor een plattegrond opnieuw sterk naar voor (i.e. twaalf ouders). Daarnaast geven vier ouders aan dat het belangrijk is om duidelijk te maken wanneer ze vertrekken, zeven ouders hoe lang de rit er naartoe duurt en zeven ouders hoe lang de activiteit zelf duurt. Anderzijds zijn er eveneens ouders die minder strikte uren meedelen aan hun kind.

“Het klinkt heel ideaal, maar vooral geen uren erbij. Ze zijn heel stipt gebonden, want acht uur is acht uur en geen minuut vroeger of later. Ik krijg dat niet aangeleerd bij hen dat rond acht uur tien minuten voor of tien minuten later kan zijn. Bijvoorbeeld ook shows die uitlopen, dan krijgen ze het wel heel moeilijk.” (Gezin 15)

Daarnaast is het ook belangrijk dat de kinderen weten **wat er te doen is**. Indien de normale gang van zaken echter zou veranderen is het eveneens belangrijk om hierop voorbereid te zijn. Dit wordt duidelijk in de getuigenis hieronder.

“De wachtrijen, mogelijke obstructies. Ik bedoel dingen die gesloten zijn, dat zoiets mogelijk is. Dat het mogelijk is dat die glijbaan gesloten is of dat dier is er niet. Dan weten ze het ook vooraf en zijn ze er wel op voorbereid.” (Gezin 7)

Verder dient uitgelegd te worden **hoe het gezin zich zal verplaatsen naar de activiteit en wie zal meegaan**. Vervolgens spreken enkele ouders op voorhand af met hun kind(eren) of zij al dan niet iets mogen kopen in de **souvenirwinkel** en of er ter plaatse iets **gegeten** wordt. Andere afspraken die gemaakt worden betreft het samenblijven, niets aanraken, wanneer het kind zal moeten wachten en dergelijke meer. Een mama wijst ook op het belang van **duidelijk te communiceren wat er na de activiteit zal gebeuren**: “Voor hen is het ook belangrijk, wat daarna? [...] Ze willen niet naar huis. Maar als we zeggen we gaan naar huis en we gaan daarna

dat doen, dan is dat al helemaal anders” (Gezin 17). Algemeen is de conclusie echter de volgende: “Hoe het er uit ziet? Wie gaat mee? Hoe meer info je kan geven, hoe beter” (Gezin 3).

Naast deze hoofdthema’s kwamen nog enkele losse opmerkingen aan bod die onder geen enkele hoofdcategorie kunnen gevat worden. Toch zijn deze relevant om aan te halen in deze masterproef. Vier gezinnen erkennen dat zij zich telkens **opsplitsen tijdens een daguitstap**. Het volledige gezin samenhouden op zo’n dag is immers vaak onmogelijk, vanwege de verschillende noden van de kinderen. Daarnaast geven vijf gezinnen aan dat zij **bewust drukke momenten vermijden**. Hierdoor gaan ze vaak vanaf opening tot rond de middag wanneer het volk begint toe te nemen. Hierdoor worden reeds vele obstakels vermeden. Twee ouders duiden bijvoorbeeld ook op het **onbegrip van andere bezoekers**.

“Mensen die autisme niet kennen, die staren u soms aan en denken: Amai, hoe heeft zij haar kinderen opgevoed. Terwijl ja, je kan er niets aan doen. Dat zijn zozegd slecht opgevoede kinderen. Ze zijn niet stil, ze zwijgen niet, ze lopen... Want ja, J. die kan echt niet zwijgen.” (Gezin 18)

Tot slot wijzen vier ouders er op dat hun kinderen **zeer plichtsbewust** zijn. Eens ze de regel kennen, zullen ze deze tot de letter volgen. Bijgevolg begrijpen ze niet waarom andere mensen deze regels wel overtreden, waardoor ze hen hierop aanspreken. Ook al is dit ongepast.

“[...] Dan blijft ze daar af en dan begrijpt ze ook niet als iemand anders daar aankomt. Dan wordt ze kwaad. Als het niet mag, dan mag het niet. Punt. Ze kan dat niet aanpassen aan de context. Als iets is, dan is dat zo, punt.” (Gezin 12)

“Ja, ze zijn zeer plichtsbewust. Regels zijn regels en als iemand anders dat per ongeluk vergeet, dan is dat een drama. Dat zullen ze dan ook wel melden.” (Gezin 15)

Nu de uitdagingen van deze doelgroep duidelijk zijn, wordt in de volgende sectie gekeken of experts in het werkveld hier een andere mening over hebben of verdere aanvullingen hebben.

4.1.2. Verkenning van de moeilijkheden aan de hand van interviews met experts in het werkveld

4.1.2.1. Steekproef

Naast de ervaringen van de (ouders van) kinderen met autisme werd eveneens beroep gedaan op enkele experts uit het werkveld. Via dezelfde kanalen als hierboven werd op zoek gegaan naar mensen die dagelijks werken met deze doelgroep en interesse hadden om hun ervaringen hierover te delen. Dit was opnieuw op vrijwillige basis. Uiteindelijk werden zes mensen geselecteerd met elk een verschillende achtergrond. Dit ging om een **thuisbegeleidster** van Vzw Victor, een **psychologe** van MPI De Oase, een **leerkracht buitengewoon onderwijs** Type 9 en een **doctoraatstudente** aan de UGent die onderzoek doet bij

kinderen met ASS. Daarnaast werd een interview gehouden met een **toegankelijkheidsmedewerker** van het **Huis van Alijn** en een medewerker van FARO²¹. Zij brachten in december 2017 een boek uit omtrent autismevriendelijke museums.

4.1.2.2. Opzet van de interviews

Ter aanvulling van de antwoorden uit de interviews met de ouders, werden interviews afgenomen met de zes experts die hierboven worden omschreven. Het ging opnieuw om **individuele, semigestructureerde interviews** met een gelijkaardige opzet als in de interviews met de ouders. Om deze reden wordt dit hier niet in detail besproken. De vragen voor het interview met de experts kunnen teruggevonden worden in bijlage 4. De interviews werden afgenomen op de werklocatie van de geïnterviewden in oktober en november 2017. De duur varieerde tussen een halfuur en anderhalf uur. De interviews werden eveneens **opgenomen en later orthografisch getranscribeerd**. Deze transcripties kunnen opnieuw teruggevonden worden in de afzonderlijke bundel. Om de **anonimiteit** van de deelnemers te waarborgen, werden hun namen uit deze transcripties verwijderd. Hierbij werd opnieuw gebruik gemaakt van een **open meetproces**.

4.1.2.3. Verwerking van de data

Na afloop van het transcriberen werden de data geanalyseerd aan de hand van **kleurencodes**. Hierbij werd een eerste categorisatie gedaan op basis van algemene informatie, moeilijkheden tijdens daguitstappen en de hulpmiddelen die gehanteerd kunnen worden om deze daguitstap aangenamer te doen verlopen. Nadien werden de data van alle experts per categorie gebundeld in een Excelbestand. Vervolgens werden subcategorieën bepaald om deze gegevens in meer detail te bestuderen. In bijlage 5 wordt een grondiger overzicht gegeven van dit codeersysteem. Het volgende hoofdstuk gaat in op de resultaten uit deze analyse.

4.1.2.4. Resultaten

De resultaten van deze interviews worden overlopen in volgorde van de thema's die aan bod kwamen. Hierbij wordt in eerste instantie meer informatie gegeven omtrent de geïnterviewden en hun werkervaring. Vervolgens wordt een licht geworpen op hun perceptie van een daguitstap voor deze doelgroep, hetzij uit eigen ervaring, hetzij vanuit hun achtergrond. Tot slot wordt gesproken over de eventuele hulpmiddelen waarop deze kinderen beroep kunnen doen om hun daguitstap aangenamer te doen verlopen. Hierbij wordt specifiek gefocust op sociale verhalen.

Zes personen werden geïnterviewd in het kader van deze onderzoeksfase. Twee hiervan zijn werkzaam in het buitengewoon onderwijs Type 9. Eén van beide werkt als leerkracht bij lagereschoolkinderen met ASS, terwijl de andere tewerkgesteld is als psychologe. Daarnaast wordt gesproken met een thuisbegeleidster van Vzw Victor (i.e. thuisbegeleidingsdienst voor kinderen met ASS), die voorheen reeds aan de slag was als ergotherapeute in een revalidatiecentrum. Hierbij werkte ze eveneens met kinderen met ASS. Ook was ze lange tijd verantwoordelijke voor het postgraduaat Autisme aan de Artevelde Hogeschool. Verder wordt gesproken met een stafmedewerker van FARO en een toegankelijkheidsmedewerker van het Huis van Alijn

²¹ FARO is een Vlaams Steunpunt voor Cultureel Erfgoed.

die samen een boek uitbrachten omtrent autismevriendelijke museums. Tot slot wordt eveneens een doctoraatstudente van de UGent betrokken die retrospectief onderzoek doet naar het verlies van vaardigheden bij kinderen met ASS. Twee van deze participanten gaan zelf op stap met kinderen met ASS, waarbij zij onder andere naar Plopsaland, Bellewaerde, het Gravensteen, het SMAK en Sunparks De Haan gingen.

Wat betreft de voorbereiding kunnen slechts de **twee geïnterviewden** die **zelf op daguitstap** gaan informatie bieden. Hierbij geeft de leerkracht aan dat zij eveneens beknopte daglijnen opstelt voor de kinderen (Leerkracht buitengewoon onderwijs). In het MPI De Oase werken ze dit echter in meer detail uit zoals hieronder wordt aangegeven.

“Het is zo dat we niet, een beetje voordat de uitstap zal plaatsvinden, niet te lang vooraf, maar als het al concreet is, wat we gaan doen, echt in stapjes. Bijvoorbeeld van, als het op woordniveau is dan geven we hen ook het programma. Tot in detail, dus van wanneer nemen we de trein, wat gaan we eten. Dat allemaal en op jonger niveau is het met pictogrammen.” (psychologe MPI De Oase)

Verder wordt gepolst naar mogelijke **moeilijkheden** die deze doelgroep kan ervaren wanneer zij op **daguitstap** zijn. Hierbij merkt iemand het volgende op: “Als je eigenlijk goed op voorhand zegt wat je zal doen en goed de afspraken doorneemt? Dan loopt dat eigenlijk wel” (psychologe MPI De Oase). **Prikkels** worden echter wel door alle personen aangehaald als uitdaging, waarbij zowel tactiele, olfactorische, visuele als auditieve prikkels vermeld worden. Daarnaast wordt door twee van hen eveneens aangegeven dat het **samenblijven** een uitdaging kan vormen. Bovendien is de **nood aan voorspelbaarheid** een vaak voorkomend fenomeen, waarbij **onverwachte veranderingen kunnen leiden tot weerstand**. De thuisbegeleidster wijst tevens op de observatie dat het **sociaal isolement** voor veel gezinnen sterk doorweegt. Daguitstappen gaan volgens haar vaak gepaard met frustratie, waardoor ze op termijn niet meer ondernomen worden door de gezinnen met kinderen met autisme.

Daarnaast wordt nagegaan welke hulpmiddelen kunnen aangeboden worden om tegemoet te komen aan de uitdagingen van deze kinderen. Het **gebruik van sensorische kaarten en checklists** wordt sterk toegejuicht door de verschillende geïnterviewden. Daarnaast hameren de medewerkers van het Huis van Alijn sterk op het aanbieden van **opleidingen voor het personeel** omtrent autismevriendelijke communicatie. Tevens zijn zij van plan om **sensoriële rugzakken** te voorzien (Huis van Alijn). Dit zijn rugzakken die een kind bij het binnenkomen kan meenemen waarin handschoenen, een koptelefoon, zonnebril en dergelijke meer inzit om bepaalde prikkels te dempen. Op het moment van het interview twijfelden zij over het volgende aspect.

“Alternatieve openingsuren. Dat is maar een kleine moeite, maar wordt in veel internationale musea reeds toegepast. Dus gewoon dat een museum vroeger open is voor bepaalde doelgroepen waardoor

het rustiger is. Daarbij kunnen dan ook alle prikkels, geluiden enzo, uitgezet worden. Dat is iets waar we voorlopig nog niet de knoop over hebben doorgehakt. We willen namelijk zo inclusief mogelijk zijn als museum op zich en op die manier sluit je hen weer uit tijdens de gewone museumuren. Maar toch vragen ouders er naar. De ouders zijn vragende partij voor early bird.” (Huis van Alijn)

Daarnaast wordt aangegeven dat een **duidelijke website** zeer belangrijk is bij het autismevriendelijk opstellen van je museum. Veel ouders zouden immers screenen op basis van de informatie die online voorhanden is (Huis van Alijn). Verder leggen ze allemaal de nadruk op het **belang van voorspelbaarheid, het creëren van duidelijkheid en het minimaliseren van prikkels**.

“Eigenlijk is het de bedoeling dat je ervoor probeert te zorgen dat het kind niet overprikkeld raakt. Dat is eigenlijk het eerste. Je moet ervoor zorgen dat het kind een zeer toffe dag heeft. Eigenlijk moet je ervoor zorgen dat die drukke zones afgewisseld worden met rustige zones. Dat je preventief werkt.” (leerkracht Buitengewoon Onderwijs)

Bijkomend geeft de psychologe nog een tip mee voor de ouders. Zij merkt op dat het interessant kan zijn voor hen om op voorhand met het kind te bespreken **wat gedaan kan worden tijdens het wachten**. Stel dat de trein vertraging heeft, kan het kind bijvoorbeeld een boek lezen of samen met iemand UNO spelen (psychologe MPI De Oase).

Iedereen heeft reeds gehoord van sociale verhalen, hetzij onder een andere term. Allen zien zij de **meerwaarde** van dergelijke hulpmiddelen in bij het voorbereiden van een daguitstap. Hierbij wordt uit drie van de vijf gesprekken duidelijk dat de **keuze van het moment en het aantal keer** waarop deze sociale verhalen dienen doorgenomen te worden, best wordt **overgelaten** aan de **ouders**.

“Dat is afhankelijk van het kind. Ik zou wel op voorhand promoten dat ze de uitstap op voorhand eens bespreken en eens te kijken met wat zit mijn kind nu eigenlijk? Maar als ik denk aan mijn klas bijvoorbeeld. Iedereen heeft een dagverloop op voorhand. Dan zijn er die dat meenemen naar huis en dat twintig keer lezen en eens ze terug zijn op school dat dat bijna een vodje is. Maar dan zijn er ook die dat maar een keer lezen. Dat is zeer kindafhankelijk. Ik zou daarin misschien een leidraad voorzien, maar daarin wel flexibiliteit te voorzien. Ook naar ouders toe, als dat niet hun stijl is om te zeggen van: ‘Kom ventje, we zetten ons nu eens neer.’ Dan zal dat wringen bij de ouders en zal dat kind denken van: ‘Wat is dat nu hier?!’” (leerkracht buitengewoon onderwijs)

Met betrekking tot de **vormgeving en inhoud** van deze sociale verhalen wordt het gebruik van **visualisaties** sterk aangemoedigd. Hierbij merkt de thuisbegeleidster immers op dat deze kinderen in

stresssituaties vaak alle verbale boodschappen negeren. De leerkracht geeft verder aan dat het belangrijk is om de boodschappen zoveel mogelijk **positief te omschrijven**. Zij illustreert dit met het volgende voorbeeld.

“Als wij zeggen: ‘Je mag niet lopen in de gang’ en dat kind hoort niet alles. Het hoort alleen maar lopen, ja, dan ben je ook weer weg. Plus, als je met een ontkenning werkt dan is dat ook weeral een negatieve boodschap. Terwijl als je kort zegt wat je wel wil, dan is dat ook veel duidelijker voor het kind met autisme. ‘Je stapt.’” (leerkracht buitengewoon onderwijs)

Zij geeft eveneens aan dat **wandelen** vaak gezien wordt **als activiteit** in het opstellen van hun daglijnen. Veel kinderen met autisme wandelen immers niet graag, maar op deze manier zijn ze er op voorbereid. Daarnaast werkt ze nooit met vaste uren, maar met **tijds marges**. Op die manier **creëer** je voor de begeleider meer **flexibiliteit**. Ditzelfde geldt voor de uitgebreidheid van het sociaal verhaal. Hoe meer je vastlegt, hoe strikter je jou er aan moet houden (leerkracht buitengewoon onderwijs). Dit laatste wordt beaamd door de psychologe.

“Het is de kunst om voldoende informatie te geven, zonder dat je jezelf vastrijdt als er iets wegvalt of verandert. Dat het voor de kinderen ook niet verwarrend wordt. Het is de bedoeling dat je een voldoende kapstok aanbiedt, zonder vast te hangen. De vaste ankerpunten die geven we mee, maar alle details laten we weg.” (psychologe MPI De Oase)

Verder merkt de thuisbegeleidster nog op dat het belangrijk is om de ouders **geen kant en klare verhalen** af te geven. Zij moeten immers zelf nog kunnen nadenken over wat interessant is voor hun kind.

Tot slot worden nog twee opmerkingen gemaakt die onder geen enkele categorie vallen. De volgende opmerking lijkt de noodzaak van het huidige project te onderbouwen: “Ja, wat zeer vaak in gezinnen **problemen** oplevert is **vrijtijdsinvulling**. Wat moet mijn zoon? Wat doet hij? Niets. Hij kruipt naar de schermen en dan heb je daar wel vaak een ontspanning die veel te veel wordt gebruikt” (thuisbegeleidster Vzw Victor). Verder geeft de toegankelijkheidsmedewerker van het Huis van Alijn aan dat ze geen idee heeft hoeveel bezoekers met autisme zij over de vloer krijgen. Hierbij heeft ze het volgende te zeggen.

“Nee, eigenlijk niet. Maar ja, die melden zich ook niet echt aan. Ze zijn het zo gewoon dat niemand naar hen omkijkt en dat er geen aanpassingen zijn. Dus hebben ze het eigenlijk al lang opgegeven. Hoe jammer het ook is. Daarom willen wij een voorbeeld zijn voor andere museums.” (Huis van Alijn)

In de volgende sectie wordt uiteengezet wat de huidige stand van zaken is betreffende algemeen ondernomen acties voor lagereschoolkinderen met ASS in Vlaanderen wanneer zij op daguitstap gaan. Dit

kwam reeds deels aan bod in hoofdstuk drie, maar wordt hieronder vanuit het perspectief van de toeristische sector behandeld.

4.1.3. Verkenning van de huidige stand van zaken in Vlaanderen met betrekking tot algemeen ondernomen acties voor deze doelgroep betreffende daguitstappen

4.1.3.1. Steekproef

Het derde onderdeel van deze verkennende fase betreft een analyse van de huidige stand van zaken met betrekking tot de ondernomen stappen voor kinderen met ASS in Vlaanderen wanneer het komt op daguitstappen. Hiervoor werden in aanvulling op de literatuurstudie interviews afgenomen met **vier verschillende partijen**. In eerste instantie werd contact opgenomen met de dienst Toegankelijkheid van Toerisme Vlaanderen, Inter en Vakantieparticipatie. Daarnaast zijn de toeristische diensten van de verschillende provincies waarin de vier attracties (zie volgende onderzoeksfase) die deelnemen aan dit onderzoek gelokaliseerd zijn aangesproken (i.e. Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen en Antwerpen). Uiteindelijk gingen drie toeristische diensten in op het verzoek om af te spreken. Dit zijn de **Dienst Toegankelijkheid van Toerisme Vlaanderen, Toerisme Westtoer en Toerisme Antwerpen**. Bijkomend dient echter opgemerkt te worden dat informatie uit het gesprek met de twee medewerkers van het **Huis van Alijn** (i.e. Liesa Rutsaert en Bart De Nil) eveneens zal verwerkt worden in deze sectie, aangezien zij relevante informatie aanhaalden voor dit onderdeel.

4.1.3.2. Opzet van de interviews

Deze informatieverzameling gebeurde opnieuw op basis van **individuele, semigestructureerde interviews** die plaatsvonden in oktober en november 2017. Ter voorbereiding van deze interviews werd aanvankelijk een uitgebreide vragenlijst samengesteld. Tijdens het eerste interview werd echter duidelijk dat deze vragenlijst te uitgebreid was voor de opzet van deze gesprekken. Op het moment van de interviews was de toeristische sector immers niet geïnformeerd over deze doelgroep. Wel bleek er interesse te zijn om, naar aanleiding van dit onderzoek, enkele projecten op te starten (meer hierover in hoofdstuk 4.1.3.4. en hoofdstuk 5). Uiteindelijk werd ervoor gekozen om af te stappen van deze vragenlijst en om enkele thema's te selecteren die als leidraad zouden dienen voor een open gesprek tussen de onderzoeker en de verschillende toeristische diensten. De **thema's die aan bod** kwamen tijdens deze gesprekken zijn de volgende:

- (1) Korte schets van het takenpakket en de werking van de toeristische dienst.
- (2) Bespreking van de projecten die zij kennen op vlak van toerisme voor lagereschoolkinderen met ASS.
- (3) Bespreking van eventuele toekomstige plannen voor deze doelgroep.
- (4) Bespreking van het potentieel van de huidige masterproefstudie. Is er interesse voor een verdere samenwerking omtrent autismevriendelijkheid?

Deze interviews namen een uur tot twee uur in beslag. Opnieuw werden deze **opgenomen en orthografisch getranscribeerd** (zie afzonderlijke bundel).

4.1.3.3. Verwerking van de data

Zoals reeds aangegeven bleek uit de gesprekken dat er op het moment van dit onderzoek weinig gedaan werd om tegemoet te komen aan de noden van deze doelgroep. Daarnaast waren de toeristische diensten slechts in beperkte mate op de hoogte van wat de problematiek inhoudt. Om die reden werden de **interviews getransformeerd in open gesprekken waarbij gekeken werd naar de mogelijkheden om in de toekomst initiatieven op te starten om tegemoet te komen aan kinderen/personen met ASS**. Bijgevolg is de **dataverwerking eerder beperkt**. Aan de hand van enkele **kleurcodes** werden belangrijke thema's geïdentificeerd. Deze thema's omvatten de algemene info omtrent deze toeristische diensten, hun huidige aanpak omtrent toerisme voor ASS, hun interesse in het project en mogelijke overeenkomsten tussen tegemoetkomingen voor ASS en andere doelgroepen die ze reeds betrekken in hun projecten. Dit codeersysteem kan teruggevonden worden in bijlage 6. De volgende sectie beschrijft de bevindingen uit deze interviews.

4.1.3.4. Resultaten

Een eerste thema dat aan bod komt tijdens deze interviews betreft een **schets van de aanpak en huidige focus van deze toeristische diensten**. De twee medewerkers van **Toerisme Westtoer** richten zich voornamelijk op familievriendelijk toerisme, terwijl de contactpersoon van **Toerisme Antwerpen** recent werd aangesteld om zich te focussen op sociaal toerisme. Dit staat echter nog in zijn kinderschoenen. Daarnaast richt de Toegankelijkheidsafdeling van **Toerisme Vlaanderen** zich op dit moment vooral op rolstoelgebruikers, blinden en slechthorenden. Hierbij was hun doel tot voor kort het toegankelijk maken van het project omtrent De Grote Oorlog. Tot slot opende het Huis van Alijn na renovatiewerken zijn deuren op 16 december 2017 als (onder andere) autismevriendelijk museum.

Een volgend thema betreft de **huidige aanpak op vlak van toerisme met betrekking tot ASS**. Hierbij valt op dat geen enkele organisatie weet heeft van een initiatief voor deze doelgroep. Bovendien is dit voor alle drie de organisaties nog **onbekend terrein**. De twee medewerkers van Toerisme Westtoer vullen hierbij aan dat de toeristische sector momenteel nog sterk gericht is op de standaard toerist. Enkel het Huis van Alijn maakte enkele jaren geleden reeds deel uit van een project omtrent 'Expert in de klas', in samenwerking met FARO en MPI De Oase, waarbij rekening gehouden werd met kinderen met ASS. Bovendien hopen Bart en Liesa van het Huis van Alijn met hun boek (i.e. Autismevriendelijk museum. Het creëren van een toegankelijk museumbezoek voor kinderen en jongeren met autisme) een voorbeeld te zijn voor de toeristische sector.

Vervolgens wordt gepolst naar hun **interesse om verder aan de slag te gaan met dit masterproefproject**. Alle vier de partijen zijn geïnteresseerd om dit project verder uit te werken. Wat dit concreet voor hen betekent verschilt wel per organisatie. Zo heeft het **Huis van Alijn** interesse om een sociaal verhaal uit te werken voor het museum. **Toerisme Antwerpen** is eveneens geïnteresseerd om sociale verhalen te ontwikkelen op provinciale schaal. De verantwoordelijke was enthousiast om met dit project aan

de slag te gaan, waarbij ze voornamelijk opmerkten dat het een meerwaarde zou zijn voor de provincie Antwerpen om als eerste deze doelgroep te benaderen.

Toerisme Westtoer ziet het daarentegen iets ruimer. Zij stellen voor om bijvoorbeeld een workshop te geven omtrent communicatie in de ruimere zin van het woord. Deze workshop betreft een uiteenzetting over hoe uitbaters relevante informatie kunnen communiceren naar hun publiek en welke informatie voor handen dient te zijn. Dit speelt enigszins in op de uitdagingen voor gezinnen met kinderen met autisme (i.e. voorspelbaarheid van openingsuren, transportmogelijkheden, drukke momenten en dergelijke meer). Tot slot laat ook de **Toegankelijkheidsafdeling van Toerisme Vlaanderen** blijken dat ze een meerwaarde zien in dit project.

“Ik zou die graag ook hebben, hoor! Dat interesseert ons ook zeker. Ik heb het daarnet ook gezegd. Subsidies geven, dat is niet uitgedoofd. Want wij werken bijvoorbeeld met hefboomprojecten, dat zijn dan projecten die een regio een nieuwe boost geven, maar die worden allemaal op toegankelijkheid gescreend tegenwoordig. Zo werkt het nu bij ons. Geld gaat enkel naar buiten voor dingen die toegankelijk zijn. Behalve geld, heel vaak, nog vaker dan met geld, gaan we ook werken met promotie om een goed initiatief de exposure te geven waardoor het een succes wordt.”
(Toerisme Vlaanderen)

Een vierde thema dat aan bod komt tijdens de interviews is de **mate waarin ze overlap zien tussen de tegemoetkomingen voor kinderen met ASS en andere doelgroepen waarop zij inzetten**. Men ziet bijvoorbeeld overeenkomsten tussen de aanpassingen voor mensen met ASS en de doorsnee bezoeker. Door deze aanpassingen wordt de **ervaring als dusdanig kwalitatiever**. Toerisme Westtoer erkent onder andere de nood aan een plattegrond voor alle bezoekers en het afwisselen van rustige en drukke zones.

“We zijn eigenlijk bezig om de kwaliteit als dusdanig aan te passen. Bijvoorbeeld, iemand die een andere taal spreekt bijvoorbeeld, heeft gewoon al zeer veel baat bij pictogrammen en zo. [...] Ik was onlangs ook met mijn nichtje en neefje in Train World en daar stond de muziek te luid. Mijn nichtje begon bijna te wenen. Dat was te. Maar dat zijn eigenlijk wel dingen die je gewoon... Maar ik moet wel zeggen, toen ik dat zei aan mijn collega die familievriendelijk toerisme organiseert, wilde die meteen weten waar en hoe dat was om het aan te pakken.” (Toegankelijk Toerisme Vlaanderen)

Verder wordt eveneens opgemerkt dat **prikkelvrije ruimtes** interessant zijn voor meerdere doelgroepen. Daarnaast is het **vermijden van wachtrijen** een pluspunt voor mensen met ADHD, is het een meerwaarde voor rolstoelgebruikers om op voorhand te zien welke **obstakels** ze zullen tegenkomen. Bijkomend dienen blinden eveneens meteen **georiënteerd** te worden bij het binnenkomen (Toerisme Vlaanderen).

“Je maakt je museum toegankelijker voor iedereen. Bijvoorbeeld: Donkere en stille kamers kunnen ook helpen voor mensen met dementie of hoogsensitieve mensen. Het is een hulpmiddel voor meerdere doelgroepen en daar ligt net het belang voor deze aanpassingen” (Huis van Alijn)

Tot slot komen nog enkele bemerkings naar boven die interessant zijn om eveneens te verwerken in deze masterproef. Deze sluiten echter niet aan bij de andere thema's die hierboven besproken worden. Ten eerste merkt Liesa Rutsaert van het Huis van Alijn op dat het **opleiden van personeel** eveneens belangrijk is bij het autismevriendelijker maken van een museum. Zij geeft aan dat dit in andere landen vaak vanuit de overheid georganiseerd wordt, maar in België gebeurt dit enkel indien autismeorganisaties zelf iets opstellen. Ten tweede stelt Toerisme Westtoer dat zij **geen voorstanders zijn van het opsplitsen van een gezin tijdens een daguitstap**. Het is namelijk de bedoeling van een dergelijke uitstap dat je samen met je gezin leuke dingen onderneemt. Dit werd echter door de ouders van kinderen met ASS in de vorige secties aangehaald als een vaak voorkomend fenomeen in de huidige opstelling. Ten derde wijst Toerisme Vlaanderen op het feit dat mensen waarvoor tegemoetkomingen gedaan worden, vaak **ambassadeur** worden voor je project. Deze stelling ondersteunt een reeds eerder gevonden bevinding in de literatuurstudie (zie sectie 3.1. Inclusief toerisme). Tot slot wijst Toerisme Vlaanderen op de recente voorstelling van **de European Disability Card**²² die het mogelijks gemakkelijker maakt om bepaalde tegemoetkomingen (zoals bijvoorbeeld de voorrangspassen in pretparken) te verkrijgen. Deze kaart toont immers aan of iemand een erkende handicap heeft, waardoor de standaard rompslomp vermeden kan worden.

Nu de moeilijkheden voor kinderen met ASS duidelijk zijn en de huidige, alsook nieuwe ideeën omtrent tegemoetkomingen in kaart zijn gebracht, gaan we in de volgende sectie verder in op hoe deze sociale verhalen ontwikkeld worden.

4.2. Onderzoeksfase 2: Sociale verhalen ontwikkelen

In deze sectie wordt uitgelegd op welke manier de sociale verhalen ontwikkeld werden. Hierbij wordt eerst uiteengezet welke gevalstudies geselecteerd werden en hoe dit proces in zijn werk ging. Daarna geven we uitleg over het ontwikkelingsproces van de sociale verhalen en hoe de prototypes er uit zien.

4.2.1. Selectie gevalstudies

De tweede fase van deze masterproefstudie omvat het ontwikkelen van de sociale verhalen voor enkele Vlaamse aanbieders van daguitstappen. Hierbij had het onderzoeksteam **twee opties**. Enerzijds kon gekozen worden voor het ontwikkelen van sociale verhalen voor enkele attracties die binnen **dezelfde categorie** vallen (bv. allemaal dierentuinen). Anderzijds kon men opteren voor **diverse attracties** die niet onder dezelfde noemer vallen (bv. een dierentuin, een museum en dergelijke meer). Uiteindelijk werd

²² www.eudisabilitycard.be

gekozen voor de **tweede optie**. Op deze manier tracht men met dit onderzoek een aanzet te geven tot het uitwerken van sociale verhalen voor vier concrete types van daguitstappen. Hierdoor bestaan in de toekomst voorbeelden voor verschillende soorten attracties indien men dit project wenst uit te breiden. Vervolgens werd op zoek gegaan naar **kindvriendelijke attracties** die openstaan om samen te werken voor deze masterproef en die nog geen sociale verhalen aanbieden²³. Dit laatste werd uiteraard pas in een later stadium duidelijk. Verder waren de verschillende aanbieders **bij voorkeur verspreid over Vlaanderen en niet gecentreerd in eenzelfde provincie**. Op deze manier raakten meerdere toeristische diensten geëngageerd en op de hoogte van dit onderzoek. Bijkomend was het evidentier voor de verschillende gezinnen om een attractie te bereiken. Tot slot werd niet geopteerd om een algemeen sociaal verhaal te ontwikkelen voor een museumbezoek of dierentuinbezoek, maar voor **enkele concrete gevalstudies**. Kinderen met ASS denken immers zeer specifiek en gedetailleerd. Te algemene sociale verhalen zorgen hierdoor net voor meer verwarring. Uiteindelijk werden vier categorieën vastgelegd.

- (1) Dierentuin
- (2) Pretpark
- (3) Museum
- (4) Erfgoedsite

Op basis van bovenstaande richtlijnen werd een eerste selectie gemaakt van mogelijke kandidaten. Hierbij werd op de website nagegaan in welke mate de verschillende aanbieders voldeden aan de vooropgestelde voorwaarden. **Initieel werd contact opgenomen met Plopsaland De Panne, de Zoo van Antwerpen, het Museum voor Natuurwetenschappen in Brussel en het Gravensteen in Gent**. Deze drie laatsten waren meteen enthousiast over het onderzoek en stemden toe om hieraan mee te werken. Plopsaland besloot om niet deel te nemen aan dit onderzoek. Om die reden werd Bellewaerde gecontacteerd. Zij uitten sterke interesse in dit project, maar om praktische redenen werd besloten om toch niet deel te nemen aan het onderzoek. De testfase zou immers plaatsvinden in de maand november 2017. De **pretparken** sluiten na de herfstvakantie, waardoor de **testfase zou beperkt zijn tot een week**. Bijgevolg werden geen verdere pretparken aangesproken, maar werd **gekozen voor waterpretparken**. Hiervoor werden Plopsaqua en Aqualibi gecontacteerd. Plopsaqua besloot om dezelfde reden als Plopsaland om niet deel te nemen aan dit onderzoek. Aqualibi wilde graag meewerken aan dit onderzoek, maar vanwege geplande verbouwingen in januari, werd afgesproken om hen op dit moment niet te betrekken in het onderzoek. De volledige inrichting van het zwembad zou immers onder handen genomen worden, waardoor het ontwikkelen van een sociaal verhaal op dit moment minder interessant zou zijn. Uiteindelijk werd gepolst bij **Sunparks Oostduinkerke** of zij interesse hadden om deel te nemen aan het onderzoek. Zij stemden hiermee toe. Hieronder wordt een kaart weergegeven waarop de locatie van de vier attracties aangeduid wordt.

²³ Dit laatste bleek later geen hindernis te zijn, aangezien geen enkele toeristische attractie in Vlaanderen reeds sociale verhalen had opgesteld.

Figuur 2: Kaart van Vlaanderen met de locatie van de deelnemende aanbieders van daguitstappen (Gazet Vanhove, 2016 met eigen verwerking)

Tijdens het verloop van het onderzoek kwam echter interesse vanuit enkele aanbieders die niet aangesproken werden in het kader van dit onderzoek. Dit gaat om het MSK, SMAK en Huis van Alijn in Gent. Mogelijks kunnen zij, alsook Bellewaerde en Aqualibi, in de toekomst aangesproken worden om dit project verder te zetten.

4.2.2. Ontwikkelingsproces

In eerste instantie werd informatie verzameld aan de hand van **deskresearch** via de website van de desbetreffende attracties. Hierbij werd gekeken naar openingsuren, bereikbaarheidsmogelijkheden, aanwezigheid van shops en dergelijke meer. Zodra de interviews uit de eerste fase gefinaliseerd waren, werd een **eerste bezoek** ingepland aan de vier verschillende attracties. In eerste instantie zou de onderzoeker deze verkennende bezoeken **zelfstandig** uitvoeren. Hiervoor werd in samenspraak met de contactpersoon ter plaatse een moment afgesproken. Tijdens dit eerste bezoek werd de **activiteit zoveel mogelijk in kaart gebracht, rekening houdend met de informatie uit de literatuurstudie en de data uit de verkennende onderzoeksfase**. Mogelijke uitdagingen voor kinderen met autisme werden geïdentificeerd. De verschillende stappen en afspraken die gepaard gaan met een bezoek aan deze attracties werden gefotografeerd om nadien in het sociaal verhaal te verwerken. Hierna werd een eerste versie van het sociaal verhaal per attractie opgesteld. **Elke stap** van het bezoek werd **nauwkeurig gereconstrueerd en gevisualiseerd**. Hierbij werd rekening gehouden met de richtlijnen van Carol Gray (Zie hoofdstuk 3.4.2.).

Een eerste criterium verwijst naar het doel van het sociaal verhaal. Zoals gesteld wordt door Carol Gray (2010/2011) hadden de ontwikkelde prototypes als **doel om accurate informatie over te brengen aan het kind met ASS betreffende het verloop van de daguitstap, alsook welk gedrag van hem/haar verwacht wordt**. Vervolgens werd de **inhoud** van het verhaal telkens **gebaseerd op de literatuurstudie en de gesprekken uit de eerste onderzoeksfase** (i.e. gesprekken met de ouders van kinderen met ASS en de experts

in het werkveld). Bovendien bestond elk verhaal uit een **titel, introductie, kern en besluit** (i.e. richtlijn drie). Bij het opstellen van de verhalen werd eveneens het **begrip van de ontvanger in rekening gebracht**, zoals vooropgesteld wordt door richtlijn vier. Er werd immers gebruik gemaakt van eenvoudig taalgebruik en korte zinnen (i.e. maximum zes zinnen). Verder ondersteunden foto's of pictogrammen de boodschappen die in tekstvorm werden meegegeven (Cohen & Sloan, 2007). Het vijfde criterium stelt dat deze boodschappen bij voorkeur in de **ik-vorm** geschreven worden. Ook wordt verwacht dat de gemaakte afspraken ongewenst gedrag niet verbieden, maar eerder gewenst gedrag aanmoedigen waarbij de toon **geduldig en positief** is. In plaats van aan te geven dat het kind niet mag lopen, wordt gezegd dat het kind flink moet stappen (Gray, 2010/2011; Smith, 2016; Vermeulen & Degrieck, 2015). Beide vereisten werden dan ook gerespecteerd bij het opstellen van het sociaal verhaal. Bijkomend was er sprake van een **letterlijke accuratesse**, waardoor de lezer de boodschap slechts op één manier kon interpreteren. De sociale verhalen beantwoorden ook de **zes W-vragen**. Er werd aangegeven waar het kind naartoe zal gaan en op welk moment. Hierbij werden zowel de dag van de uitstap als het vertrekmoment duidelijk gemaakt. Belangrijke aanwijzingen werden gecommuniceerd (i.e. wat), alsook hoe bepaalde activiteiten zullen verlopen en welk gedrag om welke reden verwacht wordt (i.e. welke manier en waarom). Tot slot werd ook aangegeven wie mee zou gaan op deze daguitstap. Het sociaal verhaal bestond **voornamelijk uit beschrijvende zinnen** die objectieve informatie bevatten over hoe de daguitstap zal verlopen. Daarnaast werd ook af en toe gebruik gemaakt van **perspectiefzinnen** (bv. veel kinderen vinden een bezoek aan de dierentuin leuk), alsook **leidende zinnen** zoals de afspraken. Bij het opstellen van de leidende zinnen werd bevelende taal zoveel mogelijk vermeden en werd gebruik gemaakt van zinnen die beginnen met 'Ik zal proberen...' of 'Ik kan...'. Het achtste criterium was bijgevolg voldaan, aangezien het **aantal beschrijvende en perspectiefzinnen de leidende zinnen duidelijk overstegen**. Bovendien werd het sociaal verhaal zoveel mogelijk aangepast aan de daguitstap van elke persoon door rekening te houden met het gebruikte vervoersmiddel, de vooropgestelde vertrektijd, de keuze in verband met eetgelegenheid en dergelijke meer. Het tiende criterium heeft eerder te maken met het implementeren van het sociaal verhaal en wordt bijgevolg besproken in de volgende onderzoeksfase.

Er werd geopteerd om telkens **twee versies** te maken van het sociale verhaal, namelijk **één op basis van foto's en één op basis van pictogrammen**. Het communicatielevel van twee kinderen met ASS kan immers sterk verschillen. Het ene kind heeft meer aan pictogrammen omdat deze focussen op de meest relevante boodschappen, terwijl het andere kind net de voorkeur geeft aan de realistische foto's. Eens deze ruwe versie was opgesteld, werden de **sociale verhalen gescreend op eventuele ontbrekende informatie**. Zodra deze hiaten duidelijk waren, werd een **tweede bezoek** ingepland. Hiervoor schakelde de onderzoeker hulp in van een extra persoon om te assisteren bij het maken van enkele foto's. Sommige gevisualiseerde afspraken in het sociaal verhaal vereisten immers een handeling, waarbij iemand op de foto diende te staan. Het stappen in het museum moest bijvoorbeeld uitgebeeld worden. Aan de hand van deze aanvullende foto's en informatie werden de **acht prototypes afgewerkt** (i.e. twee per attractie, namelijk één op basis van foto's en één op basis van pictogrammen). Tot slot werd aan de hand van het 'It's not a social story if...'

screeningsinstrument van Carol Gray (2015) nagegaan of deze prototypes voldeden aan de verschillende criteria om een volwaardig sociaal verhaal te zijn. Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat deze checklist enkel dient als leidraad om eventuele fouten op te merken. Het is slechts een screeningsinstrument om problemen te identificeren en aan te passen. Uit deze screening bleek dat de prototypes voldeden aan de criteria van Carol Gray. Het screeningsinstrument kan teruggevonden worden in bijlage 7.

Ter aanvulling van deze sociale verhalen werden nog enkele **hulpmiddelen** ontwikkeld. Deze zijn echter niet de focus van deze thesis, maar kunnen een meerwaarde bieden voor de excursionisten. Ten eerste werd een **website** aangemaakt, genaamd www.socialeverhalenintoerisme.be. Op deze website kunnen ouders alle **nodige documenten raadplegen, alsook informatie over het onderzoek en feedbackvragenlijsten**. Screenshots van deze website kunnen gevonden worden in bijlage 8. Op deze website werd eveneens een pagina opgesteld waarop ouders **zeven tips** konden vinden om hun uitstap vlotter te doen verlopen. Deze tips zijn gebaseerd op de literatuurstudie en advies die de experts in het werkveld aanreikten. Ten derde werd per attractie een **checklist** opgesteld die de kinderen toelaat om reeds bezochte onderdelen van het park/museum/zwembad/site aan te vinken, alsook een **sensorische kaart** voor de Zoo van Antwerpen en het Museum voor Natuurwetenschappen. Deze sensorische kaart laat hen immers anticiperen op mogelijke prikkelrijke zones zoals een meerwaarde bleek te zijn uit de verkennende fase. Een sensorische kaart kon echter enkel opgesteld worden voor attracties die reeds over een plattegrond beschikten, aangezien hierop beroep gedaan wordt om de sensorische kaarten te ontwikkelen. De definitieve versies van deze ontwikkelde instrumenten kunnen teruggevonden worden in bijlage 12. Beide hulpmiddelen konden eveneens gedownload worden op de website. Aangezien deze niet de focus zijn van deze masterproef wordt hier niet in detail op ingegaan. Het volgende hoofdstuk gaat verder in op de inhoud en kenmerken van de prototypes.

4.2.3. Prototype

Zoals eerder aangegeven werden voor deze masterproefstudie acht sociale verhalen ontwikkeld. Deze verhalen zijn voorzien van een titel, introductie, kern en besluit zoals vereist wordt door Carol Gray (i.e. richtlijn drie, 2010/2011). Deze sociale verhalen leggen stap voor stap uit wat de bezoeker zal tegenkomen tijdens zijn daguitstap. Elke stap werd telkens gevisualiseerd aan de hand van foto's of pictogrammen en voorzien van een begeleidende tekst. De **verschillende stappen die gevisualiseerd werden** zijn:

1. Titel en introductie
2. Datum en uur van het vertrek
3. Wie gaat allemaal mee?
4. Transport naar de attractie
5. Aankomst
6. Ticket kopen
7. Vestiaire in het geval van het museum voor Natuurwetenschappen
8. Indien nodig ticket scannen
9. Gebruik van de kleedkamers, lockers en douches in het geval van Sunparks

10. Voorgestelde route en duur van deze route
11. Wat zal ik er allemaal zien (specifiek per attractie)?
12. Afspraken
13. Verschillende mogelijkheden tot eten
14. Souvenirwinkel indien van toepassing
15. Vertrek
16. Volgende activiteit
17. Transport naar volgende activiteit
18. Besluit

Hierbij dient opgemerkt te worden dat **zoveel mogelijk rekening gehouden werd met de input van de ouders, kinderen en experts**. Zo werd wandelen steeds opgenomen als een activiteit zoals werd aangeraden door één van de experts (leerkracht buitengewoon onderwijs). In het waterpretpark werd elke glijbaan nauwkeurig overlopen om de voorspelbaarheid te bevorderen. Hierbij werden de informatieborden weergegeven, alsook het begin en eindpunt van de glijbaan. Indien bepaalde stukken in het donker zouden zijn, werd dit eveneens duidelijk gemaakt. Deze voorspelbaarheid werd eveneens in rekening gebracht op vlak van de andere drie activiteiten. Aangezien het onmogelijk was om te voorspellen welke dieren er al dan niet te zien zouden zijn, werd de boodschap via het sociaal verhaal overgedragen dat sommige dieren mogelijks niet in hun kooi zitten wegens bijvoorbeeld hun winterslaap. In het Gravensteen en het Museum voor Natuurwetenschappen werd aangegeven dat voorwerpen mogelijks afwezig kunnen zijn voor onderhoud. Op deze manier werd enige mate van flexibiliteit ingerekend. Indien beschikbaar werd eveneens een plattegrond meegegeven in het sociaal verhaal.

Daarnaast werden enkele **afspraken gevisualiseerd** en omschreven, rekening houdend met de literatuurstudie en de getuigenissen van de ouders en experts. Hieronder wordt een overzicht gegeven van de verschillende afspraken die per attractie werden gevisualiseerd. Deze werden standaard voorzien, waarna de ouders zelfstandig konden selecteren welke relevant zijn voor hun kind(eren).

	Sunparks	Gravensteen	Museum	Zoo
Ik stap flink in ...	X	X	X	X
In ... kan ik gemakkelijk verdwalen. Daarom doe ik mijn best om bij mijn begeleiders te blijven. Dan zal ik niet verdwalen.		X	X	X
Er zijn veel trappen in ... Ik hou zo goed mogelijk de trapleuning vast. Zo zal ik niet vallen.	X	X	X	X
Als ik toch verdwaald ben, ga ik naar de kassa/de redder/etc. Ik probeer hulp te vragen aan deze meneer of mevrouw. Die meneer of mevrouw zal me altijd helpen om mijn begeleiders te vinden.	X	X	X	X
Ik probeer afval altijd in de vuilbak te gooien.		X		X
De voorwerpen in ... zijn breekbaar. Daarom kijk ik naar de voorwerpen in ... Ik blijf er af zodat ze niet breken.		X	X	
Als ik iets wil eten of drinken, dan kan ik eten of drinken buiten op het plein.		X		

De omwalling is hoog. Ik kan er gemakkelijk af vallen op het gras. Op de kantelen probeer ik zo dicht mogelijk te stappen langs de muur zodat ik er niet af val.		X		
Ik zal proberen om rustig te praten in ... Zo zal ik de andere mensen niet storen.	X	X	X	
Soms kan het spannend zijn om ergens af te springen. Maar dit kan gevaarlijk zijn. Dan kan ik me pijn doen. Als ik ergens af wil, dan gebruik ik zoveel mogelijk de trap.		X		
Soms zijn deuren dicht of hangt er een touw voor de trap. Dan kan ik een andere weg zoeken of keer ik terug.	X	X	X	X
Ik wil iets aanraken. Ik twijfel of dit mag. Ik vraag eerst aan mijn begeleiders of dit mag.			X	
Ik probeer er op te letten dat ik mijn schoenen uit doe in de zandbak.			X	
Sommige mensen duiken in het zwembad. Dit kan gevaarlijk zijn. Ik probeer altijd de trap te gebruiken als ik in het zwembad ga.	X			
In ... kan ik gemakkelijk verdwalen. Als ik speel, probeer ik er altijd op te letten dat mijn begeleiders me altijd zien.	X			
Ik probeer altijd goed te kijken op het bord naast de glijbaan. Daarop staat hoe ik van de glijbaan moet gaan. Soms moet ik zitten en soms moet ik liggen.	X			
Ik probeer geduldig te wachten in de rij als ik van de glijbaan wil. Als ik niet wil wachten, dan kan ik niet van de glijbaan.	X			
Soms is er geen plaats in het bubbelbad. Dan moet ik wachten aan de kant. Ik kan ook later nog eens terugkomen om te kijken of er al plaats is.	X			
Ik probeer zo snel mogelijk uit de weg te gaan als ik van de glijbaan kom. Dan zal de volgende persoon niet op mij botsen.	X			
Ik kan nog niet zo goed zwemmen. Daarom doe ik een zwemvestje aan. Dan ben ik veilig.	X			
Op de groene en blauwe glijbaan zijn lichten. Als het mijn beurt is kijk ik goed naar de lichten. Als het licht rood is, probeer ik te wachten. Als het licht groen is, mag ik van de glijbaan gaan.	X			
Soms staat voor de kooi van een dier een omheining. Ik doe mijn best om achter de omheining te blijven staan.				X
Ik doe mijn best om altijd op het pad te stappen. Zo kunnen de planten en het gras goed verder groeien.				X
Als ik eten bij heb, dan eet ik dat zelf op. De dieren krijgen zelf hun eigen eten. De meeste dieren eten niet graag menseneten en worden er ziek van.				X
De dieren in de Zoo van Antwerpen worden graag met rust gelaten. Daarom mag ik kijken naar de dieren. Ik doe mijn best om ze niet aan te raken.				X
Soms zijn er kooien om de dieren heen. Dat is omdat sommige dieren gevaarlijk zijn. Ik hou mijn handen bij me en steek mijn vingers niet door de tralies. Anders zou het kunnen dat ik me pijn doe.				X
De dieren in de Zoo van Antwerpen worden graag met rust gelaten. Daarom mag ik kijken naar de dieren. Ik probeer mijn handen bij mezelf te houden en niet op het raam te tikken. Anders kunnen de dieren schrikken.				X
De vlinders in de vlindertuin vliegen rond mee heen. Ik kijk naar de vlinders. Ik doe mijn best om ze niet aan te raken				X

en niet te vangen. Zo kunnen de vlinders vrolijk rondfladderen en eten.				
Als de zeeleeuwshow begonnen is, dan doe ik mijn best om te blijven zitten. Zo kunnen de mensen achter mij ook goed zien.				X
Soms moet iemand van mijn groep naar het toilet. Als ik ook naar het toilet moet, dan ga ik mee. Als ik niet naar het toilet moet, dan doe ik mijn best om geduldig te wachten.				X
Op het speelplein zijn veel kinderen. Ik probeer te spelen waar mijn begeleiders mij kunnen zien. Als ik niet zeker ben of zij mij kunnen zien, dan kijk ik of ik hen kan zien. Zo weet ik dat zij mij ook kunnen zien.				X
Sommige dieren kunnen niet goed tegen veel lawaai. Daarom vragen de verzorgers dat ik stil ben als ik in een gebouw ben. Ik zal proberen om rustig te praten in de gebouwen van de Zoo van Antwerpen. Zo zal ik de dieren niet storen.				X

Tabel 5: Overzicht van de gevisualiseerde afspraken per attractie

Uiteindelijk werden acht sjablonen ontwikkeld op basis waarvan deze sociale verhalen opgesteld zouden worden.

4.3. Onderzoeksfase 3: Testen en evalueren van sociale verhalen

In de derde onderzoeksfase gaan we dieper in op de manier waarop de sociale verhalen getest werden. Hierbij wordt eerst de aanpak uiteengezet. Daarna worden de sociale verhalen geëvalueerd en geoptimaliseerd.

4.3.1. Aanpak testfase

In deze laatste fase werden de opgestelde sociale verhalen getest in de praktijk. Carol Gray stelde hierbij een tiende criterium op waarin zij opteerde voor **herhaaldelijke evaluaties van het sociaal verhaal** (2010/2011). Hiervoor gingen de twintig gezinnen uit de eerste onderzoeksfase elk naar één van de vier toeristische attracties die deelnamen aan het onderzoek. De gezinnen konden zelf kiezen welk sociaal verhaal zij testten waarbij gestreefd werd naar een vijftal gezinnen per activiteit. Hierbij gold dat mensen die eerst kozen, eerste keuze hadden. Op deze manier werd het sociaal verhaal telkens door vijf gezinnen getest en werd rekening gehouden met een mogelijke drop-out. Eens zij een activiteit gekozen hadden, werd een testmoment afgesproken. Alle vier de aanbieders gingen er mee akkoord om dit gratis te laten verlopen voor alle gezinnen. Telkens werd het aantal gezinsleden, het bezoekmoment en de bijhorende contactpersoon gecommuniceerd naar de desbetreffende attractie. Zij brachten het baliepersoneel verder op de hoogte van hun komst en stuurden een bevestiging door naar de onderzoeker. Hiervan nam zij een kopie die doorgestuurd werd naar de ouders.

Naarmate de daguitstap naderde, werd aan de gezinnen gevraagd om **twee vragenlijsten in te vullen**. De eerste vragenlijst polste naar specifieke details van de daguitstap zoals het vertrekmoment, vervoersmiddel, afspraken die gemaakt werden met het kind en dergelijke meer. Deze vragenlijst werd online op de website www.socialeverhalenintoerisme.be aangeboden aan de ouders door middel van een Google Forms. De vragen kunnen teruggevonden worden in bijlage 9.1. Vervolgens werd aan de ouders gevraagd

om hierover een korte feedbackvragenlijst in te vullen om na te gaan of alles duidelijk was en of er bepaalde zaken dienden aangepast te worden in deze vragenlijst. Deze vragenlijst werd ook op de website aangeboden. De vragen kunnen teruggevonden worden in bijlage 9.2.

Op basis van de antwoorden uit de eerste vragenlijst **stelde de onderzoeker een persoonlijk sociaal verhaal op voor de kinderen**. Dit werd via mail doorgestuurd naar de ouders. Bijkomend werd hen gevraagd om dit sociaal verhaal **tenminste één keer ten laatste de avond voor het bezoek met hun kind(eren) door te nemen**. Hierbij werd de nadruk gelegd op de **nood van het kind**. Sommige kinderen met ASS hebben namelijk voldoende aan het eenmalig doornemen van dit sociaal verhaal, terwijl andere kinderen hier vaker nood aan zullen hebben. Bij voorkeur werd het verhaal op een **rustige manier geïntroduceerd** aan het kind en niet als straf indien het kind zich niet goed zou gedragen hebben (Gray, 2010/2011). Daarnaast werd gecommuniceerd aan de ouders dat zij, **indien gewenst**, gebruik konden maken van de **sensorische kaart** (i.e. in het geval van de Zoo van Antwerpen en het Museum voor Natuurwetenschappen) en de **checklist**. Dit was echter geen vereiste, aangezien dit geen deel uitmaakte van het onderzoeksopzet. Zij werden eveneens op de hoogte gebracht van het bestaan van de pagina met tips op de website en de manier waarop zij zich dienden aan te melden aan de balie tijdens hun daguitstap.

Vervolgens vond de **daguitstap** van elk gezin plaats in de maanden **november en begin december 2017**. Er werd bijgevolg geopteerd voor een **gebruikerstest** waarbij achteraf vragen gesteld worden over de ervaring. Hierbij werd ervoor gekozen om dit **niet te doen in de aanwezigheid van de onderzoeker** om verschillende redenen. Ten eerste kan het **gedrag beïnvloed** worden door de aanwezigheid van de onderzoeker. Dit wordt bij voorkeur zoveel mogelijk vermeden, aangezien op zoek gegaan wordt naar een authentiek gebruik van de sociale verhalen (Baarda et al., 2013). Hierbij is de testfase een correcte afspiegeling van een normale daguitstap. Ten tweede hebben kinderen met autisme vaak enige **gewenningsperiode** nodig om nieuwe mensen toe te laten. Hierdoor is het mogelijk dat de aanwezigheid van de onderzoeker hen zal doen blokkeren. Ten derde kon er eventueel geopteerd worden om het gezin te laten **schaduwen** door de onderzoeker. Hierbij is het echter essentieel dat de kinderen dit niet opmerken, waardoor het **risico te groot** is. Tot slot werd deze keuze bemoeilijkt omwille van **praktische redenen**. Veel gezinnen gingen immers op dezelfde dag naar verschillende of dezelfde attractie(s), waardoor het niet mogelijk was om alle gezinnen te observeren.

Na afloop van hun bezoek werd opnieuw contact opgenomen met de gezinnen. Hierbij werd aan hen gevraagd om zo snel mogelijk een laatste, online vragenlijst in te vullen. Deze vragenlijst werd ingevuld ter voorbereiding van het laatste **feedbackgesprek**. Aangezien het om praktische redenen immers even kon duren vooraleer dit laatste interview plaatsvond en in tussentijd mogelijks kostbare informatie verloren kon gaan, werd gekozen voor deze oplossing. De vragen uit deze feedbackvragenlijst kunnen teruggevonden worden in bijlage 9.3. Eens zij dit hadden ingevuld, werd een interviewmoment afgesproken waarbij hier en daar dieper zou ingegaan worden op de antwoorden van deze vragenlijst. Om deze reden zijn deze **interviews semigestructureerd**, maar hangt de vraagstelling hoofdzakelijk af van de eerder gegeven antwoorden. Deze

interviews werden afgenomen in de maanden november en december 2017 bij het gezin thuis of via Skype. De gemiddelde duur van deze interviews was vijftien minuten.

Alle interviews werden opnieuw **opgenomen en getranscribeerd**. Deze kunnen teruggevonden worden in de afzonderlijke bundel. Vervolgens werden de data uit de drie online vragenlijsten en de interviews verwerkt aan de hand van een **kleurencodeersysteem**. Hierbij stond elke kleur gelijk aan een overkoepelende categorie. Deze onderwerpen betreffen het samenstellen van het sociaal verhaal, de voorbereiding van de daguitstap, het verloop van de daguitstap en de overige tools. Hierna werd de informatie van alle respondenten in een Excelbestand gegoten, waarbij de data verder werden onderverdeeld naargelang het subthema. Zo werd er bijvoorbeeld een onderscheid gemaakt tussen zaken die ontbreken in het sociaal verhaal, zaken die overbodig zijn in het sociaal verhaal, de meerwaarde van het sociaal verhaal en dergelijke meer. Bijlage 10 geeft een uitgebreider overzicht van dit codeersysteem. In de volgende sectie worden de resultaten uit deze analyse uiteengezet.

4.3.2. Evaluatie en optimalisatie van het product

In deze sectie worden de resultaten uit de testfase besproken, waarbij de feedback van het testpubliek geraadpleegd wordt om de sociale verhalen te optimaliseren. Bij aanvang van deze fase waren twintig gezinnen bereid om één van de vier attracties te bezoeken. Omwille van verschillende omstandigheden besloten uiteindelijk drie gezinnen om toch niet te gaan (i.e. heftige sneeuwval, drukke periode en verkeerde inschatting met betrekking tot de reisduur). Hierdoor bezochten vijf gezinnen het Gravensteen en vijf gezinnen de Zoo, terwijl vier gezinnen een bezoek brachten aan Sunparks en drie gezinnen aan het Museum voor Natuurwetenschappen. Feedback over de sociale verhalen was echter hoofdzakelijk positief en gelijkaardig over de verschillende attracties heen, waardoor geen bijkomende gezinnen werden gecontacteerd. Aangezien twee van de drie gezinnen die uiteindelijk niet op daguitstap gingen wel van plan waren om dit te doen, maar door omstandigheden moesten afhaken, is enige feedback van deze gezinnen voorhanden. Deze wordt eveneens verwerkt in deze masterproef.

4.3.2.1. Evaluatie van de sociale verhalen

Vooraleer de sociale verhalen worden opgesteld, wordt gepolst naar **concrete informatie omtrent de daguitstap**. Dit ging bijvoorbeeld over de personen die meegingen, of het kind iets mocht kopen in de souvenirwinkel, de relevante gevisualiseerde afspraken en dergelijke meer. Deze informatie wordt hier eerst kort uiteengezet. Alle bezoeken werden in **gezinsverband** georganiseerd. Slechts één gezin nam nog een extra persoon mee op daguitstap om alles in goede banen te leiden. Hierbij kozen **zeventien gezinnen** voor de versie van het sociaal verhaal op basis van **foto's** en **vier** kozen voor deze op basis van **picto's**. Eén ouder besloot namelijk drie sociale verhalen af te printen specifiek gericht op elk kind afzonderlijk (i.e. picto's – foto's – foto's). Andere gezinnen met meerdere kinderen met ASS stelden slechts één versie op. Daarnaast verplaatsten tien gezinnen zich met de auto, zeven met de trein en twee met de bus of tram.

Vervolgens werd gepolst **welke afspraken gevisualiseerd dienden te worden** voor de kinderen. Hieronder wordt in tabel 6 weergegeven hoe vaak een bepaalde afspraak voorkwam. Hierbij valt meteen op

dat slechts één kind geen nood heeft aan deze visualisaties. Voor alle overige kinderen wordt minstens één afspraak gevisualiseerd. Afspraken die frequent voorkomen hebben te maken met het niet lopen, wat te doen in het geval je verdwaalt, het afwachten van je beurt, alsook veiligheidsmaatregelen (e.g. langs de kantelen wandelen in het Gravensteen, bord met de regels van de glijbaan respecteren en dergelijke meer). Daarnaast gaven meerdere ouders aan dat het belangrijk is om te visualiseren dat er in een museum of erfgoedsite niets aangeraakt wordt, tenzij anders aangegeven.

Algemeen			
Geen afspraken nodig	1/21	Rustig praten	8/21
Armléuning vasthouden op trap	6/21	Niet lopen	10/21
Verboden toegang respecteren	6/21	Personeel opzoeken indien verdwaald	15/21
Samenblijven	7/21		
Sunparks Oostduinkerke			
Zwemvestje aandoen	1/4	Beurt afwachten glijbaan	3/4
Rood licht glijbaan respecteren	3/4	Beurt afwachten bubbelbad	3/4
Na glijbaan zwembad verlaten	3/4	Bord met regels glijbaan respecteren	4/4
Gravensteen te Gent			
Trap gebruiken bij afdaling	2/5	Langs kantelen wandelen	3/5
Zoo van Antwerpen			
Omheiningen respecteren	1/7	Dieren niet aanraken	3/7
Vissen niet aanraken/voederen	1/7	Dieren niet voederen	3/7
Pad volgen	2/7	Vingers niet door tralies steken	3/7
Zitten tijdens zeeleeuwenshow	2/7	Anderen moeten naar het toilet = wachten	4/7
Vlinders niet vangen/aanraken	3/7	Niet tikken op het glas	5/7
Museum voor Natuurwetenschappen te Brussel			
Schoenen uit in zandbak	1/5		
Gravensteen te Gent en Museum voor Natuurwetenschappen in Brussel			
Bij twijfel of je het mag aanraken = vragen	5/10	Niets aanraken	7/10
Zoo van Antwerpen en Sunparks Oostduinkerke			
In het zicht blijven	5/11		
Sunparks Oostduinkerke, Gravensteen te Gent en Museum voor Natuurwetenschappen te Brussel			
Eten op voorziene plaats	5/14		

Tabel 6: Overzicht met gevisualiseerde afspraken in het sociaal verhaal (n=21 ontwikkelde sociale verhalen; x/y = x staat voor wel gevisualiseerd, y voor het totaal aantal kinderen in die groep)

Verder zijn vijftien gezinnen van plan iets te **eten tijdens het bezoek**. Hierbij schaffen acht gezinnen iets aan in een restaurant van de attractie, terwijl zeven gezinnen zelf picknick voorzien. Vier gezinnen geven aan niet te zullen eten tijdens de uitstap zelf. Daarnaast wordt gepolst naar het gebruik van de **souvenirwinkel**. Aangezien Sunparks Oostduinkerke niet over een dergelijke winkel beschikt, worden deze bezoekers hierover niet bevraagd. Uiteindelijk mogen de kinderen van vijf gezinnen een souvenir kopen. Specifiek aan de bezoekers van de dierentuin wordt gevraagd of zij de **zeeleeuwenshow** al dan niet zouden bijwonen. Drie gezinnen antwoordden hierop positief, terwijl twee gezinnen nog twijfelden. Na de daguitstap gaan de meeste gezinnen rechtstreeks naar huis (i.e. veertien gezinnen), terwijl drie gezinnen de omgeving verkennen en twee gezinnen nog op restaurant gaan.

Na het invullen van deze online vragenlijst wordt aan de negentien deelnemende gezinnen gevraagd om hierover **kort feedback** te geven. Hierdoor kunnen eventuele problemen of tekorten snel opgevangen worden. Ten eerste wordt gepeild naar de **gebruiksvriendelijkheid van de website** waarop ouders alle informatie kunnen terugvinden en de vragenlijsten kunnen invullen. Ouders geven dit een gemiddelde score van **8.50/10** ($SD = 1.12$), waarbij hoofdzakelijk wordt aangegeven dat de website overzichtelijk en duidelijk is. Een opmerking die drie keer naar voor geschoven wordt, is dat de website niet smartphonevriendelijk is. Vervolgens geven ze de mate waarin de website **nuttige informatie** bevatte een gemiddelde score van **8.81/10** ($SD = 1.07$). De **vragenlijst** wordt eveneens beschouwd als **gebruiksvriendelijk**, vanwege zijn duidelijke, gedetailleerde en volledige vragen ($M = 8.83/10$; $SD = .83$). Werkpunten hierbij zijn de mogelijkheid tot het nuanceren van de antwoorden (i.e. drie vermeldingen), alsook opnieuw de smartphonevriendelijkheid (i.e. drie vermeldingen). Ook de **duidelijkheid van de vraagstelling** scoort hoog met een gemiddelde van **9.17/10** en een standaarddeviatie van 0.96. Tot slot wordt gepolst naar de **volledigheid van de website**. Opnieuw wordt een hoge gemiddelde score behaald ($M = 8.94$; $SD = .91$). Opmerkingen die volgen op de vraag naar welke informatie ontbreekt (e.g. Wat bij slecht weer? Waar je opstapt met de trein? Mogen de kinderen spelen op de speeltuin?) of welke informatie overbodig is (e.g. aanwezigheid winkel) zijn eerder beperkt. Bovendien wordt geen enkel antwoord meer dan één keer gegeven.

Enige tijd later wordt opnieuw contact opgenomen met de zeventien gezinnen nadat zij één van de vier attracties bezochten. Er wordt gepeild naar hun ervaringen tijdens de voorbereiding van de daguitstap, alsook tijdens de feitelijke daguitstap zelf. Daarnaast wordt ook kort geschetst of zij al dan niet gebruik hebben gemaakt van de overige hulpmiddelen en hoe ze deze ervaren hebben. Deze resultaten worden hier besproken. **Voor tien van de zeventien gezinnen is dit het eerste bezoek** aan de door hen gekozen attractie, de overige zijn er reeds in het verleden naartoe geweest. Hierbij valt op dat de zoo door alle vijf de gezinnen reeds bezocht is, terwijl Sunparks en het Museum voor Natuurwetenschappen voor alle bezoekers nieuw zijn. De ervaring met het Gravensteen is verdeeld.

Gemiddeld nemen de kinderen het **sociaal verhaal 2.27 keer door ter voorbereiding** van hun bezoek (spreiding = 1 – 10; $SD = 2.10$). Het moment waarop het sociaal verhaal voor de eerste keer wordt doorgenomen varieert tussen de **avond ervoor en veertien dagen op voorhand** ($M = 3.33$; $SD = 4.06$). Hierbij vraagt de helft van de kinderen zelf om het nogmaals door te nemen. Bijkomend nemen tien kinderen het verhaal minstens één keer zelfstandig door. De manier waarop het geïntroduceerd wordt, varieert sterk tussen de verschillende gezinnen. **De meeste ouders printen het verhaal uit en overlopen het samen met hun kind(eren)**. Enkele ouders tonen het echter via de computer of iPad. Sommige ouders nemen het door met al hun kinderen (ook degene zonder ASS), anderen niet. **Tevens laten sommige ouders het initiatief van hun kind afhangen, terwijl anderen zelf het sociaal verhaal opbrengen**. Hieronder worden enkele getuigenissen van ouders gegeven om deze situatie duidelijker te kunnen voorstellen.

“Het moment dat ik de mail ontvangen had, heb ik het doorgemailed naar de kinderen. Ma. die vloog daar natuurlijk direct op en Me. die begon het ook te bestuderen. Dan heb ik het eigenlijk eventjes laten rusten. Dan heb ik het getoond aan O. op de Ipad en A. zonder autisme die wou dat dan natuurlijk ook eens bekijken. En dan Ma., daar heb ik niet meer achter moeten vragen. Die heeft dat de dag ervoor zeker tien keer overlopen. Me. heeft dat ook meerdere keren bekeken, wat ik maar later doorhad, want Me. die werkt in stilte. Dus het moment dat we vertrokken, waren ze eigenlijk goed voorbereid. Ik had het ook mee in de auto op de tablet en daarop stond het ook open.” (Gezin 3)

“Ik had het eigenlijk gewoon in het zicht laten liggen. En als hij dan vroeg wat het was, dan zei ik dat het een verhaaltje over de dierentuin was. En dan hij: 'Hé, dat gaat over mij. Gaan we dan echt? Yes, yes!’” (Gezin 10)

“Ik heb dat eigenlijk verteld als bedtijdverhaaltje. Ze vond dat wel leuk, omdat ze zo besepte dat ze er echt naartoe gingen ook. [...] Het stond zelf op de weekplanning, maar toch verstonden ze het niet. Dan de vrijdag hebben we het niet gelezen, maar wel besproken. Op zaterdag hebben we het nog eens gelezen en heb ik het ze mee laten vertellen. De donderdag had ik het voorgelezen. R. wou het dan zelf meedoen op zondag.” (Gezin 20)

Vervolgens wordt gepolst of het gezin naast het sociaal verhaal nog **extra maatregelen** heeft genomen ter voorbereiding van de daguitstap. Bij acht van de zeventien gezinnen is dit het geval. In zes van deze gevallen gaat dit om het **aanduiden van de daguitstap op de weekkalender**. Een zevende jongen bekijkt extra filmpjes van Sunparks op YouTube, terwijl een andere jongen het volgende onderneemt.

“Ja, inderdaad. Het sociaal verhaal was nogal veel om mee te nemen en Cl. die knutselt graag, dus die heeft op karton een verkorte versie gemaakt die hij dan meenam en waarop hij kon afvinken wat hij al gedaan had.” (Gezin 19)

Tevens wordt aan de ouders gevraagd hoe hun kind de **aanloop naar de daguitstap heeft ervaren** in vergelijking met andere daguitstappen zonder voorbereiding aan de hand van een sociaal verhaal. **Vijftien ouders** geven aan dat de aanloop naar de daguitstap voor hun kind **minder stresserend** was, terwijl **drie ouders** aangeven dat dit **even stresserend** was in vergelijking met andere momenten. Twee van deze drie ouders wijten dit aan externe omstandigheden zoals het doormaken van een moeilijke periode. De andere ouder geeft aan dat de daguitstap nog steeds bepaalde onvoorspelbaarheden bevat, zoals de drukte (Gezin 20). Ouders die aangeven dat de aanloop tot de daguitstap beter verliep dan normaal **schrijven dit toe aan de duidelijkheid en uitgebreide voorbereiding**.

Iedereen beschouwt het sociaal verhaal echter als een meerwaarde ter voorbereiding van de **daguitstap**, ook de gezinnen die de aanloop even stresserend vinden als anders. Enerzijds wordt herhaaldelijke keren aangehaald dat de kinderen rustiger zijn, minder vragen stellen op voorhand, minder stress vertonen en dergelijke meer. Anderzijds beargumenteren een aantal ouders dat dit hun eigen voorbereiding op de activiteit eveneens vergemakkelijkt. Door de uitgebreide voorbereiding zijn ze zelf beter in staat op het gedrag en de uitdagingen van hun kind te anticiperen. Bovendien staan ze zelf meer stil bij bepaalde aspecten, zoals het bekijken waar en wanneer gegeten zal worden, zonder dat ze dit ter plaatse nog snel dienen te beslissen wat voor onvoorspelbaarheid zorgt.

Tot slot wordt, met betrekking tot de voorbereiding gepolst naar **de mate waarin het sociaal verhaal duidelijk is, de zaken die reeds goed zijn en welke aspecten verbeterd kunnen worden**. Alle ouders geven aan dat het verhaal duidelijk was voor hun kind(eren). Hierbij wordt steeds aangehaald dat het **gebruik van de foto's en/of pictogrammen zeer goed** en duidelijk was. Daarnaast worden eveneens de duidelijke instructies geprezen. Van de dertien ouders die een werkpunt geven, werd drie keer benoemd dat de **bundel** nogal **lijvig** is en dat een beknopte printversie handig zou zijn. Daarenboven geeft één van de ouders aan dat haar tienjarige zoon de **persoonlijke aanspreking** op het voorblad eerder kinderachtig vindt. Wanneer hiernaar gepolst wordt bij andere ouders, beschouwen zij dit echter als een pluspunt of geven ze aan dat dit geen probleem is voor hun kind. Tevens geeft één van de ouders aan dat haar zoon problemen heeft met de **ik-vorm** van het verhaal, terwijl enkele andere ouders dit opnieuw beschouwen als een pluspunt: "Dat was oké. Ik denk dat het zelf belangrijk is voor A. omdat het op die manier zeer duidelijk is dat het over hem gaat" (Gezin 14).

"Hij had wel commentaar op 'ik ga', want wij gaan allemaal. [...] want elke keer dat er ik stond heeft hij daar wij van gemaakt. Hij heeft het doorstreept en er wij van gemaakt. Dus hij heeft het wel gebruikt." (Gezin 11)

Naast deze twee potentiële werkpunten wordt tweemaal gewezen op een **verkeerd gebruik van een pictogram of foto** (i.e. tram in plaats van bus, trap naar boven in plaats van naar beneden). Eén ouder geeft aan dat haar dochter het woord 'begeleider' minder goed begrijpt. Als alternatief geeft ze aan 'ouder' te gebruiken, al ziet ze wel in dat niet iedereen met zijn of haar ouders op daguitstap gaat (Gezin 20). Tot slot durft een jongen de folterkamer in het Gravensteen niet binnengaan, aangezien dit omschreven wordt in het sociaal verhaal als een enge kamer. Hierdoor is hij reeds ver op voorhand bang om er naartoe te gaan. **Bij het optimaliseren van de sociale verhalen werd rekening gehouden met deze bemerkingen.**

Hierna wordt in kaart gebracht hoe de **daguitstap zelf verlopen** is. De meeste ouders geven aan dat deze activiteit **zeer aangenaam** verlopen is. De ervaring van de kinderen uit gezin 18 die naar het Gravensteen gingen, zijn echter verdeeld: "F. heeft er veel aan gehad, vond het leuk en interessant. J. was helaas te gefocust op nummer zes waardoor hij te bang was om veel nog te zien daarna". Deze kamer wordt, zoals

eerder aangegeven, immers in het sociaal verhaal aangekondigd als een enge kamer om de kinderen te waarschuwen dat ze deze kamer kunnen vermijden indien ze snel bang zijn. Tweemaal wordt aangehaald dat er achteraf wel sprake is van **overprikkeling**, waarbij één van de twee kinderen minder goed slaapt na haar bezoek aan de Zoo. Haar mama wijt dit echter grotendeels aan de aanwezigheid van de draken van het China Light spektakel. Het overgrote deel van de gezinnen heeft echter een zeer positieve ervaring, waarbij de activiteit als **vlotter, aangenaam, goed, succesvol, leuk, ontspannen en minder frustrerend omschreven werd.**

“Dat was eigenlijk zeer aangenaam. Voor iedereen. Ik had dat niet verwacht, want normaal is het vertrekmoment zeer moeilijk en nu verliep dat zeer vlot. En ter plaatse, normaal zou hij na een uur alweer weg willen en nu wou hij zelf nog blijven. De zus die was dan wel al moe, maar ik ben dan met haar iets gaan drinken in de cafetaria en dan is E. met papa nog wat dieren gaan bekijken. Normaal wordt dat voor hem snel teveel en dan begint hij te zeuren dat hij moe is en nu was hij echt zeer gedreven.” (Gezin 4)

Velen onder hen merken bovendien op dat hun kinderen **veel zaken herkennen en afspraken goed onthouden** zoals duidelijk wordt in onderstaande getuigenissen.

“Nee, nee, want op *de* moment zelf, op de dag zelf was dat wel grappig, want hij herkende heel veel. “Ah, hier moeten we zijn, want hier is die groene poort.” Dus dat biedt hem wel veel herkenning. Ja, dat was wel tof.” (Gezin 11)

“Ze wisten enorm goed wat de afspraken waren. Ze zei zelfs af en toe aan de papa dat hij de trapleuning moest vasthouden, omdat ze dat gelezen had. Dat was dan wel leuk, want normaal is haar broer een beetje de betweter. Dus het was leuk voor haar dat zij nu eens alles kon vertellen. Bijvoorbeeld bij nummer twaalf daar stond gewoon het pijltje naar beneden en de papa die ging al naar beneden, maar zij zei dan dat ze nog naar boven moesten zoals in het verhaal.” (Gezin 20)

Bijkomend wordt gevraagd aan de ouders of de daguitstap zelf minder, even of meer stresserend is verlopen dan andere daguitstappen zonder voorbereiding aan de hand van een sociaal verhaal. Hierop antwoordden bijna alle ouders dat de daguitstap **minder stresserend** was, waarbij ze dit grotendeels **toewijzen aan de grondige voorbereiding**. Slechts één ouder geeft aan dat de daguitstap even stresserend was als normaal. Dit schrijft ze echter toe aan de overprikkeling door het Chinese lichtfestival in de Zoo van Antwerpen (zoals hierboven reeds aangehaald werd). Tijdens het interview geeft ze verder alsnog aan dat, rekening houdend met deze overprikkeling, de daguitstap beter verlopen is dan zou verwacht worden zonder deze voorbereiding.

“Ja, dat was een vraag, hé. Meer stresserend, minder stresserend. Want ik denk dat het uiteindelijk, die foto’s hebben haar deugd gedaan. Dat gaf ze nu ook zelf nog aan, maar dan heb je nu die Chinese dingen en dat staat los van uw sociaal verhaal. Dus uw besluit mag gerust zijn dat ze er zeker deugd van gehad heeft. Ja, ik ga er zelf meer gebruik van maken in de toekomst, zelfs al zijn het maar één of twee foto’s die ik vind.’ (Gezin 12)

Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat ongeveer de helft van de gezinnen die op bezoek gingen in het Gravensteen en het Museum voor Natuurwetenschappen op **een drukke dag** een bezoek brachten aan de gekozen activiteit. Ondanks deze drukte en mogelijke overprikkeling gaven ze toch meestal aan dat het bezoek zeer vlot verliep. De drukte in de dierentuin en Sunparks bleef grotendeels uit. Bijkomend viel het **weer** voor vier gezinnen die het Gravensteen en de Zoo bezochten eerder tegen. Er was sprake van lage temperaturen en af en toe motregen.

Daaropvolgend wordt dieper ingegaan op de **ervaringen met het sociale verhaal tijdens de daguitstap**. Tien gezinnen namen het sociaal verhaal mee tijdens hun daguitstap, de overige zeven niet. Kinderen die het verhaal mee hadden op de daguitstap namen dit onderweg nogmaals door, waarna het verhaal werd opgeborgen. Slechts één kind liep rond met het sociaal verhaal. Eén gezin haalde het tijdens de daguitstap nogmaals uit om hun dochter op een afspraak te wijzen. Anderen gaven aan dat zowel het kind als zichzelf er af en toe naar verwezen. De **meerderheid van de gezinnen hielden zich strikt aan het sociaal verhaal** (i.e. 10/17). Hierbij wordt aangegeven dat dit verhaal hun dagplanning immers omvatte en ruimte openliet om zelf een route te bepalen. Bovendien gaven enkele ouders aan dat hun kind nu eenmaal niet houdt van onverwachte veranderingen. Ouders die zich niet strikt aan het verhaal hebben gehouden, rapporteren dat zij bijvoorbeeld later vertrokken, onverwacht nog een activiteit inplanden na het bezoek aan hun attractie, hun eetplannen omsmeten en dergelijke meer. Hierbij dient opgemerkt te worden dat **twee van de zeven gezinnen deze aanpassing in het sociaal verhaal hadden aangeduid**. De overige vijf ouders communiceerden dit enkel verbaal. **Opmerkelijk genoeg gingen alle kinderen goed om met deze aanpassingen**.

Hierna wordt gepolst naar mogelijke onduidelijkheden tijdens de daguitstap die kunnen aangepast worden in het sociaal verhaal. Er is sprake van **vier onduidelijkheden**. Deze worden telkens slechts door één gezin aangegeven. Ten eerste geeft een ouder aan dat het **niet mogelijk was om eigen picknick** mee te brengen in de Dinobar van het Museum voor Natuurwetenschappen. Dit is echter anders aangegeven in het sociaal verhaal. Ten tweede had de **Wildwaterbaan in Sunparks Oostduinkerke** volgens één van de ouders een **andere naam**. Welke deze is, kan ze zich echter niet herinneren. Ten derde heeft één van de kinderen moeite om te vatten dat de **auto die op de afbeelding in het sociaal verhaal staat niet de auto is waarmee zij op daguitstap zouden gaan**. Hierbij kan ze niet de link leggen dat de auto symbool staat voor hun eigen

auto. Tot slot geeft één van de ouders aan dat er een **foto van een tram gebruikt werd in plaats van een bus**.

Daarnaast wordt eveneens gepeild naar **informatie die mogelijk ontbreekt** in het verhaal of die **overbodig** is. Hierbij geven twee gezinnen aan dat bepaalde informatie ontbreekt, terwijl vier gezinnen sommige stukken overbodig vinden. Verdere toelichting kan gegeven worden omtrent de **reistijd** naar de attractie, alsook het **vertrekstation** indien men zich met de trein verplaatst. Een volgende algemene opmerking heeft betrekking op het vermelden van de souvenirwinkel. In het prototype wordt deze winkel enkel vermeld indien de kinderen een souvenir mogen kopen. Indien ernaar gevraagd wordt, geven meerdere ouders aan dat het een meerwaarde zou zijn om ook in het andere geval de **aanwezigheid van een winkel aan te kondigen**. Hierbij wordt bijkomend aangegeven dat er niets gekocht zal worden. Eén van de ouders beargumenteert dit als volgt: “Nee, ik zou het er wel inzetten, want ze zien het ook, hé. Het is misschien beter om ze voor te bereiden dan” (Gezin 6). Daarnaast zijn de kinderen uit gezin 9 in de war wanneer zij in het Museum voor Natuurwetenschappen zien dat sommige mensen hun **rugzak meenamen in het museum**. In het sociaal verhaal staat immers dat deze dient afgegeven te worden aan de vestiaire. Het kan mogelijk interessant zijn om dit in de definitieve versie aan te passen, waarbij vermeld kan worden dat het mogelijk is dat andere mensen zich niet aan de afspraken houden. Bijkomend kan het nuttig zijn om te melden dat er in het **museum soms andere kinderen zijn die spelen met hetgeen waarmee jij wil spelen**. Op dit moment wordt van het kind verwacht dat het zijn beurt afwacht of intussen met iets anders speelt. Verder kan het nuttig zijn om aan te geven dat **bepaalde interactieve spelletjes in het museum defect** kunnen zijn. Een laatste bemerking is van toepassing op Sunparks Oostduinkerke. Hierbij kan het interessant zijn om te vermelden dat je op **de blauwe glijbaan veel water in de ogen** zal krijgen vanwege de snelheid van de glijbaan. Wat betreft de overbodige informatie is er minder gemakkelijk een oordeel te vellen. **Sommige ouders geven aan dat de sociale regels minder noodzakelijk zijn voor hun kind, terwijl andere ouders dit net als het belangrijkste aspect van het sociale verhaal beschouwen**. Geen enkele ouder geeft echter aan dat deze overbodige informatie problemen oplevert.

“Bepaalde zaken zijn al verworven, en kwamen toch uitgebreid aan bod. Het kon wel geen kwaad. [...] Voor onze kinderen wel, maar ik kan nu geen concrete voorbeelden geven. Vooral omdat het door onze kinderen al verworven is. Maar als ik dan drie jaar geleden naar onze kinderen keek, dan besef ik dat het er echt wel in moet. Voor de onze was het belangrijk om de puntjes op de i te zetten.” (Gezin 9)

“Ik kan dat eigenlijk niet goed zeggen. Ik weet het eigenlijk niet goed. Sommige dingen dacht ik wel dat het overbodig was voor hem, omdat hij geen zo’n zware vorm van autisme heeft in mijn ogen. Maar als ik me dan kan inbeelden in andere kinderen, dan denk ik: ‘Ja, dat is echt nodig. Dan is het wel goed

dat er zoveel stappen zijn.’ Want toen ik het met hem aan het overlopen was, dan vond hij het misschien een beetje lang worden.” (Gezin 16)

Wel kan opgemerkt worden dat het gedeelte omtrent de **vestiaire** in het Museum voor Natuurwetenschappen eventueel **ingekort** kan worden tot de essentie, alsook de **terugweg van het zwembad** naar de uitgang van Sunparks. Dit laatste is immers herhaling van een eerder gedeelte in het sociaal verhaal.

Bijkomend wordt nagegaan of er sprake was van **externe factoren** die een invloed hebben uitgeoefend op het verloop van de daguitstap. Hierdoor kan bekeken worden of het al dan niet slagen van deze uitstap kan geweten worden aan factoren die losstaan van het sociaal verhaal. Negen van de zeventien ouders geven aan dat er externe factoren zijn die mogelijks een invloed hebben gehad op de ervaring van hun kind. Vier ouders merken op dat het **weer tegenviel**, terwijl twee andere ouders voornamelijk wijzen op de **moeilijke periode** van hun kind op school of overprikkeling wegens het vooruitzicht op de Sint. Een volgende ouder duidt op de **verkeersdrukte** in Gent, waardoor de papa eerder gefrustreerd was tijdens de heenrit. Tot slot merkt een ouder op dat zij **later vertrokken dan voorzien** wegens onvoorziene omstandigheden.

Net als bij de meerwaarde ter voorbereiding van de daguitstap, beschouwen **alle ouders het sociaal verhaal als een meerwaarde voor de daguitstap zelf**. Zij wijten dit grotendeels aan de voorbereiding die veel duidelijkheid schept voor hun kinderen. Dit blijkt nogmaals uit de getuigenissen hieronder.

“Het was eigenlijk een dag zonder stress die we nu hebben meegemaakt. Wellicht een groot stuk door de voorbereiding. [...] De drukte viel al zeer goed mee. Dat was eigenlijk nog een onbekende, maar voor de rest was dat een dag dat we allemaal ons verstand op nul konden zetten. We hebben echt allemaal 0,0 stress gehad, dus dat was supergoed.” (Gezin 2)

“Ja, zeker! Het geeft veel duidelijkheid, al gaf ze wel aan dat je dan nog altijd niet weet hoe het echt zal zijn. Bijvoorbeeld de drukte is iets dat je op voorhand niet echt kan inschatten hoe dat zal zijn. [...] Maar we zijn wel helemaal anders aan de daguitstap begonnen. Je bent zelf ook veel beter voorbereid, waardoor dat ook positief is voor je kind, hé. Het was echt voor alle vier een aangename uitstap. 's Avonds moet ze dan natuurlijk wel nog even ontladen van alle prikkels, maar dat is normaal.” (Gezin 20)

Bovendien merken enkele ouders op dat **door het aankondigen van mogelijke sensorische ongemakkelijkheden hun kinderen hier goed op reageren in vergelijking met andere situaties**. Dit blijkt uit de volgende getuigenissen.

“Maar dan bijvoorbeeld, hij had ook gelezen in het verhaal dat bepaalde dieren nogal kunnen stinken. In de dierentuin zelf dan, bij de nijlpaarden bijvoorbeeld, kon hij daar dan echt inkomen en vond hij het grappig. Terwijl hij daar normaal wel veel last van zou hebben.” (Gezin 4)

“Wat mij ook is bijgebleven. Je zegt altijd zo van dat het donker zal zijn in een grot of veel lawaai. Je verwittigt ze zo als er lawaai zal zijn. En ik dacht: ‘Ja, dat is eigenlijk wel goed dat hij dat op voorhand weet.’ En dan waren die echt zo aangenaam verrast dat ze het eigenlijk zelf zeer leuk vonden. Het was daar op dat moment zeer rustig in die grot en ze hebben daar dan alle hoekjes en kantjes verkend van die grot.” (Gezin 16)

Hierna wordt gepolst naar de mate waarin het **kind zelf had aangegeven dat de daguitstap beter** verlopen is. Vijf kinderen merken zelf op dat de daguitstap aangenamer was voor hen door het gebruik van de sociale verhalen. De meeste ouders geven echter aan dat hun kinderen dit niet snel zelf zullen aangeven, maar dat ze dit als ouder wel zelf gemerkt hebben: “Niet zozeer, maar die zou dat ook nooit zeggen, maar ik merkte wel dat het beter ging. Alles ging gewoon beter. Hij luisterde en wist wat er van hem verwacht werd” (Gezin 10)

“Wel, achteraf praten we daar altijd wel wat over en hij zei dat hij een leuke dag heeft gehad en dat hij nog eens terugging. Want ze waren bijvoorbeeld alles aan het klaarzetten voor de lichtshow en daar was hij niet op voorbereid, maar dat was geen probleem. Hij kon echt veel meer aan op dat moment. Hij wil nu graag naar die lichtshow gaan kijken.” (Gezin 4)

Aangezien de meeste kinderen het zelf niet communiceerden naar hun ouders, wordt vervolgens **gepeild naar welke signalen de ouders opmerkten** waaruit ze kunnen constateren dat het een positieve ervaring was voor hun kind. Deze signalen zijn **zeer divers**, maar algemeen is duidelijk dat het kind veel rustiger was, beter tegen een stootje kon, beter kon omgaan met eventuele veranderingen en dergelijke meer. Hieronder volgen enkele getuigenissen van ouders, aangezien deze een betere situatieschets geven:

“Ja, zeker en vast! Bijvoorbeeld, hij heeft alle glijbanen helemaal alleen gedaan. Dat zou hij normaal nooit doen! Hij was echt immens ontspannen waardoor hij dat ook zag zitten en echt leuk vond.” (Gezin 14)

“Vooraf omdat ze al dingen wisten, dat komt er en dat is er. Ja, het was rustig voor hen. Ik heb het ook achteraf gezegd, omdat L. (de papa) niet mee was. Het was eigenlijk wel een fijne dag. Het was leuk. We hebben geen echte stresssituaties gehad. Het was leuk.” (Gezin 7)

“Wat mij het meeste opviel van de afspraken, was J. zijn gedrag omtrent aanraken. Die goede uitleg de avond ervoor, van: ‘Op een sokkel, in glas = niet aanraken, anders vraag je het.’ Hij vroeg het soms drie keer. Zo van: ‘Mag ik, mag ik, mag ik?’ ‘Ja, je mag.’ ‘Mag ik die stukken op elkaar zetten?’ ‘Als jij dat kan, doe maar.’ Doordat we dat op voorhand benoemd hadden, lukte dat zeer goed. Die paar dingen die hij gevraagd heeft, heeft hij dan ook zeer duidelijk gedaan. Dus dat was echt een pluspunt. [...] Ja, we hebben geen één keer zelf beschaamd geweest voor hun gedrag en voor ons is dat tamelijk normaal dat mensen ons aanstaren. [...] Maar zo een kind dat schreeuwt, dat door het personeel ter orde moet geroepen worden. Dat hebben we niet gehad. (Gezin 9)

“Ja, F. is over het algemeen ook wel vrolijker. Hij kan ook meer aan op dat moment. Als er dan eens iets tegenzit of hij wil weten wanneer we naar de duiker gaan die de vissen voedert, dan voel je dat er wat tijdspeling is. We nemen dan een andere weg, omdat we nog wat tijd over hadden. Dan voel je wel dat hij denkt: ‘Wat is dat hier?’ Maar eigenlijk kon hij er zeer goed mee om op dat moment. Ja!” (Gezin 16)

“Het was ook goed dat ze wisten dat we met de trein naar het museum gingen en dat ze dan nog even gingen moeten stappen. Want daaraan hebben we soms moeite. We hadden hun bolderkar bij, omdat ze soms niet meer willen stappen. Maar nu hebben ze het eigenlijk niet meer nodig gehad. Dat is meestal dat ze dan moe zijn en geen zin meer hebben om te stappen. Maar dat is ook omdat daar geen einde aan komt, maar nu wisten ze dat ze gingen moeten stappen en dat was oké.” (Gezin 17)

Aansluitend wordt nagegaan of de ouders in de **toekomst nog gebruik** zouden maken van dergelijke sociale verhalen indien deze verder zouden uitgewerkt worden voor andere attracties. Hun antwoord is **unaniem ‘ja’**. Bovendien gaven enkele ouders hun versie reeds door aan bevriende gezinnen met kinderen met autisme. De volgende opmerking omvat wat de kinderen hun mening hierover is: “Het was een heel positieve ervaring met het sociaal verhaal. De kinderen vragen of ik nu elke keer zo’n sociaal verhaal ga maken (Gezin 3). Bijkomend zijn enkele ouders dankzij dit project geïnspireerd om soortgelijke sociale verhalen te ontwerpen voor hun kinderen in de toekomst.

Tot slot wordt gepeild naar het **gebruik van de pagina met tips, de checklist en de sensorische kaart**. Dit is geen vereiste, aangezien dit geen onderdeel is van de onderzoeksopzet van deze masterproef. Ouders konden zelf bepalen of zij hiervan gebruik maakten. Twaalf van de achttien ouders geven aan dat zij de **tips** op de website doornamen. De meeste van deze tips zijn echter reeds gekend, maar worden door velen beschouwd als een **leuke en nuttige heropfrissing** (i.e. elf van de twaalf ouders). Daarnaast maakten vier gezinnen gebruik van de **checklist** (i.e. eenmaal Gravensteen en het Museum voor Natuurwetenschappen, tweemaal de Zoo). De overige ouders achtten het sociaal verhaal voldoende. De vier gezinnen die de checklist wel benut hebben, beschouwen dit als een **meerwaarde** aangezien dit hen een duidelijk overzicht gaf. Ten

slotte is er eveneens een **sensorische kaart** voorzien voor de dierentuin en het museum. Vier van de negen gezinnen maakten gebruik van deze plattegrond. Zij zijn hier allemaal zeer **positief** over. Eén van de ouders heeft hierover het volgende te vertellen: “Ja, ik vond dat zeer tof! Echt een meerwaarde, je kon zo veel beter rekening houden met bepaalde dingen” (Gezin 4). Een andere ouder geeft aan dat ze op deze manier kon bepalen waar ze al dan niet langer konden blijven, waarbij voornamelijk de auditieve prikkels een rol speelden. Zij merkte verder op dat het interessant zou zijn om op de kaart aan te geven welke momenten doorgaans druk en minder druk zijn (Gezin 17).

Nu de feedback van de verschillende ouders geanalyseerd is, wordt in de volgende sectie gekeken welke bemerkingen concreet verwerkt worden in de finale versie van de sociale verhalen en welke niet.

4.3.2.2. *Optimalisatie van de sociale verhalen*

Na het verzamelen en analyseren van de feedback van de verschillende gezinnen, wordt bekeken in welke mate de sociale verhalen dienen geoptimaliseerd worden. De definitieve versies van deze sociale verhalen kunnen teruggevonden worden in bijlage 11. Daarnaast werden ook de sensorische kaarten en checklist aangepast waar nodig. Deze zijn terug te vinden in bijlage 12. Hieronder wordt overlopen wat al dan niet werd aangepakt en om welke reden.

Op vlak van **algemene bemerkingen** werden de volgende aspecten aangepakt in alle sociale verhalen. Ten eerste wordt de **souvenirwinkel** op verzoek van de ouders steeds vermeld in het sociaal verhaal, ook indien er niets gekocht wordt. Op deze manier zijn de kinderen reeds voorbereid op de aanwezigheid hiervan. Bijkomend wordt de correcte boodschap (i.e. of ze al dan niet iets mogen kopen) gecommuniceerd naar de kinderen. Ten tweede wordt de mogelijkheid gegeven aan de ouders om de **reistijd en het vertrekstation** aan te geven in het sociaal verhaal. Dit creëert bijkomende voorspelbaarheid voor het kind. Verder wordt in het sociaal verhaal **verduidelijkt** dat het gezin **niet met de auto op de foto op uitstap gaat, maar met de eigen wagen**. Hierdoor worden mogelijke misverstanden vermeden. Ten vierde wordt een **onderscheid gemaakt tussen de verplaatsing met de tram en de bus**. Daarnaast geven enkele ouders aan dat de website en bijhorende vragenlijsten niet **smartphonevriendelijk** zijn. In een verdere uitwerking van dit project kan hier mogelijks rekening mee gehouden worden in samenwerking met een programmeur. Een ouder gaf verder aan dat haar dochter het woord ‘**begeleider**’ niet goed begreep. Ze stelt hierbij voor om dit aan te passen naar ouder. Aangezien het echter niet de bedoeling is de praktische implicatie van deze sociale verhalen te beperken tot daguitstappen met ouders wordt deze opmerking niet verwerkt in de finale versie. Tot slot wordt ervoor gekozen om het sociaal verhaal in de **ik-vorm te laten staan**. Dit wordt namelijk door een ouder aangehaald als een minpunt, terwijl de meeste ouders dit echter zagen als een meerwaarde. Bijkomend wordt de **persoonlijke aanspreektitel om dezelfde reden behouden**.

Daarnaast zijn er eveneens opmerkingen die horen bij **specifieke attracties**. Ten eerste gaf één van de kinderen aan dat de **foto van de trap met betrekking tot Sunparks** verkeerd was. Hierbij wordt de instructie gegeven om de trap af te dalen, maar wordt de foto getrokken aan de onderkant van de trap. Om onduidelijkheden te vermijden, werd dit aangepast in de finale versie. Daarnaast wordt verduidelijkt dat de

kinderen bij de **blauwe glijbaan veel water** in het gezicht kunnen krijgen. Hierdoor kunnen ze op dit (mogelijks) sensorische ongemak anticiperen. Ten tweede worden, met betrekking tot het **Museum voor Natuurwetenschappen**, een aantal zaken aangepast. De **picknickmogelijkheid** in het Dinocafé wordt weggelaten, aangezien dit gaat om foutieve informatie. Verder wordt aangegeven dat het **mogelijk is dat bepaalde interactieve spelletjes niet werken**. Op deze manier zijn de kinderen voorbereid op deze situatie en kan reeds op voorhand met de ouders besproken worden hoe ze hier mee om kunnen gaan. Daarnaast worden de kinderen eveneens geïnformeerd over de **mogelijkheid dat een ander kind bezig is met het interactief spel waar zij interesse in hebben**. Ook hier kunnen zij samen met de ouders op voorhand nagaan wat zij kunnen doen in deze situatie. De laatste aanpassing voor het Museum voor Natuurwetenschappen heeft betrekking op de **vestiaire**. Enerzijds wordt in de finale versie van het sociaal verhaal vermeld dat het kan zijn dat sommige mensen zich niet aan de afspraak houden en toch met een rugzak in de zaal rondlopen. Anderzijds wordt dit gedeelte ingekort tot de essentie. Met betrekking tot het **Gravensteen** geeft één van de ouders aan dat haar zoon reeds voor het bezoek schrik had voor kamer zes (i.e. de folterkamer), aangezien dit als een enge kamer wordt omschreven in het sociaal verhaal. Op deze manier werd betracht om de kinderen de keuze te geven om al dan niet deze kamer te betreden. Bij deze jongen had dit echter een negatief effect op zijn bezoek. In de definitieve versie van het sociaal verhaal wordt deze formulering genuanceerd tot een kamer die sommige kinderen een beetje eng vinden. Daarnaast kan hier eventueel rekening mee gehouden worden door in de toekomst de sociale verhalen als **Word-bestand naar de gezinnen te verspreiden in plaats van als Pdf-bestand**. Op deze manier kunnen ouders **zelf nog stukken weglaten die minder relevant zijn voor hun kind**. Sommige kinderen hebben immers baat bij deze informatie. Het volledig weglaten van dit gedeelte is bijgevolg geen optie. Omtrent het sociaal verhaal van de Zoo van Antwerpen werden geen specifieke opmerkingen gegeven.

Tot slot wordt rekening gehouden met de opmerking van de **lijvigheid van de bundel**. Deze wordt niet ingekort, aangezien alle informatie als essentieel beschouwd wordt. Wel wordt de **checklist sterk omgebouwd** van een overzicht van bijvoorbeeld de verschillende kamers in het Gravensteen tot een kort overzicht van de verschillende fases van de daguitstap. Op deze manier kan het gezin een korte versie van het sociaal verhaal meenemen op daguitstap, waarop het kind kan aanvinken welke stappen reeds voltooid zijn. De sensorische kaarten, ten slotte, worden door de ouders als compleet geëvalueerd, waardoor deze niet aangepast moeten worden.

In de laatste onderzoeksfase worden de sociale verhalen in de ruimere context geanalyseerd aan de hand van een SWOT-analyse. Dit wordt in de volgende sectie behandeld.

4.4. Onderzoeksfase 4: SWOT-analyse van het project

Om een beter beeld te krijgen van de ontwikkelde sociale verhalen in een ruimere context, wordt gebruik gemaakt van een SWOT-analyse (i.e. Strengths, Weaknesses, Opportunities & Threats), alsook de haalbaarheid van het project in de toekomst. Dit is een **bedrijfskundig model waarbij de interne sterktes en**

zwaktes, alsook de externe bedreigingen en kansen van een bedrijf, product, persoon en dergelijke meer in kaart gebracht worden (Vlaamse Overheid, z.j.). Hierdoor kunnen toekomstige beslissingen sterker onderbouwd worden. In het kader hieronder wordt een overzicht gegeven van de SWOT-analyse van dit project. Vervolgens worden deze aspecten in meer detail besproken.

<p style="text-align: center;">Sterktes</p> <ul style="list-style-type: none"> - Kwaliteitsvol - Evidence-based - Niet-invasieve maatregel - Laagdrempelig gebruik - Geïndividualiseerd product - Steun van doelgroep - Loyaliteit van doelgroep - Vraag groter dan aanbod - Minieme financiële investering - Hoge klanttevredenheid - Innovatief in België - Efficiënte distributie - Weinig personeel voor nodig - Lage onderhoudskosten - Sociaal verhaal compenseert voor sensorische gevoeligheden - Meerwaarde voor andere doelgroepen 	<p style="text-align: center;">Zwaktes</p> <ul style="list-style-type: none"> - ASS als complexe, diverse problematiek - Lijvigheid van het sociaal verhaal - Kwalitatief verschil in sociale verhalen - Mogelijke isolatie doelgroep - Onbekend in toeristische sector - Kosten niet aanrekenen aan gebruikers
<p style="text-align: center;">Kansen</p> <ul style="list-style-type: none"> - Interesse vanuit o.a. Provincie Antwerpen, Sunparks/Center Parcs - Opkomst inclusief toerisme - Participatieplan Autisme - Uitbreiden naar het buitenland dankzij Center Parcs-vestigingen in Nederland, Frankrijk, Duitsland... - Subsidies door hefboomproject overheid - Uitbreidingsmogelijkheden naar logies, restaurants, transport, ... 	<p style="text-align: center;">Bedreigingen</p> <ul style="list-style-type: none"> - Beperkte bekendheid van moeilijkheden gelinkt aan ASS, alsook de term ‘sociale verhalen’ in toeristische sector - Term ‘social storiesTM’ bekend in marketing onder een andere betekenis - Onvoldoende promotie waardoor het niet bij de doelgroep geraakt - Geen goede opvolging van sociale verhalen waardoor deze verouderd raken - Vasthouden van toeristische sector aan standaardtoerist - Concurrentie van andere doelgroepen

Tabel 7: Overzicht van SWOT-analyse

Als eerste worden hier de sterktes van het sociaal verhaal besproken. Aangezien de ontwikkelde sociale verhalen gebaseerd zijn op een grondige studie waarbij het gebruik van sociale verhalenTM door wetenschappelijk onderzoek wordt ondersteund zijn deze **evidence-based**. Hierdoor staan ze garant voor een **hoge kwaliteit**, mede doordat ze **voldoen aan de richtlijnen** van Carol Gray (2010/2011). Verder zijn de sociale verhalen die ontwikkeld zijn in het kader van deze masterproef **niet invasief**. Deze hulpmiddelen

vragen slechts beperkte inspanningen van de gebruiker. Bijkomend wordt de doelgroep hierdoor **niet geïmplementeerd**, aangezien het gebruik van de sociale verhalen geen onnodige aandacht trekt van omstanders zoals een rolstoel bijvoorbeeld wel doet. Bovendien dient de toeristische attractie **geen grondige herstructureringen te voorzien** alvorens dit instrument succesvol is. Daarnaast ondervinden **andere bezoekers geen problemen** door het implementeren van dit hulpmiddel. Daarenboven kan gesteld worden dat de sociale verhalen **laagdrempelig** zijn in gebruik. Ze zijn eenvoudig geschreven en worden ondersteund door voldoende visualisaties, waardoor ze bruikbaar zijn voor mensen van verschillende socio-economische status (e.g. scholingsgraad, leeftijd, positionering op het autismespectrum, sociaal statuut). Enkel toegang tot een computer met internet is noodzakelijk om gebruik te kunnen maken van dit hulpmiddel. Indien het gezin zelf geen computer heeft, kan men bijvoorbeeld naar de bibliotheek gaan. Daarnaast dient het **kind niet zelf in staat te zijn om het verhaal te lezen**. Ouders kunnen er steeds voor kiezen om het verhaal voor te lezen, waarbij het kind aandachtig kan volgen vanwege de visuele ondersteuning. Daarnaast gaat het om een **geïndividualiseerd product**. Het sociaal verhaal kan als dusdanig opgesteld worden dat het tegemoet komt aan de individuele noden van de gebruiker. Bovendien **compenseert het sociaal verhaal voor eventuele sensorische overgevoeligheden**, naast de nood aan voorspelbaarheid een belangrijke uitdaging voor deze doelgroep. Ouders geven bijvoorbeeld aan dat hun kind normaal veel last heeft van indringende geuren. Aangezien het kind hier echter op voorbereid is, kan hij/zij hier veel beter mee omgaan en het zelfs weglachen. Tevens geeft de literatuur aan dat mensen met een beperking **loyale klanten** en zelfs ambassadeur worden eens ze achter een product staan (Department for Culture, Media and Sport, 2010; Hsu & Powers, 2002). Deze studie toont aan dat de ouders uitermate enthousiast zijn over de introductie van de sociale verhalen, zoals blijkt uit onderstaande getuigenissen. Er is sprake van een **hoge klanttevredenheid**. Om deze reden kan gesteld worden dat gerekend kan worden op de **steun en loyaliteit van deze doelgroep** indien dit project verder zou worden uitgewerkt.

“We hebben er als gezin super van genoten dankzij jullie waarvoor dank! We waren voor het eerst allemaal stressvrij en dat is heel uitzonderlijk tot nooit gebeurd! Ja, super! Het is een zeer mooi initiatief dat je doet! Echt super! Het is echt een zeer mooi project waarmee je bezig bent. We zijn blij dat we mochten deelnemen.” (Gezin 2)

“Nee, nee. In elk geval dankjewel dat we mochten meedoen. Het was zeer leuk! Het was echt een hulp voor hen. Zij hebben er echt iets aan gehad en dat is het belangrijkste. [...] Dat heeft hen wel geholpen, maar ook voor ons, zodat wij ons kunnen voorbereiden op wat hen te wachten staat. Ik denk dat het ook interessant zou kunnen zijn voor pretparken. Bijvoorbeeld het bos van Plop in Plopsaland krijgen wij K. nooit in. En ik denk als je die dingen op voorhand wat meer gaat kaderen dat het misschien wel lukt.” (Gezin 7)

“Ja, het was echt leuk! En er zijn intussen zoveel gezinnen met kinderen met autisme. Er zijn zo veel gezinnen die daar baat bij kunnen hebben. Voor zo’n instelling kan dat alleen maar positief zijn als ze dat mee opnemen. Ik hoop voor u dat het goed van de grond geraakt. In pretparken ook!” (Gezin 16)

Verder is deze ontwikkeling **innovatief** voor België. Uit de literatuurstudie blijkt dat er weinig tot geen initiatieven bestaan voor kinderen/mensen met ASS wanneer het op toerisme aankomt. Hierdoor is de **vraag op dit moment veel groter dan het aanbod**. Met de juiste marketingstrategie kunnen deze verhalen een immense impact hebben voor deze doelgroep. Daarnaast vereisen deze sociale verhalen een **minimale financiële investering** voor de ontwikkeling ervan. Afhankelijk van de grootte van de attractie wordt verwacht dat men zes tot negen uur nodig heeft om een sociaal verhaal te ontwikkelen. Hierbij gaat men er wel vanuit dat de persoon die de verhalen ontwikkelt reeds kennis heeft over autisme en de criteria van een goed sociaal verhaal. Deze persoon heeft voor het opstellen van een sociaal verhaal nood aan een foto toestel, laptop, internet en website om het sociaal verhaal te verspreiden. In vergelijking met bijvoorbeeld aanpassingen voor rolstoelgebruikers is deze investering miniem. Dit kan eveneens doorgetrokken worden naar **lage personeels- en onderhoudskosten**, aangezien er slechts eenmalig beroep dient gedaan te worden op de service om deze sociale verhalen te ontwikkelen. Er is geen personeel nodig om dit instrument draaiende te houden. Nadien is er enkel nood aan promotie van deze sociale verhalen, alsook het bijstellen van deze sociale verhalen indien de attractie gerenoveerd of uitbreidt wordt. Verder wordt **geen extreme inspanning vereist van de aanbieders om het sociaal verhaal te verspreiden onder de gebruikers**. Het eenvoudigweg aanbieden van het sociaal verhaal op hun website en het bewust maken van dit bestaan door middel van een campagne is voldoende. Daarna is het aan de gebruiker om dit sociaal verhaal al dan niet uit te printen en mee te nemen. Tot slot kan de extra duidelijkheid en voorspelbaarheid die gecreëerd wordt door de sociale verhalen een **meerwaarde zijn voor andere doelgroepen** zoals hoogsensitieve mensen, scholen die op bezoek komen, mensen met een mentale beperking en dergelijke meer.

Daarnaast zijn er eveneens enkele **zwaktes** waarmee men dient rekening te houden. Dit zijn uitdagingen eigen aan het project zelf. Ten eerste is ASS een **zeer complexe problematiek**, waarbij dit bij verschillende kinderen op diverse manieren tot uiting kan komen. Hierdoor is het niet gemakkelijk om aan alle noden van elk kind tegemoet te komen. Toch blijkt uit deze studie dat voorspelbaarheid een cruciale factor is voor alle kinderen. Zij kwamen immers uit verschillende achtergronden en hadden te kampen met verschillende uitdagingen. Desalniettemin was het sociaal verhaal voor elk kind een meerwaarde. Daarnaast zijn de sociale verhalen zeer **lijvig** (i.e. gemiddeld twintig pagina’s, foto’s inclusief). Ze bevatten veel essentiële informatie die relevant is voor het bezoek. Hierdoor is het mogelijk dat de kinderen en ouders het niet zien zitten om deze bundel door te nemen. Dit wordt deels opgevangen door het voorzien van een compacte checklist die men kan meenemen onderweg. Bijkomend kan gesteld worden dat de **kosten voor het ontwikkelen van een sociaal verhaal niet aangerekend worden aan de gebruiker** (i.e. het kind met ASS),

maar aan de toeristische attractie. Hierdoor zijn zij mogelijk opnieuw minder geneigd om te investeren in sociale verhalen. Wel dient gesteld te worden dat indien de mensen met autisme die het sociaal verhaal gebruiken dit als een enorme meerwaarde zien, zij ambassadeurs zullen worden van de attractie. Op deze manier zal de toeristische attractie alsnog winst halen uit het gebruik van sociale verhalen. Mogelijks zullen er immers meer bezoekers naar hen komen. Bijkomend is het plausibel dat hun daguitstap in de media zal verschijnen vanwege het innovatieve aspect, waardoor zij, hypothetisch gezien, in een aantrekkelijk licht geplaatst kunnen worden. Ten vierde is het zo dat er rekening dient gehouden te worden met de **kwalitatieve verschillen in sociale verhalen**. Indien de aanbieder beslist om zelf een sociaal verhaal te ontwikkelen, bestaat het risico dat hij/zij over **onvoldoende kennis** beschikt om een succesvol product uit te werken. Deze kennis kan zowel betrekking hebben op een beperkt inzicht in de moeilijkheden van kinderen/volwassenen met ASS, alsook onvoldoende kennis over de richtlijnen voor het ontwikkelen van sociale verhalen. Om deze reden is het aan te raden om deze ontwikkeling over te laten aan mensen die vertrouwd zijn met de problematiek. Op deze manier kan de kwaliteit van de ontwikkelde sociale verhalen beschermd worden. Daarnaast is het belangrijk om de **doelgroep niet te isoleren** door het 'sociale verhalen voor kinderen met autisme' te noemen. Zoals eerder aangegeven kunnen deze sociale verhalen immers eveneens interessant zijn voor andere doelgroepen. Hierdoor lijkt het interessanter om de term 'draaiboek' of 'bezoekersgids' te hanteren.

Als derde factor in de SWOT-analyse worden de **kansen** besproken. Dit zijn externe factoren die mogelijk een positieve invloed uitoefenen op het project. Tijdens het verloop van deze masterproefstudie werd samengezeten met verschillende toeristische overheidsinstellingen. Hieruit bleek dat **Toerisme Vlaanderen het belang van dit project inziet**, waarbij zij mogelijk hun steentje willen bijdragen in de promotie ervan. Pieter Ghijssels van Toegankelijk Toerisme Vlaanderen merkt immers het volgende op.

“Ja, ik heb het te veel meegemaakt, dat er een supergoed initiatief was, maar dat er geen promotie was, waardoor de mensen uiteindelijk uitdoven. Dus moest je er ooit iets mee doen, wij hebben ook een netwerk van logies die zorg ter plaatse organiseren. Zelf met eigen personeel of met externen. Dat is zowat de top. Die zijn behalve goed toegankelijk ook bezig met die zorg. [...] Dat zijn wel manieren, ik kan me wel voorstellen dat een script ook voor logies nuttig kan zijn. Dus die techniek... Als die vuistregels, je moet natuurlijk zien dat je die uit handen wil geven, maar zo bijvoorbeeld scripts voor scripts...” (Pieter Ghijssels)

Daarnaast spreekt hij eveneens over de **mogelijkheid tot subsidies**. Verder is er zowel **interesse vanuit Toerisme Provincie Antwerpen, als Toerisme Westtoer**. Deze laatste is geïntrigeerd door de duidelijke communicatie die door sociale verhalen naar voor geschoven wordt, waarbij zij eventueel voorstellen om workshops te ontwikkelen waarbij communicatie als centraal thema gekozen wordt. Verdere afspraken met deze verschillende instanties zijn gepland vanaf februari 2018. Toerisme Antwerpen dient op dit moment

echter al een projectvoorstel in om op provinciale schaal sociale verhalen te ontwikkelen voor twintig toeristische attracties. Momenteel wordt nog gewacht op goedkeuring.

Naast deze contacten met de overheidsinstanties wordt eveneens samengezeten met de contactpersonen die reeds meewerkten aan deze masterproef. Aangezien het Gravensteen de komende jaren zal verbouwen is het op dit moment niet nuttig om verder aan de slag te gaan met de sociale verhalen. **Sunparks Oostduinkerke** is daarentegen zeer **enthousiast over een verdere samenwerking**, waarbij zij deze sociale verhalen graag verder willen uitwerken voor logies en andere activiteiten ter plaatse. Indien dit financieel gezien een meerwaarde is, zou dit later verder uitgebreid kunnen worden naar de andere vestigingen van Sunparks/Center Parcs in België en eventueel zelfs naar Nederland, Frankrijk en Duitsland. Dit creëert bijgevolg de mogelijkheid om de sociale verhalen **uit te breiden naar het buitenland**. Daarnaast is de verantwoordelijke voor het **Museum voor Natuurwetenschappen** eveneens overtuigd van de meerwaarde van deze sociale verhalen. Zij zullen, eens deze masterproef afgelopen is, het **eindproduct eveneens aanbieden op hun website** en wensen deel te nemen aan eventuele promotiecampagnes in de toekomst. Tot slot is de verantwoordelijke voor de **Zoo van Antwerpen** zeer **positief** over dit initiatief. Hij neemt zowel de sociale verhalen en de sensorische kaarten mee naar de **Algemene Vergadering van de KMDA** (i.e. Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde Antwerpen). Dit is een overkoepelende zoölogische vereniging waaronder onder andere de Zoo, Planckendael en het Serpentarium vallen.

Daarnaast passen deze sociale verhalen in het recent goedgekeurde **Actieplan Autisme** (Taskforce autisme, 2016). Zij voorzien immers budget om de participatiekansen voor deze doelgroep te verhogen. Dankzij deze **politieke aandacht** zullen de slaagkansen van dit project mogelijks stijgen. Dit geldt eveneens voor de **hedendaagse tendens naar meer inclusief toerisme**. De toeristische sector staat de dag van vandaag reeds meer open voor mensen met een beperking, waardoor ze mogelijk sneller geneigd zullen zijn om ook tegemoet te komen aan de noden van kinderen met ASS.

Als laatste kans dient opgemerkt te worden dat dit onderzoek **verder uitgebreid kan worden naar andere aspecten van de toeristische sector**. Op dit moment werden reeds sociale verhalen ontwikkeld voor vier aanbieders van toeristische daguitstappen. Enerzijds kan dit uitgebreid worden naar andere daguitstappen zoals stadswandelingen, provinciale domeinen, pretparken en dergelijke meer. Anderzijds kan men dit eveneens uitwerken voor de transportcomponent, logies, restaurants, buitenlandse reizen, kinderen en jeugdkampen enzoverder.

Tot slot wordt gekeken naar de **externe bedreigingen** die een impact kunnen hebben op het huidige project. Ten eerste kan gesteld worden dat er in de toeristische sector sprake is van een **beperkte bekendheid met de moeilijkheden voor mensen met ASS**. Hierdoor is het mogelijk dat zij enige overtuiging nodig hebben alvorens zij de relevantie van deze sociale verhalen inzien. Bovendien zijn de aanbieders van toeristische daguitstappen **niet vertrouwd met de term 'sociale verhalen™'**, waardoor zij mogelijks nog minder interesse hebben in een investering van tijd en geld in dit instrument. Ten tweede dient opgemerkt te worden dat de **term 'social stories' een populaire marketingstrategie** is die de laatste jaren veel aandacht

krijgt. Hierdoor kan het zijn dat er onnodige verwarring gezaaid wordt. Deze bedreiging kan enigszins opgevangen worden door te spreken van een bezoekersgids of draaiboek zoals reeds eerder werd aangehaald. Hierbij moet men echter wel stilstaan bij het feit dat de term 'social stories' voor ASS wetenschappelijk ondersteund is. Daarnaast is **goede promotie cruciaal** om de sociale verhalen bij de gewenste doelgroep te krijgen. Indien hiervoor **niet voldoende middelen voorzien worden, kan het zijn dat dit project niet slaagt**. Vervolgens is het belangrijk dat eens de sociale verhalen ontwikkeld zijn, deze **verder opgevolgd** moeten worden indien de toeristische attractie aangepast wordt (e.g. nieuwe tentoonstelling in een museum, nieuwe ingang voor een dierentuin). Mits hier geen aandacht aan besteed wordt, zullen de sociale verhalen **verouderen**. Hierdoor wordt de verduidelijkende en voorspelbare rol van deze sociale verhalen weg genomen. Als laatste bedreiging is het mogelijk dat de **toeristische sector liever inzet op andere doelgroepen** zoals bijvoorbeeld rolstoelgebruikers en blinden. Deze excursionisten zijn immers beter bekend, waardoor het invoeren van maatregelen voor deze doelgroepen mogelijks vanzelfsprekender is in de ogen van vele mensen en minder achtergrondkennis vereist. Dit is niet noodzakelijk zo, maar wordt door velen mogelijks verondersteld. Niet alleen mensen met een andere beperking kunnen beschouwd worden als concurrentie. Ook de **standaardexcursionist** komt hiervoor in aanmerking. Vele aanbieders blijven immers focussen op deze doelgroep, waarbij zij amper aandacht besteden aan mensen die extra steun nodig hebben.

5. Bespreking

Deze masterproefstudie speelt in op **twee hedendaagse tendensen**. Enerzijds verschuift de aandacht binnen de toeristische sector steeds meer naar **toegankelijk toerisme** voor iedereen. Met het nieuwe decreetvoorstel van het Vlaamse Parlement '**iedereen verdient vakantie**' wil men een minimumaantal aan financiële en zorgdrempels voor vakantiegangers nastreven. Dit decreet is een grondige herziening op het 'Toerisme voor Allen'-decreet dat in 2003 werd uitgevaardigd (Toerisme Vlaanderen, 2017). Anderzijds keurde de Vlaamse Regering recent het **Vlaams Actieplan Autisme** goed waarbij zij ambiëren om (onder andere) de participatiekansen van mensen met ASS in de maatschappij te verhogen (Vandeurzen, 2017). Deze masterproef beoogt beide trends samen te brengen door in te zetten op toegankelijk toerisme voor lagereschoolkinderen met autisme. Tot op heden wordt op vlak van toerisme wereldwijd weinig aandacht besteed aan deze doelgroep (Kennedy, 2006), niettegenstaande 0,6% van de wereldbevolking deze diagnose heeft (Elsabbagh e.a., 2012). Hier tracht de huidige masterproefstudie verandering in te brengen.

De noden van lagereschoolkinderen met autisme zijn sterk uiteenlopend. Eén van de uitdagingen waarmee zij geconfronteerd worden ter voorbereiding van en tijdens een daguitstap is het **gebrek aan structuur en voorspelbaarheid** (Broersen & Van de kamp, 2012; Delfos, 2011; Harchik & Ladew, 2008). Hierop tracht deze masterproefstudie in te zetten door het **ontwikkelen van evidence-based sociale verhalen™**. Dit zijn visuele stappenplannen die enerzijds uitleggen aan het kind wat het gewenste gedrag is in een bepaalde situatie. Anderzijds wordt op een eenvoudige manier verduidelijkt wat het verloop is van een bepaalde activiteit. Met andere woorden wordt de activiteit in kleine stappen opgedeeld, waarbij duidelijk wordt wat het kind kan verwachten (Gray, 2010/2011). Hiermee beoogt men de **stress die gepaard gaat met deze ongestructureerde daguitstappen te verminderen** (Brand, 2010). In het kader van deze masterproef werden dan ook sociale verhalen ontwikkeld voor vier aanbieders van daguitstappen in Vlaanderen. Door middel van een **kwalitatief onderzoek bestaande uit vier fasen** (i.e. verkennende fase, ontwikkelen van de sociale verhalen, testen van de sociale verhalen en de SWOT-analyse) werd nagegaan hoe sociale verhalen kunnen bijdragen tot het aangenamer verloop van zowel de voorbereiding van de daguitstap, alsook de daguitstap zelf voor lagereschoolkinderen met ASS wanneer zij in familiaal verband op daguitstap gaan in Vlaanderen. De resultaten worden hieronder per deelvraag kritisch besproken. Tot slot worden deze verschillende antwoorden samengelegd om de algemene onderzoeksvraag te beantwoorden.

5.1. Deelvraag 1: Welke uitdagingen en problemen ondervinden lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis voor en tijdens een daguitstap?

Aan de hand van de eerste onderzoeksvraag beogen we aan te tonen welke problemen en uitdagingen lagereschoolkinderen met ASS ervaren tijdens de aanloop naar de daguitstap. Op basis van de literatuurstudie wordt verwacht dat deze kinderen tijdens de aanloop tot een daguitstap stress zullen ervaren (Broersen & Van de kamp, 2012; Delfos, 2011; Harchik & Ladew, 2008). Daarnaast wordt onderzocht tegen welke obstakels zij opbotsen gedurende de daguitstap zelf. Er wordt verondersteld dat niet elk kind dezelfde

uitdagingen ervaart, aangezien autisme een spectrumstoornis is. Eén van de obstakels waar zij mogelijks mee in aanraking komen is de sensorische overprikkeling (Broersen & Van de kamp, 2012; Lane, Dennis & Geraghty, 2011; Varner, 2015). Tevens wordt verondersteld dat zij moeite hebben om impliciete regels op te volgen (Varner, 2015). Verder vermoedt het onderzoeksteam aan te tonen dat zij problemen zullen ervaren op vlak van sociale interactie en communicatie (Hamed, 2013). De literatuur toont immers aan dat deze kinderen informatie op een andere manier verwerken dan kinderen zonder de diagnose. Hierdoor is het mogelijk dat zij bepaalde conversaties foutief interpreteren (Delfos, 2011). Vervolgens is het plausibel dat (de ouders van) deze kinderen zullen aangeven dat zij moeite hebben om tijd in te schatten, waardoor ze een activiteit moeilijk kunnen afbreken (Degrieck, 2004). Tot slot wordt een veronderstelling gemaakt die betrekking heeft op de ouders van het kind. Hierbij wordt verondersteld dat zij frequent negatieve opmerkingen krijgen van anderen, vermits hun kind gedrag vertoont dat door vreemden als ongepast wordt ervaren (Broersen & Van de kamp, 2012; Kennedy, 2016).

Deze veronderstellingen worden grotendeels ondersteund door de onderzoeksbevindingen. Net zoals men uit de literatuurstudie kan veronderstellen (Broersen & Van de kamp, 2012; Delfos, 2011; Harchik & Ladew, 2008), blijkt uit de huidige studie dat alle 32 kinderen **stress ervaren tijdens de aanloop naar de daguitstap**. Dit stressniveau **verschilt echter van kind tot kind**. Dit kan verklaard worden vanuit het feit dat autisme gezien kan worden als een **spectrum** (Roeyers, 2008). Daarnaast ondervinden opnieuw alle kinderen moeilijkheden wanneer het op **prikkels** aankomt. Hierbij valt op dat de overgrote meerderheid deze externe stimulatie zal vermijden in tegenstelling tot een aantal kinderen die deze prikkels opzoeken. Auditieve en tactiele hypersensitiviteit zijn hierbij de meest voorkomende. Verder wordt de nood aan **voorspelbaarheid** ondersteund door de onderzoeksresultaten, waarbij de kinderen moeite hebben met veranderingen. Uit de manier waarop de ouders hun kinderen voorbereiden op een daguitstap blijkt bovendien dat zij een sterke behoefte hebben aan een duidelijke structuur. Alle informatie die reeds op voorhand kan voorgeschiedt worden, wordt besproken. De uitgebreidheid waarmee dit gebeurt, varieert wel van gezin tot gezin. Dit kan opnieuw verklaard worden vanuit het feit dat autisme een spectrumstoornis is, waarbij niet elk kind evenveel nood zal hebben aan deze voorbereiding. Daarnaast is het ook mogelijk dat ouders omwille van verschillende redenen (bv. tijdsgebrek en betrokkenheid) hier meer of minder tijd voor zullen vrijmaken. Verder wordt eveneens vastgesteld dat deze doelgroep **impliciete regels niet uit zichzelf zal opvolgen**. Hierbij wordt bijvoorbeeld verwezen naar het niet aanraken van objecten. Vervolgens uiten de problemen op **sociaal en communicatief vlak** zich op twee manieren. Enerzijds geven enkele kinderen **ongepaste opmerkingen of worden ze agressief**, omdat ze zich niet op een verbaal gepaste manier kunnen uiten. Anderzijds is het voor hen **moeilijk om rekening te houden met andere mensen**. Daarnaast blijkt uit de gesprekken met de ouders dat deze kinderen problemen ondervinden om een **activiteit stop te zetten**. Tot slot wijzen twee gezinnen op het **onbegrip van andere bezoekers** ten opzichte van het gedrag van hun kind. Bovenstaande bevindingen werden door zowel de ouders van kinderen met ASS als de experts in het werkveld vermeld.

Naast deze observaties die de vooropgestelde hypothesen ondersteunen, zijn er eveneens enkele observaties die **nieuwe inzichten** opleveren waar geen rekening mee gehouden werd in de literatuurstudie. Ten eerste hebben meer dan de helft van de kinderen **moeite om langdurig te wachten**. Dit kan enigszins gekaderd worden binnen een **differentiaaldiagnostiek met ADHD**. Daarnaast is het mogelijk dat deze hindernis resulteert uit een **beperkt vermogen om de tijd in te schatten** (Degrieck, 2004). Een tweede gegeven dat niet aan bod kwam tijdens de literatuurstudie is hun **onvermogen om gevaarlijke situaties correct in te schatten**. Dit kan enigszins verklaard worden door het volgende principe. Het inschatten van gevaarlijke situaties gaat nauw samen met angst. Situaties die angst oproepen zijn situaties die men als gevaarlijk percipieert en waar men van weg zal lopen. Angst is deels erfelijk bepaald, maar kan ook aangeleerd zijn. Dit kan door middel van expliciete instructies, maar gebeurt veelal door middel van sociale observatie. Bij een kind dat op jonge leeftijd bijvoorbeeld ziet dat zijn/haar moeder bang is van spinnen is de kans groot dat hij/zij aanleert dat spinnen gevaarlijk zijn (Olsson, Nearing, & Phelps, 2007). Net deze sociale observatie is iets waar kinderen met autisme niet sterk in zijn. Zij interpreteren deze signalen vaak foutief. Op deze manier zullen zij deze gevaarassociaties niet vanzelfsprekend maken. Deze stelling is hypothetisch, maar kan mogelijk een verklaring zijn voor de vaststelling dat ouders expliciete regels dienen af te spreken met hun kind met ASS om gevaarlijke situaties te vermijden.

5.2. Deelvraag 2: Welke acties ondernemen de aanbieders van daguitstappen in Vlaanderen reeds om de ervaring van lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis en hun omgeving te verbeteren?

De tweede onderzoeksvraag gaat na welke stappen reeds ondernomen worden door de uitbaters van toeristische attracties in Vlaanderen om tegemoet te komen aan de noden van lagereschoolkinderen met ASS. Het onderzoeksteam vermoedde echter, op basis van een eerste observatie, dat dit vrij beperkt zou zijn. De onderzoeksresultaten kunnen dit **vermoeden niet weerleggen. Voor de toeristische sector is dit grotendeels nog onbekend terrein**. Het Huis van Alijn in Gent is tot op heden de enige toeristische attractie die inspeelt op de noden van mensen met autisme. Mogelijks is dit onderzoek een stap in de goede richting om autismevriendelijk toerisme op een grote schaal te introduceren. **De verschillende toeristische diensten die meewerkten aan dit onderzoek uitten immers alvast interesse om hiermee aan de slag te gaan en enkele concrete voorstellen liggen reeds op tafel en wachten op goedkeuring.**

5.3. Deelvraag 3: Wat zijn de kritische succesfactoren van een sociaal verhaal voor lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis?

De derde deelvraag onderzoekt welke factoren cruciaal zijn bij het opstellen van een sociaal verhaal voor lagereschoolkinderen met ASS. Carol Gray stelde hiervoor een handleiding op waarin zij tien criteria uitwerkte waaraan een sociaal verhaal dient te voldoen (2010/2011). Hierbij wordt verondersteld dat een sociaal verhaal dat voldoet aan deze tien criteria een positief effect zal hebben op de nood aan structuur en voorspelbaarheid van de kinderen met een autismespectrumstoornis. In het opstellen van de sociale

verhalen voor deze masterproefstudie werd rekening gehouden met deze criteria. Vervolgens werd het screeningsinstrument gehanteerd om na te gaan in welke mate deze criteria behaald werden.

Uit de testfase blijkt dat **vooral het gebruik van duidelijke foto's of pictogrammen cruciaal** is voor de kinderen. Verder blijven opmerkingen over het onduidelijk taalgebruik grotendeels uit. Beide observaties **ondersteunen** het **vierde criterium** dat stelt dat **visualisaties** kunnen helpen om de boodschap te verduidelijken, alsook criterium vijf dat focust op **concreet taalgebruik**. Dit vijfde criterium omvat eveneens de noodzaak aan **letterlijke accuratesse**. Drie kinderen uit eenzelfde gezin zijn bijvoorbeeld verward door de afbeelding van de auto en vroegen zich af of ze niet met hun eigen auto zouden gaan. Een ander kind blokkeert dan weer op de afbeelding van de trap die naar boven gaat, terwijl van hem verwacht wordt dat hij de trap moet afdalen. Daarnaast vinden twee kinderen de **persoonlijke aanspreekstijl** (i.e. persoonlijke aanspreektitel en ik-vorm) eerder kinderachtig. Dit wordt echter weerlegd door de andere gezinnen die aangaven dat dit net als een meerwaarde kan beschouwd worden. Volgens hen wordt op die manier de aandacht van de kinderen beter getrokken en is het duidelijker dat de instructies van toepassing zijn op de lezer. Hieruit kunnen we bijgevolg concluderen dat het **vijfde criterium** (i.e. eerste perspectief, concreet taalgebruik, etc.) enigszins **onderbouwd** wordt door de onderzoeksresultaten. Het criterium omtrent het **positief taalgebruik wordt ondersteund** door de experts in het werkveld. Zij geven aan dat gedrag, bij voorkeur, omschreven wordt als iets dat gewenst is en niet als iets dat verboden is. Tot slot is er op vlak van de **implementatie veel variatie** (i.e. aantal keer doornemen, wanneer voor het eerst doornemen, papieren versie of online). Aangezien men dit op een zo natuurlijk mogelijke manier dient te introduceren, laat het onderzoeksteam de richtlijnen, mits enkele kleine instructies, grotendeels over aan de ouders zelf. **Ondanks deze variatie beschouwen alle gezinnen het sociaal verhaal als een meerwaarde**. Dit had dus weinig tot geen invloed op de ervaring van de kinderen, noch op die van zijn/haar omgeving. Dit laatste **strookt bijgevolg niet met de verwachtingen**. De richtlijnen van Carol Gray (2010/2011) verwachten immers dat het sociaal verhaal herhaaldelijke keren dient doorgenomen te worden, alvorens de afloop succesvol kan zijn. Dit blijkt echter niet te kloppen in deze situatie. Mogelijks kan dit opnieuw te wijten zijn aan het feit dat het gaat om een **spectrumstoornis**, waarbij vele verschillende noden mogelijk zijn. Daarnaast ontwikkelde Carol Gray (2010/2011) eerder **richtlijnen voor dagdagelijkse activiteiten** zoals het wassen van de haren, het begroeten van een persoon. De sociale verhalen die ontwikkeld werden in het kader van deze masterproef zijn uitgebreider en hebben betrekking op een eenmalige daguitstap. Vanwege deze **positieve en eenduidige respons, alsook de beperkte steekproef** is het **niet mogelijk** om **verdere interpretaties** te maken op vlak van **verbanden** tussen de manier van voorbereiding en de uitkomst van de ervaring.

Andere stijl- en structuurkenmerken van de sociale verhalen worden niet becommentarieerd door de gezinnen. Mogelijks spelen deze eveneens een rol, maar gaat dit om een **onbewust effect**, waardoor deze niet gerapporteerd worden. Bovendien worden de eerste twee criteria opgevolgd buiten het weten van de gezinnen om. Hierdoor kunnen ze hierop geen feedback geven. Hieruit kan bijgevolg geconcludeerd worden

dat deze tien criteria voldoende zijn om de stijl en structuur van een sociaal verhaal te bepalen, maar dat de visualisaties toch wel het meest cruciale aspect zijn.

Op vlak van de **inhoud van het sociaal verhaal** is er echter wat **onenigheid**. Sommige ouders geven aan dat de **afspraken overbodig** zijn voor hun kind(eren), terwijl anderen aangeven dat dit net het **belangrijkste** onderdeel was van het sociaal verhaal. Geen enkele ouder geeft echter aan dat de inclusie van deze afspraken problemen oplevert voor hun kinderen. Bovendien kunnen zij ervoor kiezen om dit gedeelte weg te laten. Dit kan mogelijk **verklaard** worden vanuit de literatuur. Hierin wordt namelijk aangegeven dat kinderen met ASS kunnen **leren om bepaalde vaardigheden te verwerven** die zij voor de rest van hun leven kunnen toepassen (Mundy & Neal, 2001; Turner et al., 2006). Ouders die deze afspraken als overbodig beschouwden hebben mogelijk kinderen die deze vaardigheden reeds verworven hebben.

5.4. Deelvraag 4: Worden de ontwikkelde sociale verhalen ervaren als hulpmiddel door de lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis en hun omgeving voor en tijdens hun daguitstap?

Tot slot beoogt de laatste deelvraag aan te tonen of de sociale verhalen al dan niet beschouwd kunnen worden als een meerwaarde voor het voorbereiden van de daguitstap en het aangenaam verloop van de daguitstap voor lagereschoolkinderen met autisme en hun omgeving. Hierbij wordt verondersteld dat niet elk kind evenveel nood zal hebben aan deze sociale verhalen, maar dat deze globaal gezien wel als een meerwaarde worden beschouwd (Baldino, 2012; Kokina & Kern, 2010; Leichtman et al., 2014; Meadan et al., 2011; Waite, 2012). Voorgaande studies ondersteunen namelijk het gebruik van sociale verhalen in dagdagelijkse situaties (e.g. Benish & Bramlett, 2011; Mancil et al., 2009; Moffat, 2001; Crozier & Sileo, 2005; Ozdemir, 2008; Kokina & Kern, 2010; Hutchins, 2012; Pane et al., 2015). Bovendien zijn daguitstappen onvoorspelbaarder en minder gestructureerd dan een doordeweekse dag, waardoor het raadplegen van een sociaal verhaal net in deze situaties cruciaal kan blijken.

Ten eerste dient gesteld te worden dat de **aanloop tot de daguitstap door de meerderheid van de gezinnen (i.e. 15/18) als minder stresserend wordt ervaren**. Bovendien zien zij allen het nut en belang in van het gebruik van de sociale verhalen ter voorbereiding van de activiteit. Opvallend is dat (ouders van) kinderen met ASS die de aanloop tot de daguitstap even stresserend als normaal vonden, de sociale verhalen alsnog beschouwen als een meerwaarde. Zij wijten dit stressniveau immers aan externe factoren zoals het vooruitzicht op de feestdagen of een moeilijke periode op school. **Niet alleen loopt de voorbereidingsperiode gemakkelijker voor het kind, ook de ouders ondervinden de voordelen ervan**. Zij moeten enerzijds minder crisismomenten (i.e. momenten waarop het kind blokkeert en/of ontploft) van hun kind ondergaan en minder vragen beantwoorden, maar anderzijds zijn ze zelf beter voorbereid. Ze staan op voorhand immers reeds stil bij beslissingen die tijdens de daguitstap nog moeten genomen worden, waardoor ze op hun beurt meer voorspelbaarheid creëren voor het kind.

Ten tweede verloopt de **daguitstap zelf voor alle kinderen met ASS, op twee kinderen na, beter dan normaal**. Ze ervaren **minder stress en hebben minder tot geen crisismomenten**. Wel is er in sommige gevallen nog sprake van ontlading achteraf, maar dit hoort eveneens bij een daguitstap zonder dergelijke voorbereiding. Daarnaast volgen de kinderen de **impliciete regels** die gepaard gaan met de daguitstap **beter** op. Dit kan mogelijks resulteren uit hun **plichtsbewustzijn**, iets wat door meerdere ouders werd aangehaald. Eens ze begrijpen wat van hen verwacht wordt, zullen ze dit vaak tot de letter opvolgen. Iedereen beschouwt het sociaal verhaal opnieuw als een **meerwaarde** voor de kinderen. De ouders geven aan dat deze immers duidelijkheid scheppen voor hun kind. Zelf ervaren ze de daguitstap bijgevolg ook als minder stresserend.

Ten derde kan vastgesteld worden dat de **meeste kinderen dit niet zelf zullen aangeven**. De ouders merken wel op dat het voor hen zeer duidelijk is dat de sociale verhalen een positieve invloed hebben gehad op hun kind(eren), zowel voor als tijdens de daguitstap. De vier kinderen die wel aanwezig waren op het feedbackinterview gaven aan veel baat gehad te hebben van de sociale verhalen. Het ging hierbij voornamelijk om kinderen van tien jaar.

Hieruit kan bijgevolg **geconcludeerd** worden dat de sociale verhalen duidelijk beschouwd worden als meerwaarde voor zowel de voorbereiding van de daguitstap als de activiteit zelf. Dit geldt evenzeer voor de kinderen als de ouders. De **vaststelling dat elk gezin in de toekomst nog gebruik zou willen maken van dergelijke sociale verhalen en het feit dat deze reeds doorgegeven zijn aan bevriende gezinnen kan deze bedenking enkel verder ondersteunen**. Ondanks het verschil in daguitstap, problematiek, voorbereiding en dergelijke meer worden de sociale verhalen door iedereen op dezelfde manier gepercipieerd. Mogelijks kan toekomstig onderzoek dit verder nuanceren.

5.5. Onderzoeksvraag: Hoe kunnen sociale verhalen bijdragen tot het voorbereiden van een daguitstap voor lagereschoolkinderen met een autismespectrumstoornis en de uitstap ter plaatse aangenamer laten verlopen?

In de voorgaande secties worden de verschillende deelvragen beantwoord. Deze informatie wordt hieronder samengevoegd om de globale onderzoeksvraag te beantwoorden. Er wordt verondersteld dat sociale verhalen tegemoetkomen aan de nood aan voorspelbaarheid en structuur van kinderen met ASS (Brand, 2010; Broersen & Van de kamp, 2012; Delfos, 2011; Gray, 2010/2011; Harchik & Ladew, 2008; Vermeulen & Degrieck, 2015) doordat zij op een duidelijke manier uitleggen wat het kind kan verwachten van de situatie en welk gedrag van hem/haar verwacht wordt tijdens de daguitstap (Gray, 2010/2011).

Zoals blijkt uit de eerste deelvraag ervaren kinderen met ASS stress tijdens de aanloop naar de daguitstap. Daarnaast hebben ze last van overprikkeling, hebben ze nood aan voorspelbaarheid en begeleiding op vlak van sociale interactie en dergelijke meer. Bovendien dienen impliciete regels aan hen expliciet uitgelegd te worden. De sociale verhalen werden opgesteld om tegemoet te komen aan deze nood aan voorspelbaarheid, minder stress en hun onbegrip van impliciete regels.

De onderzoeksresultaten wijzen erop dat zowel de aanloop tot als de effectieve daguitstap beter verloopt dan normaal voor zowel de kinderen als hun ouders. De regels worden beter opgevolgd, de kinderen hebben minder stress en ze weten duidelijk wat van hen verwacht wordt. Aangezien **geen andere stappen werden genomen om de daguitstap voor te bereiden** (met uitzondering van het aanduiden van de activiteit op het weekschema), is het waarschijnlijker dat het **geobserveerde effect toe te wijzen is aan de sociale verhalen**. Er kan dus met enige zekerheid gesteld worden dat deze succesvol waren in het reduceren van de uitdagingen van deze doelgroep voor en tijdens de daguitstap.

Opvallend is echter dat de sociale verhalen **niet enkel resulteren in een reductie van de stress en het beter opvolgen van impliciete regels zoals we voor ogen hadden**. Ze zorgen er eveneens voor dat de kinderen **beter kunnen omgaan met de verschillende indrukken, onverwachte omstandigheden en prikkels die op hen afkomen**. Daarnaast geven verschillende ouders aan dat zij onverwacht de plannen (deels) hebben gewijzigd door later te vertrekken, nog iets in te plannen achteraf en dergelijke meer. Ondanks deze **onverwachte wijzigingen, kon/konden hun kind(eren) hier relatief goed mee omgaan**. Dit alles kan mogelijks verklaard worden vanuit de volgende vergelijking. Beschouw het kind met autisme als een emmer met water. Als de emmer vol is, dan loopt hij over en 'ontploft' het kind. Tijdens een daguitstap zonder grondige voorbereiding moet het kind omgaan met vele nieuwe prikkels, onverwachte gebeurtenissen en dergelijke meer. Het wordt daarnaast verwacht de sociale regels perfect op te volgen en te interageren met anderen op een gepaste wijze. Voeg hier dan nog eens aan toe dat dit alles gebeurt in een omgeving die het kind niet kent. Het kind is bovendien reeds gespannen vooraleer de activiteit begint, omdat hij/zij niet weet wat hij/zij kan verwachten tijdens de daguitstap. Al deze verschillende, kleine aspecten zorgen ervoor dat het waterniveau in de emmer stijgt en deze uiteindelijk overstroomt. Met als gevolg dat het kind 'ontploft'. Stel je nu voor dat het kind bij aanvang van de daguitstap al minder water in de emmer heeft (i.e. door de voorbereiding met het sociaal verhaal). Tijdens de daguitstap zelf weet het kind bovendien beter wat hij kan verwachten en wat van hem/haar verwacht wordt. Er wordt dus minder water aan zijn/haar emmer toegevoegd. Op het einde van de dag kan er mogelijks zelfs nog water bij. Op deze manier heeft het kind tijdens de daguitstap meer energie en wilskracht over om om te gaan met onverwachte veranderingen en de overprikkeling. Dit is hetgeen de sociale verhalen verwezenlijken voor deze kinderen.

Zoals verwacht wordt op basis van de literatuurstudie is er een **duidelijk verschil in de mate waarin de kinderen nood hebben aan het sociaal verhaal**. De helft van de gezinnen nam bijvoorbeeld het sociaal verhaal mee op daguitstap, de andere helft niet. Sommige kinderen hadden een papieren versie, terwijl het bij anderen enkel digitaal werd doorlopen. Bovendien lag de focus bij sommige kinderen op de visualisatie van de sociale regels, terwijl andere kinderen meer nood hadden aan de duidelijke structuur die het sociaal verhaal bood. **De uitkomst is echter dezelfde, onafhankelijk van het aantal keer dat ze het verhaal doornamen, of ze het meenamen of niet, wanneer ze het voor de eerste keer doornamen en dergelijke meer**. Daarnaast is er een duidelijk verschil in differentiaaldiagnostiek, leeftijd, type onderwijs en dergelijke meer. Opnieuw heeft dit geen invloed op de mate waarin ze het sociaal verhaal beschouwen als meerwaarde.

Tot slot is er geen verschil geobserveerd tussen het effect van de sociale verhalen van de verschillende daguitstappen. **Voor elke activiteit wordt het sociaal verhaal gezien als meerwaarde.** Er kan immers nooit te veel duidelijkheid gecreëerd worden voor deze doelgroep. Hieruit mogen we voorzichtig afleiden dat de **sociale verhalen voor kinderen met autisme een nuttig instrument zijn, onafhankelijk van hoe zij de voorbereiding aanpakken, onafhankelijk van leeftijd, differentiaaldiagnostiek en dergelijke meer.** Dit kan opnieuw verklaard worden vanuit het feit dat autisme een **spectrumstoornis** is. Desalniettemin hebben al deze kinderen baat bij structuur en voorspelbaarheid. Dit is net hetgeen geboden wordt door de sociale verhalen. Wel wordt meermaals gewezen op de **vaststelling dat vooral de visualisaties een sterk toegevoegde waarde** hebben voor de sociale verhalen in vergelijking met de tekst.

Concluderend kan men dus stellen dat de sociale verhalen een positieve impact hebben op de aanloop tot en de effectieve daguitstap voor zowel de kinderen met ASS als hun ouders door duidelijk te visualiseren wat het kind zal tegenkomen op de daguitstap en wat van het kind verwacht wordt. Hierdoor is er sprake van een stressreductie voor en tijdens de daguitstap vanwege de voorspelbaarheid. Daarnaast kunnen ze beter omgaan met prikkels, veranderingen en dergelijke meer. Bovendien zullen ze beter in staat zijn om de impliciete regels die gepaard gaan met hun daguitstap op te volgen. Dit resulteert in een aangename ervaring voor zowel het kind als diens omgeving. Aangezien tot op heden weinig materiaal beschikbaar is in de Vlaamse toeristische sector voor deze doelgroep, kan het **implementeren van deze sociale verhalen bijgevolg een eerste positieve stap zijn richting meer inclusief toerisme, waarbij tegemoet gekomen wordt aan heel wat uitdagingen van deze doelgroep.**

5.6. Sterktes en zwaktes van het onderzoek

In deze sectie wordt het onderzoek op zijn geheel vanuit een kritische hoek bekeken. Enerzijds wordt stilgestaan bij de sterktes van deze masterproefstudie, maar anderzijds wordt eveneens gekeken op welke aspecten de huidige studie in de toekomst mogelijks nog bijgeschaafd kan worden. In eerste instantie dient erkend te worden dat dit gaat om een **unieke studie**. Tot op heden is weinig tot geen wetenschappelijk onderzoek verricht naar het toepassen van hulpmiddelen voor kinderen met ASS in de toeristische sector. Daarnaast is autisme een vaak vergeten doelgroep wanneer het komt op toerisme. Om die reden kan deze studie beschouwd worden als vooruitstrevend.

De sterktes kunnen opgedeeld worden volgens de verschillende onderzoeksfases. Hieronder worden eerst enkele **algemene sterktes** van het onderzoek naar voor geschoven. Een eerste sterkte van deze masterproefstudie is dat er sprake is van een grote interesse bij de doelgroep en een **hoge responsgraad**. Aanvankelijk streefde het onderzoeksteam de inclusie van zestien gezinnen met minstens één kind met ASS na. Vanwege de positieve respons was een selectie uit een grotere groep geïnteresseerde gezinnen nodig en werden uiteindelijk twintig gezinnen geselecteerd, waardoor mogelijke **drop out in rekening werd gebracht**. Daarnaast wordt bij het selecteren van de participanten rekening gehouden met de differentiaaldiagnostiek die in realiteit evenzeer voorkomt. Hierdoor wordt een hogere representativiteit van de steekproef ten

opzichte van de volledige populatie nagestreefd. Bijkomend wordt de ratio jongens-meisjes eveneens gerespecteerd. Beide keuzes resulteren in een **hoge externe validiteit**. Ten derde kan men spreken van een **lage drop out** bij de participanten. De verkennende fase wordt voltooid door alle participanten, terwijl in de testfase slechts drie gezinnen omwille van praktische redenen beslissen om niet verder deel te nemen aan het onderzoek. Het vooropgestelde aantal participanten (i.e. zestien gezinnen) wordt hierdoor bereikt. Verder wordt in deze studie geopteerd om een hulpmiddel te introduceren voor lagereschoolkinderen met ASS. Hierdoor wordt ingespeeld op de **leeftijdscategorie die het meest vatbaar is voor interventie**. In het geval van autisme is vroege interventie immers cruciaal opdat kinderen vaardigheden kunnen aanleren die ze in hun volledige leven kunnen toepassen. Vervolgens is er sprake van een **hoge ecologische validiteit** doorheen het volledige onderzoek. Zowel in de verkennende fase als in de testfase wordt beroep gedaan op getuigenissen van de gezinnen, waardoor dicht bij de werkelijkheid aangeleund wordt. Daarnaast houdt deze masterproef rekening met zowel **de ruimere context** die gepaard gaat met dit onderzoek en de toekomst ervan (zie sectie 4.3.2.3. SWOT-analyse). Een laatste algemene sterkte doelt op het ontwikkelen van sociale verhalen voor **vier verschillende aanbieders** van toeristische daguitstappen. Op deze manier wordt de basis gelegd voor het toepassen van dergelijke instrumenten op soortgelijke attracties.

De volgende twee sterktes hebben betrekking op de **verkennende fase**. Hierbij is er sprake van **datatriangulatie**, aangezien beroep wordt gedaan op verschillende informatiebronnen. Interpretaties worden niet enkel gebaseerd op de literatuurstudie, maar ook op getuigenissen van ouders van kinderen met ASS, kinderen met ASS en mensen die nauwgezet samenwerken met deze doelgroep. Op deze manier wordt een vollediger beeld verkregen van de problematiek. Ten tweede wordt rekening gehouden met de **saturnatie** van de interviews. Indien er onvoldoende sprake is van saturatie zouden nieuwe gezinnen gecontacteerd worden. Dit bleek echter niet nodig te zijn. Nieuwe interviews zouden geen bijkomende informatie opleveren.

Ten aanzien van de tweede fase, namelijk de fase waarin de **sociale verhalen worden ontwikkeld** kan er opnieuw gesproken worden van twee sterktes. Enerzijds wordt gebruik gemaakt van het **screeningsinstrument** van Carol Gray (2015), waardoor de sociale verhalen een eerste evaluatie doorstaan. Anderzijds worden de **sociale verhalen op maat** gemaakt, waarbij rekening gehouden wordt met de specifieke voorkeuren van elk kind. De ouders selecteren namelijk welke afspraken belangrijk zijn voor het kind, of gebruik gemaakt wordt van pictogrammen of foto's en hoe de daguitstap in elkaar zit. ASS is immers een spectrumstoornis, waarbij niet elk kind dezelfde hulpvraag heeft. Op deze manier wordt hieraan zoveel mogelijk tegemoet gekomen.

Ten slotte kunnen we spreken van vier sterktes die voortkomen uit de **testfase**. Ten eerste is er sprake van een **goede verstandhouding** tussen de onderzoeker en verschillende contactpersonen van de vier toeristische attracties waardoor de bezoeken vlot verliepen en de gezinnen geen problemen ondervonden die het onderzoek in negatieve zin konden beïnvloeden. Een volgende sterkte van dit onderzoek is dat de participanten die betrokken zijn bij het testen van de sociale verhalen **geen inlevingsvermogen** dienen te

hebben. De sociale verhalen worden getest in levensechte situaties, waardoor de gevonden effecten authentiek zijn. Tot slot is er sprake van een **cliëntgericht onderzoek**, waardoor de **praktische implicatie** van dit onderzoek **hoog** ligt.

Daarnaast zijn er eveneens enkele **beperkingen** die gepaard gaan met deze masterproefstudie. Toekomstig onderzoek brengt deze zwaktes bij voorkeur in rekening. Ten eerste wordt voor zowel de verkennende fase als de testfase beroep gedaan op **zelfrapportage**. Hierdoor is het mogelijk dat de participanten **sociaal wenselijke antwoorden** geven. Deze kans wordt zoveel mogelijk geminimaliseerd door de geïnterviewden te garanderen dat de informatie die zij vrijgeven **anoniem** zal worden verwerkt. Daarnaast kan er eveneens sprake zijn van **geheugenbias**. De verschillende getuigenissen kunnen foutief of verkleurd herinnerd worden. In de verkennende fase kan de onderzoeker hier geen invloed op uitoefenen. Daarentegen trachten we in de testfase deze bias te minimaliseren door de gezinnen zo snel mogelijk na hun bezoek een **online vragenlijst te laten invullen**. Op basis van deze vragenlijst wordt op een later moment het interview gebaseerd. Bijkomend is het om verschillende redenen (zie sectie 4.3.1.) niet mogelijk voor de onderzoeker om aanwezig te zijn tijdens de testmomenten en deze objectief te evalueren. Ten derde is het mogelijk dat er sprake is van een **Hawthorne-effect**. Aangezien er geen gebruik wordt gemaakt van een **kwantitatief onderzoek met controlegroep**, kan niet nagegaan worden of het positieve effect dat men observeert te danken is aan de interventie of louter aan de aandacht die deze gezinnen krijgen door dit onderzoek. Verder kan men, doordat geopteerd wordt voor een kwalitatief onderzoek in plaats van een kwantitatief onderzoek, **niet** spreken van een **statistische generalisatie** van de onderzoeksresultaten. De steekproef is relatief klein (i.e. twintig gezinnen en 32 kinderen met ASS), waardoor verder onderzoek nodig is om de huidige onderzoeksresultaten verder te onderbouwen. Hierdoor dient men voorzichtig te zijn met het veralgemenen van de onderzoeksresultaten naar de volledige populatie. Het onderzoek is daarentegen wel veelbelovend. Bovendien is er omwille van de grootte van de steekproef en sterke externe validiteit mogelijks sprake van een hoge inhoudelijke generalisatie. Tot slot is er sprake van een **selecte steekproef**, waardoor niet iedere persoon uit de populatie kans had om deel te nemen aan dit onderzoek. Dit kan het onderzoek mogelijks verkleuren en zorgt ervoor dat de onderzoeksresultaten minder generaliseerbaar zijn naar de volledige populatie in vergelijking met een aselechte steekproef. Hier kan het onderzoeksteam omwille van de **privacywetgeving** echter niet onderuit.

5.7. Implicaties voor de praktijk

Deze masterproefstudie toont aan dat het aanbieden van sociale verhalen bevorderlijk is voor zowel de aanloop tot als de effectieve daguitstap van kinderen met ASS en hun omgeving. Om deze reden is het interessant om dit **project verder uit te werken op grotere schaal**. Vanuit de hedendaagse tendens naar meer inclusief toerisme en verhoogde participatiekansen voor mensen met ASS kan het ontwikkelen van sociale verhalen voor verschillende aanbieders van daguitstappen in Vlaanderen beschouwd worden als een meerwaarde voor meerdere partijen. Bovendien toont een recente studie aan dat bijna de helft van de

mensen met een beperking niet op reis gaat door een combinatie van slechte ervaringen, een gebrek aan betrouwbare informatie en dergelijke meer (GfK, 2015). Door het aanbieden van sociale verhalen, die net inspelen op het informatie-aspect, kunnen **meerdere doelgroepen geholpen worden**. Bovendien gaat het slechts om een **kleine investering die geen aanpassingen vereist** aan de constructie van de attractie zelf. Hierdoor kunnen **beschermde erfgoedsites praktisch moeiteloos tegemoetkomen** aan de noden van deze doelgroep zonder schade toe te brengen aan hun monumenten. Het kan verder interessant zijn om de toeristische sector bewust te maken dat het bieden van duidelijke communicatie en voorspelbaarheid de ervaring van kinderen met autisme en bijgevolg al hun bezoekers zal bevorderen. Dit kan men bereiken door middel van **infosessies, workshops en/of inlevingsmomenten**. Deze inlevingsmomenten zijn interactieve momenten waarop een persoon zonder ASS kan ervaren hoe deze doelgroep de wereld ervaart. Een onderdeel hiervan kan zijn dat de neurotypische persoon (i.e. persoon zonder ASS) in een kamer komt te staan waar extreem luide muziek speelt, met flikkerende lichten. Hierbij wordt van die persoon verwacht om een gesprek aan te gaan met iemand die een andere taal spreekt. Hiermee worden de sensorische en sociale uitdagingen deels gekaderd.

Daarnaast werd in het kader van deze masterproefstudie een **informatiewebsite** gecreëerd waarop algemene informatie over toerisme voor volwassenen/kinderen met ASS te vinden is. In de toekomst kan deze mogelijks **verder uitgebreid** worden. Ten eerste kan men aan de hand van deze website **informatie verzamelen omtrent autismevriendelijk toerisme in Vlaanderen**. Hierbij heeft de doelgroep een overzicht van activiteiten die reeds aangepast zijn aan hun noden. Hierdoor kunnen toeristische attracties die openstaan voor deze doelgroep **gerichte promotie** maken voor hun activiteit. Dit kan mogelijks gekoppeld worden aan het **ontwikkelen van een autismevriendelijk label** dat toegekend kan worden aan de uitbaters van toeristische attracties, logies, restaurants, etc. Ten tweede kunnen de toeristische attracties die in de toekomst sociale verhalen wensen op te stellen in samenwerking met het onderzoeksteam hun **sociaal verhaal, alsook sensorische kaarten, checklists en dergelijke meer, hierop publiceren**. Hiervoor kan een **programma** ontworpen worden dat ervoor zorgt dat de sociale verhalen **automatisch gegenereerd** worden naargelang de antwoorden die ingevuld worden op een korte vragenlijst zoals nu handmatig werd gedaan in het kader van deze masterproef (i.e. met betrekking tot welke attractie, vervoersmiddel, etc.). Ten derde kunnen mensen met ASS op deze website tips vinden waarmee zij een daguitstap aangenamer kunnen doen verlopen.

6. Conclusie

Met de opkomende grondige herziening van het 'Toerisme voor Allen'-decreet van Toerisme Vlaanderen lijkt het **inclusief toerisme in Vlaanderen in een stroomversnelling** terecht gekomen. Recent wordt steeds vaker aandacht besteed aan toerisme en recreatie voor mensen met extra toegankelijkheidsnoden. Hierbij wordt echter nog steeds gefocust op een aantal prominente doelgroepen zoals rolstoelgebruikers, blinden/slechtzienden en doven/slechthorenden. **Mensen met autisme vallen vaak uit de boot.** Met de **actuele goedkeuring voor het Vlaamse Actieplan Autisme** komt hier mogelijks verandering in. Zij zetten echter niet noodzakelijk in op toerisme, maar wensen de algemene **participatiekansen van mensen met ASS te verbeteren.** Toerisme kan hier mogelijks onderdeel van uitmaken. De huidige masterproef tracht in te spelen op deze twee trends door **evidence-based sociale verhalen™ te ontwikkelen voor lagereschoolkinderen met ASS wanneer zij in familiaal verband op daguitstap gaan naar een toeristische attractie.** Deze verhalen spelen immers in op een behoefte die deze doelgroep heeft, namelijk de nood aan voorspelbaarheid en structuur. Aan de hand van een **kwalitatief onderzoek bestaande uit drie fasen** (i.e. verkennende fase, ontwikkelen van sociale verhalen en testen van de verhalen) worden dergelijke verhalen opgesteld voor **vier casestudies in Vlaanderen.** Deze sociale verhalen verduidelijken wat het kind kan verwachten van een bepaalde daguitstap en verhelderen welk gedrag van het kind verwacht wordt. Op deze manier trachten we de stress die deze kinderen (en hun ouders) ervaren tijdens de aanloop naar, alsook tijdens de daguitstap te reduceren.

De huidige onderzoeksresultaten tonen aan dat de **aanloop naar de daguitstap en de effectieve daguitstap voor deze kinderen wel degelijk stresserend is.** Daarnaast zijn zij vaak **overprikkeld** tijdens de daguitstap, hebben ze **moeite om impliciete regels op te volgen**, ondervinden ze moeilijkheden op **sociaal-communicatief vlak** en dergelijke meer. Ook wordt de **nood aan voorspelbaarheid** duidelijk naar voor geschoven. Ondanks deze duidelijke behoeftes blijkt uit deze studie dat in **Vlaanderen weinig tot niets ondernomen wordt om de participatiekansen van deze doelgroep op vlak van toerisme te verhogen.** Hierdoor kunnen de ontwikkelde sociale verhalen een stap in de goede richting zijn voor deze kinderen. De verhalen die opgesteld werden in het kader van deze masterproef voldoen aan de criteria van Carol Gray (2010/2011). Uit het onderzoek blijkt echter dat **niet alle criteria als even noodzakelijk gepercipieerd worden door de (ouders van) kinderen met ASS.** Vooral de **eenduidige visuele ondersteuning** lijkt hierbij cruciaal te zijn. Verder blijkt uit deze studie dat kinderen met ASS verschillende vereisten hebben wanneer het komt op sociale verhalen. Het ene kind heeft bijvoorbeeld meer baat bij pictogrammen, terwijl het andere kind foto's verkiest. Bij het ene kind ligt de focus op het visualiseren van de afspraken, het ander kind heeft voldoende aan een visualisatie van de activiteit. Ondanks deze verschillen blijkt uit deze studie dat elk kind met autisme voordeel haalt uit deze sociale verhalen. **Elke participant beschouwt het als een meerwaarde voor zowel de aanloop naar de daguitstap, als de daguitstap op zich. Bovendien beïnvloeden de sociale verhalen zowel de nood aan voorspelbaarheid, de mate waarin ze impliciete regels opvolgen, stressniveaus en prikkeltolerantie. Hierbij hebben de verhalen zowel op de ouders als op het kind een positief effect.**

Op grond van de bekomen onderzoeksresultaten kan men **aanbevelen om soortgelijke sociale verhalen te implementeren in de Vlaamse toeristische sector**. Deze verhogen mogelijks de participatiekansen van kinderen met ASS. Daarnaast wordt geadviseerd om dit onderzoeksdomein verder te exploreren. Hoe dit kan aangepakt worden, wordt hieronder besproken.

Om deze sociale verhalen verder te onderzoeken en hun efficiëntie te testen kan het interessant zijn om de huidige studie uit te breiden tot een **kwantitatief experimenteel onderzoek met controlegroep**. Hierbij gaan twee groepen gezinnen naar dezelfde toeristische attractie, waarbij de ene groep deze uitstap heeft voorbereid aan de hand van het sociaal verhaal en de andere groep niet. Eventueel wordt aan deze tweede groep een placebo meegegeven ter voorbereiding. Op deze manier kan nagegaan worden in welke mate het sociaal verhaal een positief effect heeft op de ervaring of dat er eerder sprake is van een **Hawthorne-effect**. Bijkomend kan men eveneens een betere uitspraak doen over de **statistische generalisatie van de onderzoeksresultaten**. Daarnaast kan het interessant zijn om na te gaan wat de kernelementen zijn van een sociaal verhaal voor **logies, restaurants, transport en dergelijke meer**. Deze kunnen vervolgens getest worden waarbij men kan nagaan hoe deze gepercipieerd worden door de doelgroep. De huidige masterproefstudie beperkte zich bovendien tot vier toeristische attracties. In realiteit bestaan immers meerdere soorten. Activiteiten die in de toekomst in detail kunnen bekeken worden zijn bijvoorbeeld **pretparken, theaters, speeltuinen, provinciale domeinen en dergelijke meer**. Tevens kan het interessant zijn om na te gaan wat het effect van deze sociale verhalen is op **andere doelgroepen**, zoals kleuters/jongeren/volwassenen met autisme, mensen met een mentale beperking,... Daarnaast bestudeerde deze masterproef uitstappen in familiaal verband. Het kan nuttig zijn om in toekomstig onderzoek na te gaan of deze sociale verhalen eveneens toegepast kunnen worden in **andere situaties zoals bijvoorbeeld schooluitstappen**. Verder kan het interessant zijn om deze sociale verhalen te **vertalen naar het Frans, Engels, Spaans, Duits en dergelijke meer** om tegemoet te komen aan de noden van anderstalige bezoekers. Vervolgens kan men stellen dat de duidelijke informatie die de sociale verhalen bieden eveneens een **meerwaarde zijn voor de standaardtoerist**. In een vervolgonderzoek kan men enerzijds achterhalen hoe deze sociale verhalen door hen kunnen gebruikt worden om hun bezoek beter voor te bereiden. Anderzijds kan bestudeerd worden welke informatie zij als cruciaal beschouwen ter voorbereiding van een bezoek, waardoor duidelijk wordt hoe een toeristische attractie kan inspelen op de noden van het grote publiek. Op deze manier kan het aanbieden van duidelijke informatie op de website van een attractie al een stap in de goede richting zijn voor mensen met ASS. Zo kan men bijvoorbeeld aangeven of er eetmogelijkheid is, parkeermogelijkheid, aangeven wanneer het druk is en dergelijke meer. Uit dit onderzoek blijkt immers dat voorbereiding cruciaal is om een daguitstap aangenaam te doen verlopen. Bijgevolg houdt men onbewust beetje bij beetje rekening met de behoeftes van mensen met ASS. Door aan te duiden wat de meerwaarde is voor het grote publiek zullen toeristische attracties die zich immers niet specifiek wensen in te zetten voor een bepaalde doelgroep, alsnog een bijdrage leveren voor mensen met ASS. Zoals blijkt uit initiële gesprekken met de toeristische sector staat immers niet elke toeristische attractie open voor de niet-

standaardtoerist of wensen zij op dit moment geen specifieke stappen te ondernemen om hun activiteit toegankelijker te maken. Om gezinnen met kinderen met autisme toch zoveel mogelijk actief te laten participeren in dit verhaal, kan het interessant zijn om toch **enkele kleine aanpassingen te doen bij dergelijke attracties die niet meteen sociale verhalen wensen te introduceren** (e.g. introduceren van rustige zones, duidelijke informatie aanbieden op de website, gebruik maken van pictogrammen, plattegrond voorzien). Bovendien kan het interessant zijn om de **sensorische kaarten en checklist empirisch te testen**. Deze studie vindt immers vroege evidentie voor het gebruik hiervan, maar de huidige resultaten zijn voorbarig door de beperkte aanpak. Verder onderzoek kan de implementatie en receptie hiervan verder exploreren. Daarnaast kan toekomstig onderzoek nagaan in hoeverre de **aanwezigheid van deze sociale verhalen een positief effect heeft op het aantal bezoekers met ASS, hun loyaliteit en dergelijke meer**. Uit deze en voorgaande studies blijkt immers dat mensen die geholpen worden met bepaalde aanpassingen vaak ambassadeurs worden van een attractie (Department for Culture, Media and Sport, 2010; Hsu & Powers, 2002). Tot slot kan men in een volgend onderzoek de **bestaande sociale verhalen** die (deels) vermeld werden in deze masterproefstudie **evalueren aan de hand van de huidige onderzoeksresultaten**. Mogelijks bestaan er reeds sociale verhalen die minder efficiënt zijn in het reduceren van de stress van kinderen met ASS. Het kan interessant zijn om te achterhalen welke verhalen dit zijn en deze eventueel te optimaliseren.

Concluderend kan gesteld worden dat de huidige masterproefstudie een uiterst praktische en succesvolle bijdrage geleverd heeft om de kloof tussen de realiteit en het ideaalbeeld op vlak van inclusief toerisme voor kinderen met autisme een stuk te dichten. **Bovendien bevorderen duidelijkheid en voorspelbaarheid de kwaliteit van een ervaring als dusdanig voor elke toerist**. Niemand zal ooit klagen over te duidelijke informatie.

7. Literatuurlijst

- Abrahams, B.S., & Geschwind, D.H. (2008). Advances in autism genetics: on the threshold of a new neurobiology. *National review of genetics*, 9, 341-355. DOI: 10.1038/nrg2346
- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5e ed.). Arlington, VA: American Psychiatric Publishing.
- Aron, E. N. (2012). Temperament in psychotherapy: Reflections on clinical practice with the trait of sensitivity. In M. Zentner & R. L. Shiner (Eds.), *Handbook of Temperament* (pp. 645–672). New York, NY: Guilford Press.
- Asperger, H. (1944). Die „Autistischen Psychopathen“ im Kindesalter. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 117(1), 76-136.
- Baarda, B., Bakker, E., Fischer, T., Julsing, M., Peters, V., van der Velder, T., & de Goede, M. (2013). *Basisboek Kwalitatief onderzoek: Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Groningen, Nederland: Noordhoff Uitgevers.
- Baird, G., Simonoff, E., Pickles, A., Chandler, S., Loucas, T., Meldrum, D., et al. (2006). Prevalence of disorders of the autism spectrum in a population cohort of children in South Thames: the special needs and Autism Project (SNAP). *The Lancet*, 368 (9531), 210-215. DOI: 10.1111/j.1365-2214.2006.00706_3.x
- Baldino, S. (2012). Museums and autism: Creating an inclusive community for learning. In R. Sandell & E. Nightingale (Eds.). *Museums, equality, and social justice*. New York, NY: Routledge.
- Bandini, L. G., Cermak, S. A., & Curtin, C. (2013). Food selectivity and sensory sensitivity in children with autism spectrum disorder. *Journal of the American Dietetic Association*, 110(2), 238–246. DOI: 10.1016/j.jada.2009.10.032
- Baron-Cohen, S. (1989). The autistic child's theory of mind: a case of specific developmental delay. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 30, 285-297.
- Baron-Cohen, S. (2002). The extreme male brain theory of autism. *Trends in Cognitive Science*, 6, 248-254. DOI: 10.1016/S1364-6613(02)01904-6
- Barry, T.D., Klinger, L.G., Lee, J.M., Palardy, N., Gilmore, T., & Bodin, S.D. (2003). Examining the effectiveness of an outpatient clinic-based social skills group for high-functioning children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 33, 685-701. DOI: 10.1023/B:JADD.0000006004.86556.e0
- Begeer, S., Mandell, D., Wijnker-Holmes, B., Venderbosch, S., Rem, D., Stekelenburg, F., & Koot, H. M. (2013). Sex differences in the timing of identification among children and adults with autism spectrum disorders. *Journal of autism and developmental disorders*, 43(5), 1151-1156. DOI: 10.1007/s10803-012-1656-z
- Bhat, S., Archarya, U.R., Adeli, H., Bairy, G.M., & Adeli, A. (2014). Autism: cause factors, early diagnosis and therapies. *Review Neuroscience*, 25, 6, 841-850. DOI: 10.1515/revneuro-2014-0056

- Banish, T.M., & Bramlett, R.K. (2011). Using social stories to decrease aggression and increase positive peer interactions in normally developing pre-school children. *Educational Psychology in Practice*, 27, 1-17. DOI: 10.1080/02667363.2011.549350
- Bettelheim, B. (1967). *The empty fortress: Infantile autism and the birth of the self*. New York, NY: The Free Press.
- Bisjak, B., Knezevic, M., & Cvetreznik, S. (2011). Attitude change towards guests with disabilities: Reflections from tourism students. *Annals of Tourism Research*, 38(3), 842-857. DOI: 10.1016/j.annals.2010.11.017
- Bosmans, K. (2015). Prikkelarme dag op Leuvense kermis. Geraadpleegd op 29 november 2017 via www.leuvenactueel.be/prikkelarme-dag-op-leuvense-kermis/#.Wh72VIXT6M8
- Brand, A. (2010). *Living in the community: Housing design for adults with autism*. London, England: Helen Hamlyn Centre, Royal College of Art.
- Broersen, R., & Van de kamp, L. (2012). *Met autisme valt goed te leven! Een praktisch boek voor ouders, partners en hulpverleners*. Utrecht/Antwerpen, Nederland/België: Kosmos Uitgevers B.V.
- Buhalis, D., Eichhorn, V., Michopoulou, E., & Miller, G. (2005). *Accessibility market and stakeholder analysis*. OSSATE project, University of Surrey, Guildford.
- Burnett, J.J., & Baker, H.B. (2001). Assessing the travel-related behaviors of the mobility-disabled consumer. *Journal of Travel Research*, 40, 4-11. DOI: 10.1177/004728750104000102
- Campazzi, E. J. (n.d.). *Preparing to travel with a child with autism spectrum disorder*. Retrieved from www.autismspeaks.org/sites/default/files/documents/family-services/travel_medicine.pdf
- Center for Disease Control and Prevention (2014). *Facts about ASD*. Geraadpleegd op 27 november 2017 via <http://www.cdc.gov/ncbddd/autism/facts.html>
- Center for Universal Design (n.d.). *The Principles of Universal Design* [poster]. Geraadpleegd op 25 november 2017 via https://www.ncsu.edu/ncsu/design/cud/pubs_p/docs/poster.pdf
- Cohen, M.L., & Sloan, D.L. (2007). *Visual supports for people with autism: A guide for parents & professionals*. Bethesda, MD: Woodbine House.
- Commonwealth Department of Industry, Tourism and Resources (2003). *Green paper: A medium to long term strategy for tourism*. Canberra, Australia: Author.
- Cooper, M.J., Griffith, K.G., & Filer, J. (1999). School intervention for inclusion of students with and without disabilities. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 14, 110-115. DOI: 10.1177/108835769901400207
- Crozier, S., & Sileo, N. M. (2005). Encouraging positive behavior with social stories: An intervention for children with autism spectrum disorders. *Teaching Exceptional Children*, 37(6), 26-31.
- Daniels, M.J., Rogers, E.B.D., & Wiggins, B.P. (2005). Travel tales: an interpretive analysis of constraints and negotiations to pleasure travel as experienced by persons with physical disabilities. *Tourism management*, 26(6), 919-300. DOI: 10.1016/j.tourman.2004.06.010

- Darcy, S. (2003). Disabling journeys: The tourism patterns of people with impairments in Australia. *CAUTHE 2003: Riding the Wave of Tourism and Hospitality Research*, 271.
- Darcy, S. & Buhalis, D. (2011). Conceptualizing disability. In Buhalis, D. & Darcy, S. (Eds), *Accessible Tourism: Concepts and Issues*, Chapter 2, Channel View Publications, Bristol, 21-44.
- Darcy, S. & Dickson, T. (2009). A whole-of-life approach to tourism: The case for accessible tourism experiences. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 16 (1), 32-44. DOI: 10.1375/jhtm.16.1.32
- Darcy, S. & Pegg, S. (2011). Towards strategic intent: perceptions of disability service provision amongst hotel accommodation managers. *International Journal of Hospitality Management*, 30, 468-476. DOI: 10.1016/j.ijhm.2010.09.009
- Davis, N.O., & Kollins, S.H. (2012). Treatment for co-occurring attention deficit/hyperactivity disorder and autism spectrum disorder. *Neurotherapeutics*, 9, 518-530. DOI: 10.1007/s13311-012-0126-9
- Decreet van 18 juli 2003 betreffende de verblijven en verenigingen die een werking uitoefenen in het kader van Toerisme voor Allen, *Belgisch Staatsblad*, 19 september 2003.
- Degrieck, S. (2004). *Werk maken van vrije tijd. Autisme en vrije tijd*. Berchem, België: Uitgeverij EPO vzw en Vlaamse Dienst Autisme.
- Degrieck, S., & Vermeulen, P. (2015). *Mijn kind heeft autisme: Gids voor ouders, leerkrachten en hulpverleners*. Tielt, België: Uitgeverij Lannoo.
- Delfos, M. F. (2011). *Een vreemde wereld. Over autismespectrumstoornissen (ASS). Voor ouders, partners, hulpverleners, wetenschappers en de mensen zelf* (9^e ed.). Amsterdam, Nederland: Uitgeverij SWP.
- Delfos, M. F., & Gottmer, M. (2012). *Leven met autisme* (3^e ed.). Houten, Nederland: Bohn Stafleu van Loghum.
- Department for Culture, Media and Sport (2010). *Accessible tourism: Making it work for your business*. Geraadpleegd op 25 november 2017 via www.culture.gov.uk
- Doorn, E. V., & Verheij, F. (2002). Psycho-educatie in kaart gebracht op het grensvlak van onderwijs en jeugdzorg. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 41, 550-558.
- Elsabbagh, M., Divan, G., Koh, Y.J., Kim, Y.S., Kauchali, S., Marcín, C., ... Fombonne, E. (2012). Global prevalence of autism and other pervasive developmental disorders. *Autism Research*, 5, 160-179. DOI: 10.1002/aur.239
- Fombonne, E. (2009). Epidemiology of Pervasive Developmental Disorders. *Pediatric Research*, 65, 6, 591-598. DOI: 10.1203/PDR.0b013e31819e7203
- Frith, U. (1989). *Autism. Explaining the enigma*. Cambridge, United Kingdom: Basic Blackwell.
- Frith, U. (2003). *Autism. Explaining the enigma* (2nd ed.) Oxford, England: Blackwell.
- Frith, U., & Happé, F. (1994). Autism: Beyond theory of mind. *Cognition*, 50, 115-132. DOI: 10.1016/0010-0277(94)90024-8

- Gabis, L., Pomeroy, J., & Andriola, M.R. (2005). Autism and epilepsy: cause, consequence, comorbidity, or coincidence? *Epilepsy Behavior*, 7, 652-656. DOI: 10.1016/j.yebeh.2005.08.008
- Geurts, H., Verté, S., Oosterlaan, J., Roeyers, H., & Sergeant, J.A. (2005). ADHD subtypes: do they differ in their executive functioning profile? *Archives of Clinical Neuropsychology*, 20, 457-477. DOI: 10.1016/j.acn.2004.11.001
- Gezondheidsraad (2009). *Autismespectrumstoornissen. Een levenslang anders*. Den Haag, Nederland: Gezondheidsraad.
- GfK (2015). *Economic Impact and Travel Patterns of Accessible Tourism in Europe – Finale Report*. University of Surrey, The Neumann Consulting and PRO Solutions, Surrey.
- Giarelli, E., Wiggins, L.D., Rice, C.E., Levy, S.E. Kirby, R.S., Pinto-Martin, J., & Mandell, D. (2010). Sex differences in the evaluation and diagnosis of autism spectrum disorders among children. *Disability and Health Journal*, 3, 107-116. DOI: 10.1016/j.dhjo.2009.07.001
- Gilbert, D., & Abdullah, J. (2004). Holiday taking and the Sense of Wellbeing. *Annals of Tourism Research*, 31(1), 103-121. DOI: 10.1016/j.annals.2003.06.001
- Gillberg, C. (2010). The ESSENCE in child psychiatry: Early symptomatic syndromes eliciting neurodevelopmental clinical examinations. *Research in Developmental Disabilities*, 31, 1543-1551. DOI: 10.1016/j.ridd.2010.06.002
- Gillberg, C., Cederlund, M., Lamberg, K., Zeijlon, L. (2006). Brief report: The autism epidemic. The registered prevalence of autism in a Swedish urban area. *Journal of Autism Developmental Disorder*, 36, 429-435. DOI: 10.1007/s10803-006-0081-6
- Grandin, T. (2000). My experiences with visual thinking sensory problems and communication difficulties. *Thinking in pictures and other reports from my life with autism (19-42)*. New York, NY: Doubleday.
- Gray, C. (1998). Social stories 101. *The Morning News*, 10(1), 2-6.
- Gray, C. (2010/2011). *Het grote sociale verhalenboek voor alledaagse sociale vaardigheden*. Huizen, Nederland: Uitgeverij Pica.
- Gray, C. (2015). *It's not a Social Story if... A Screening instrument*. Geraadpleegd op 30 november 2017 via <https://carolgraysocialstories.com/wp-content/uploads/2015/09/It-is-NOT-a-Social-Story-if....pdf>
- Gray, C., & Garand, J. (1993). Social stories: Improving responses of students with autism with accurate social information. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 8, 1-10.
- Hamed, H. M. (2013). Tourism and autism: An initiative study for how travel companies can plan tourism trips for autistic people. *American journal of tourism management*, 2(1), 1-14. DOI: 10.5923/j.tourism.20130201.01
- Hansen, S.N., Schendel, D.E., & Parner, E.T. (2015). Explaining the increase in the prevalence of autism spectrum disorders. *JAMA Pediatrics*, 169, 1, 56-62. DOI: 10.1001/jamapediatrics.2014.1893

- Hallmayer, J., Cleveland, S., Torres, A., Phillips, J., Cohen, B., Torigoe, T., ... & Lotspeich, L. (2011). Genetic heritability and shared environmental factors among twin pairs with autism. *Arch Gen Psychiatry*, *68*, 1095-1102. DOI: 10.1001/archgenpsychiatry.2011.76
- Harchik, A., & Ladew, P. (2008). Strategies to help children with special needs enjoy successful community outings. *Exceptional Parents*, 75-77.
- Hill, E., & Frith, U. (2003). Understanding autism: Insights from mind and brain. *Philosophical Transactions of the Royal Society London Biological Sciences*, *358*, 1-9. DOI: 10.1098/rstb.2002.1209
- Howlin, P. & Moore, A. (1997). Diagnosis of autism. A survey of over 1200 patients in the UK. *Autism*, *1*, 135-162. DOI: 10.1177/1362361397012003
- Howlin, P., Goode, S., Hutton, J., & Rutter, M. (2004). Adult outcome for children with autism. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *45*, 212-229. DOI: 10.1111/j.1469-7610.2004.00215.x
- Hsu, C.H.C., & Powers, T. (2002). *Marketing hospitality*. New York, NY: John Wiley & Sons, Inc.
- Hutchins, T. L. (2012). What's the Story?: What does the research say about how best to use social stories to help children with ASDs?. *The ASHA Leader*, *17*(1), 14-17.
- Ideishi, R., Willock, C., & Thach, K. (2010). Participation of children with special needs in the aquarium. *Developmental Disabilities Special Interest Section Quarterly*, *33*(2), 1-4.
- Israeli, A.A. (2002). A preliminary investigation of the importance of site accessibility factors for disabled tourists. *Journal of Travel Research*, *41*, 101-104. DOI: 10.1177/004728750204100114
- Kanner, L. (1943). Autistic disturbances of affective contact. *Nervous child*, *2*(3), 217-250.
- Kennedy, J. (2006). *Inclusion in the museum: A toolkit prototype for people with autism spectrum disorder* (Master's project). Geraadpleegd op 15 oktober via <https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/bitstream/handle/1794/2577/JilKennedy.pdf?sequence=5>
- Kim, Y. S., Leventhal, B. L., Koh, Y. J., Fombonne, E., Laska, E., Lim, E. C., ... & Song, D. H. (2011). Prevalence of autism spectrum disorders in a total population sample. *American Journal of Psychiatry*, *168*(9), 904-912. DOI: 10.1176/appi.ajp.2011.10101532
- Klein, C.H., Raschke, A., & Brandenbusch, A. (2003). Development of pro- and antisaccades in children with attention-deficit hyperactivity disorder (ADHD) and healthy controls. *Psychophysiology*, *40*, 17-28. DOI: 10.1111/1469-8986.00003
- Klin, A. (2000). Attributing social meaning to ambiguous visual stimuli in higher-functioning autism and Asperger syndrome: The social attribution task. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *41*, 831-846.
- Kokina, A., & Kern, L. (2010). Social story interventions for students with autism spectrum disorders: A meta-analysis. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, *40*, 812-826. DOI: 10.1007/s10803-009-0931-0

- Krakowiak, P., Walker, C.K., Bremer, A.A., Baker, A.S., Ozonoff, S., Hansen, R.L., Hertz-Picciotto, I. (2012). Maternal metabolic conditions and risk for autism and other neurodevelopmental disorders. *Pediatrics*, 129, 1121-1128. DOI: 10.1542/peds.2011-2583
- Kulik, T.K., & Fletcher, T.S. (2016). Considering the museum experience of children with autism. *Curator: The Museum Journal*, 59(1), 27-38. DOI: 10.1111/cura.12143
- Lam, S., Wong, B.P.H., Leung, D., Ho, D., & Au-Yeung, P. (2010). How parents perceive and feel about participation in community activities: The comparison between parents of preschoolers with and without autism spectrum disorders. *Autism*, 14(4), 359-377. DOI: 10.1177/1362361309346558
- Lane, A.E., Dennis, S.J., & Geraghty, M.E. (2011). Brief report: Further evidence of sensory subtypes in autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 41(6), 826-831. DOI: 10.1007/s12803-010-1103-y
- Langa, L.A., Monaco, P., Subramaniam, M., Jaeger, P.T., Shanahan, K., & Ziebarth, B. (2013). Improving the museum experiences of children with autism spectrum disorders and their families: An exploratory examination of their motivations and needs and using web-based resources to meet them. *The museum journal*, 56(3), 323-335. DOI: 10.1111/cura.12031
- Lauritsen, M.B., Pedersen, C.B., Mortensen, P.B. (2005). Effects of familial risk factors and place of birth on the risk of autism: a nationwide register-based study. *Journal of Child Psychology & Psychiatry*, 46, 963-971. DOI: 10.1111/j.1469-7610.2004.00391.x.
- Leichtman, J., Palek-Zahn, C., Tung, V., Becker, S., & Jirikowic, T. (2014). Developing inclusive museum environments for children with autism spectrum disorder and their families. *The American Occupational Therapy Association, Inc.*, 37(1), 1-5.
- Leyfer, O.T., Folstein, S.E., Bacalman, S., et al. (2006). Comorbid psychiatric disorders in children with autism: Interview development and rates of disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 36, 849-861. DOI: 10.1007/s10803-006-0123-0
- Luiza, S.M. (2010). Accessible tourism: The ignored opportunity. *The Journal of the Faculty of Economics-Economic*, 1, 1154-1157.
- Lundström, S., Reichenberg, A., Anckarsäter, H., Lichtenstein, P., & Gillberg, C. (2015). Autism phenotype versus registered diagnosis in Swedish children: Prevalence trends over 10 years in general population samples. *British Medical Journal*, 350, h1961. DOI: 10.1136/bmj.h1961
- Lussenhop, A., Mesiti, L.A., Cohn, E.S., Orsmond, G.I., Goss, J., Reich, C., Osipow, A., Pirri, K., & Lindgren-Streicher, A. (2016). Social participation of families with children with autism spectrum disorder in a science museum. *Museums & Social Issues*, 11(2), 122-137. DOI: 10.1080/15596893.2016.1214806
- Mancil, G.R., Haydon, T., & Whitby, P. (2009). Differentiated effects of paper and computer-assisted Social Stories™ on inappropriate behavior in children with autism. *Focus on autism and other developmental disabilities*, 24, 205-215. DOI: 10.1177/1088357609347324
- Matson, J.L., & Goldin, R.L. (2013). Comorbidity and autism: trends, topics and future directions. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 7, 1228-1233. DOI: 10.1016/j.rasd.2013.07.003

- Matson, J.L. & Horovitz, M. (2010). Stability of autism spectrum disorders symptoms over time. *Journal of Developmental and Physical Disabilities, 22*, 331-342. DOI: 10.1007/s10882-010-9188-y
- Matson, J. L., & Shoemaker, M. (2009). Intellectual disability and its relationship to autism spectrum disorders. *Research in developmental disabilities, 30(6)*, 1107-1114. DOI: 10.1016/j.ridd.2009.06.003
- Matson, J.L., Turygin, N.C., Beighley, J., Rieske, R., Tureck, K., & Matson, M.L. (2012). Applied behavior analysis in autism spectrum disorders: recent developments, strengths, and pitfalls, *Res. Autism Spectrum Disorders, 6*, 144-150. DOI: 10.1016/j.rasd.2011.03.014
- Mattila, M., Hurtig, T., Haapsamo, H., Jussila, K., Kuusikko-Gauffin, S., Keilinen, M., et al. (2010). Comorbid psychiatric disorders associated with Asperger syndrome/high-functioning autism: A community and clinic-based study. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 40(9)*, 1080-1093. DOI: 10.1007/s10803-010-0958-2
- Mayes, S.D., Calhoun, S.L., Aggarwal, R., Baker, C., Mathapati, S., Anderson, R., et al. (2012b). Explosive, oppositional, and aggressive behavior in children with autism compared to other clinical disorders and typical development. *Research in Autism Spectrum Disorders, 6*, 1-10. DOI: 10.1016/j.rasd.2011.08.001
- Mayton, M. R., Menendez, A. L., Wheeler, J. J., Carter, S. L., & Chitiyo, M. (2013). An analysis of Social Stories™ research using an evidence-based practice model. *Journal of Research in Special Educational Needs, 13(3)*, 208-217. DOI: 10.1111/j.1471-3802.2012.01255.x
- McConkey, R., & Adams, L. (2000). Matching Short Break Services for Children with Learning Disabilities to Family Needs and Preferences. *Child Care, Health and Development, 26(5)*, 429-444. DOI: 10.1046/j.1365-2214.2000.00163.x
- McConnell, S.R. (2002). Interventions to facilitate social interaction for young children with Autism: Review of available research and recommendations for educational intervention and future research. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 32*, 351-373.
- McDonnell, A., Sturney, P., Oliver, C., Cunningham, J., Hayes, S., Galvin, M.,..., Cunningham, C. (2007). The effects of staff training on staff confidence and challenging behavior in services for people with autism spectrum disorders. *Research in Autism Spectrum Disorders, 2*, 311-319. DOI: 10.1016/j.rasd.2007.08.001
- Meadan, H., Ostrosky, M.M., Triplett, B., Michna, A., & Fettig, A. (2011). Using visual supports with young children with autism spectrum disorder. *TEACHING Exceptional Children, 43(6)*, 28-35.
- Moffat, E. (2001). Writing social stories to improve students' social understanding. *Good Autism Practice, 2(1)*, 12-16.
- Muller, E., Schuler, A., & Yates, G.B. (2008). Social challenges and supports from the perspective of individuals with Asperger's syndrome and other autism spectrum disabilities. *Autism: The International Journal of Research and Practice, 12(2)*, 173-190. DOI: 10.1177/1362361307086664
- Mundy, P., & Neal, A.R. (2001). Neural plasticity, joint attention, and a transactional social-orienting model of autism. *International Review of Research in Mental Retardation, 23*, 139-168.

- National Research Council (2001). *Educating Children with Autism*. Washington, DC: National Academy Press.
- Neumann, P., & Reuber, P. (2004). Economic Impulses of Accessible Tourism for All. *Study commissioned by the Federal Ministry of Economics and Labour (BMWA), Berlin, Germany*.
- Newschaffer, C.J., Fallin, D., & Lee, N.L. (2002). Heritable and nonheritable risk factors for autism spectrum disorders. *Epidemiologic Reviews*, 24, 137-153. DOI: 10.1093/epirev/mxf010
- Oakley, B. (2012, March). *15 tips to help make travel easier for autistic kids* [Blog post]. Retrieved from www.snagglebox.com/article/autism-travel-tips
- Oliver, M. (2013). The social model of disability: thirty years on. *Journal of Disability & Society*, 28(7), 1024-1026. DOI: 10.1080/09687599.2013.818773
- Olsson, A., Nearing, K.I., & Phelps, E.A. (2007). Learning fears by observing others: the neural systems of social fear transmission. *Social cognitive and affective neuroscience*, 2, 3–11. DOI: 10.1093/scan/nsm005
- Ozdemir, S. (2008). The effectiveness of social stories on decreasing disruptive behaviors of children with autism: Three case studies. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 38(9), 1689-1696. DOI: 10.1007/s10803-008-0551-0
- Ozonoff, S., Pennington, B.F., & Rogers, S.J. (1991). Executive function deficits in high-functioning autistic individuals: Relationship to theory of mind. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 32, 1081-1105.
- Packer, T.L., McKercher, B. & Yau, M. (2007). Understanding the complex interplay between tourism, disability and environmental contexts. *Disability & Rehabilitation*, 29(4), 281-292. DOI: 10.1080/09638280600756331
- Pane, H.M., Sidener, T.M., Vladescu, J.C., & Nirgudkar, A. (2015). Evaluating function-based social stories™ with children with autism. *Behavior Modification*, 39(6), 912-931. DOI: 10.1177/0145445515603708
- Pennington, B.F., & Ozonoff, S. (1996). Executive functions and developmental psychopathology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 37, 51-87.
- Premack, D., & Woodruff, G. (1978). Does the chimpanzee have a theory of mind? *The behavioral and Brain Sciences*, 4, 515-526.
- Qi, C.H., Barton, E.E., Collier, M., Lin, Y., & Montova, C. (2015). A systematic review of effects of social stories interventions for individuals with Autism Spectrum Disorder. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 1-10. DOI: 10.1177/1088357615613516
- Qi, X., Zaroff, C.M., & Bernardo, A.B. (2016). Autism spectrum disorder etiology: Lay beliefs and the role of cultural values and social axioms. *Autism*, 20(6), 673-686. DOI: 10.1177/1362361315602372
- Raz, R., Roberts, A.L., Lyall, K. et al. (2015). Autism spectrum disorder and particulate matter air pollution before, during and after pregnancy: a nested case-control analysis within the nurses' health study II cohort. *Environmental Health Perspectives*, 123, 264-270. DOI: 10.1289/ehp.1408133
- Reilly, C., Atkinson, P., Das, K.B., Chin, R.M.F., Aylett, S.E., Gillberg, C., Burch, V., Scott, R.C., & Neville, B.G.R. (2014). A population-based study of neurobehavioral comorbidities in children with active epilepsy, *Pediatrics*, 133, 1586-1593. DOI: 10.1542/peds.2013-3787

- Rice, C.E., Rosanoff, M., Dawson, G., Durkin, M.S. Croen, L.A., Singer, A., & Yeargin-Allsopp, M. (2012). Evaluating changes in the prevalence of the autism spectrum disorders (ASDs). *Public Health Reviews*, 34, 2, 1-22.
- Rimland, B. (1990). Sound sensibility in autism. *Autism Research Review International*, 4, 1-6.
- Roeyers, H. (2008). *Autisme: alles op een rijtje*. Leuven, België: Acco.
- Roeyers, H., & Warreijn, P. (2008). Pervasieve ontwikkelingsstoornissen. In C. Braet & P. Prins (Red.), *Handboek Klinische Ontwikkelingspsychologie*. Houtem, België: Bohn Stafleu van Loghum.
- Rosenberg, D., Bombardier, C., Hoffman, J., & Belza, B. (2011). Physical activity among persons ageing with mobility disabilities: shaping a research agenda. *Journal of Ageing Research*, 2011, 1-16.
- Russell, G., Kelly, S., & Golding, J. (2010). A qualitative analysis of lay beliefs about the aetiology and prevalence of autistic spectrum disorders. *Child: Care, Health, and Development*, 36, 431-436. DOI: 10.1111/j.1365-2214.2009.00994.x
- Russell, G., Steer, C., & Golding, J. (2011). Social and demographic factors that influence the diagnosis of autistic spectrum disorders. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 46, 1283-1293. DOI: 10.1007/s00127-010-0294-z
- Rutter, M. (2000). Genetic studies of autism: From the 1970s into the millennium. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 28, 3-14. DOI: 10.1023/A:1005113900068
- Sansosti, F.J., Powell-Smith, K.A., & Kincaid, D. (2004). A research synthesis of social stories interventions for children with autism spectrum disorders. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 19(4), 194-204.
- Scassellati, B. (2005, August). Quantitative metrics of social response for autism diagnosis. In *Robot and Human Interactive Communication, 2005. ROMAN 2005. IEEE International Workshop on* (pp. 585-590). IEEE.
- Scattone, D., Tingstrom, D. H., & Wilczynski, S. M. (2006). Increasing appropriate social interactions of children with autism spectrum disorders using Social Stories™. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 21(4), 211-222. DOI: 10.1177/10883576060210040201
- Scattone, D., Wilczynski, S.M., Edwards, R.P., & Rabian, B. (2002). Decreasing disruptive behavior of children with autism using social stories. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 32(6), 535-543.
- Schopler, E., & Mesibov, G.B. (1995). *Learning and cognition in autism (current issues in autism)*. New York, NY: Plenum.
- Seida, J., Ospina, M.B., Karkhaneh, M., Hartling, L., Smith, V. & Clark, B. (2009). Systematic reviews of psychosocial interventions for autism: an umbrella review. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 51(2), 95-104. DOI: 10.1111/j.1469-8749.2008.03211.x
- Schalock, R. L. (2000). Three decades of quality of life. *Focus on autism and other developmental disabilities*, 15(1), 116-127. DOI: 10.1177/108835760001500207

- Shaw, G., & Coles, T. (2004). Disability, holiday making and the tourism industry in the UK: a preliminary study. *Tourism Management*, 25, 397-403. DOI: 10.1016/S0261-5177(03)00139-0
- Simonoff, E., Pickles, A., Charman, T., Chandler, S., Loucas, T., & Baird, G. (2008). Psychiatric disorders in children with autism spectrum disorders: prevalence, comorbidity, and associated factors in a population-derived sample. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 47(8), 921-929. DOI: 10.1097/CHI.0b013e318179964f
- Simpson, R. L. (2005). Evidence-based practices and students with autism spectrum disorders. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 20(3), 140-149. DOI: 10.1177/10883576050200030201
- Sinzig, J., Morsch, D., & Lehmkuhl, G. (2007). Do hyperactivity, impulsivity and inattention have an impact on the ability of facial affect recognition in children with autism and ADHD? *European Child & Adolescent Psychiatry*, 17(2), 63-72. DOI: 10.1007/s00787-007-0637-9
- Small, J. & Darcy, S. (2011). Understanding tourist experience through embodiment: the contribution of critical tourism and disability studies. In Buhalis, D. & Darcy, S. (Eds), *Accessible Tourism: Concepts and Issues*, Chapter 5, Channel View Publications, Bristol, 72-96.
- Smith, R. (1987). Leisure of disabled tourists: Barriers to participation. *Annals of Tourism Research*, 14 (3), 376-389. DOI: 10.1177/004728758802600377
- Smith, C. (2001). Using social stories to enhance behavior in children with autistic spectrum difficulties. *Educational psychology in Practice*, 17(4), 337-345. DOI: 10.1080/02667360120096688
- Smith, C. (2016). *Writing & Developing social stories: Practical Interventions in Autism* (2e ed.). London, England: Speechmark Publishing Ltd.
- Smithsonian Institution (n.d.). *Accessibility program*. Geraadpleegd op 30 november via <http://www.si.edu/Accessibility>
- South, M., Ozonoff, S., & McMahon, W.M. (2007). The relationship between executive functioning, central coherence and repetitive behaviors in the high-functioning autism spectrum. *Autism*, 11, 437-451. DOI: 10.1177/1362361307079606
- Stefanatos, G.A. (2013). Autism spectrum disorders. In Noggle, C.A. & Dean, R.S. (eds.). *The Neuropsychology of Psychopathology*. New York, NY: Springer Publishing Company, 97-170.
- Styles, A. (2011). Social stories: Does the research evidence support the popularity? *Educational Psychology in Practice*, 27, 415-436. DOI: 10.1080/02667363.2011.624312
- Taskforce Autisme (2016). *Naar een autismevriendelijk Vlaanderen. Aanbevelingen van de Taskforce Autisme in opdracht van minister Jo Vandeurzen*. Geraadpleegd op 12 november via <https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/563086/1/Naar+een+autismevriendelijk+Vlaanderen+-+DEF.pdf>
- Thompson, D., & Emira, M. (2011). 'They say every child matters, but they don't: An investigation into parental and caregiver perceptions of access to leisure facilities and respite care for children and young

- people with autistic spectrum disorder (ASD) or attention deficit, hyperactivity disorder (ADHD). *Disability & Society*, 26(1), 65-78.
- Toerisme Vlaanderen (2017, 23 november). Toegankelijkheidslabel viert 10de verjaardag. Geraadpleegd via www.toerismevlaanderen.be/nieuws/toegankelijkheidslabel-viert-10de-verjaardag#ad-image-0
- Toerisme Vlaanderen (2017, 27 december). Nieuw decreet moet vakantiedrempels wegwerken. Geraadpleegd via www.toerismevlaanderen.be/nieuws/nieuw-decreet-moet-vakantiedrempels-wegwerken
- Toerisme Vlaanderen (z.j.). Toegankelijkheid. Geraadpleegd op 25 november 2017 via www.toerismevlaanderen.be/toegankelijkheid
- Toerisme Vlaanderen (z.j.) Inclusief Toerisme in Vlaanderen. Geraadpleegd op 25 november 2017 via www.toerismevlaanderen.be/inclusief-toerisme
- Toerisme Vlaanderen (z.j.). Toeristische infrastructuur. Toegankelijk voor iedereen. Geraadpleegd op 25 november 2017 via www.toerismevlaanderen.be/sites/toerismevlaanderen.be/files/assets/publication/criteria%20toegankelijkheid.pdf
- Tordjman, S., Somogyi, E., Coulon, N., et al. (2014). Gene x environment interactions in autism spectrum disorders: role of epigenetic mechanisms. *Front Psychiatry*, 5, 53. DOI: 10.3389/fpsy.2014.00053
- Turner, L.M., Stone W.L., Pozdol, S.L., & Coonrod, E.E. (2006). Follow-up of children with autism spectrum disorders from age 2 to age 9. *Autism*, 10, 243-265. DOI: 10.1177/1362361306063296
- United Nations (2006). Article 30: Participation in cultural life, recreation, leisure and sport. *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. Geraadpleegd op 25 november 2017 via www.un.org/disabilities/convention/conventionfull.shtml
- Van Horn, L. (2002). Travelers with disabilities: Market size and trends. Geraadpleegd op 25 november 2017 via <http://ncpedp.org/access/isu-travel.htm>
- Vandeuren, J. (2017, 26 december). Autismeplan zet in op autismevriendelijke samenleving. Geraadpleegd via <http://www.jovandeuren.be/nl/autismeplan-zet-op-een-autismevriendelijke-samenleving>
- Varner, R. (2015). *Museums and visitors with autism: An overview of programs* (Master's thesis). Rochester Institute of Technology. Retrieved from scholarworks.rit.edu
- Vermeulen, P. (2009). *Autisme als contextblindheid*. Leuven, België: Acco.
- Vlaamse Overheid (z.j.). Sterkte/Zwakte analyse (SWOT analyse). Geraadpleegd op 4 januari 2017 via www.overheid.vlaanderen.be/sterktezwakte-analyse-swot-analyse
- Volkmar, F.R., Klin, A., & Cohen, D.J. (1997). Diagnosis and classification of autism and related conditions: Consensus and issues. In Cohen, D.J. & Volkmar, F.R. (eds.). *Handbook of Autism and Pervasive Developmental Disorders*, 2nd ed., New Haven, CT: Yale University, 5-40.
- Waite, A. (2012). Occupational therapy on display at museums. *OT Practice*, 17(20), 13-17.

- Weitlauf, A.S., McPheeters, M.L., Peters, B., Sathe, N., Travis, R., Aiello, R., ... & Warren, Z. (2014). *Therapies for children with autism spectrum disorder*. Comparative Effectiveness Review, 137, Rockville, MD: Agency for Healthcare Research and Quality.
- Wellman, H.M., Cross, D., & Watson, J. (2001). Meta-analysis of theory-of-mind development: The truth about false belief. *Child Development*, 72(3), 655-684.
- Wing, L. (2000). *Leven met uw autistische kind. Een gids voor ouders en begeleiders*. Lisse, Nederland: Swets & Zeitlinger.
- World Health Organization (2001). *International classification of functioning, disability and health: ICF*. Geneva, Switzerland: World Health Organization.
- World Health Organization (2013). Disability – report by the Secretariat. Geraadpleegd op 25 november 2017 via http://apps.who.int/gb/abwha/pdf_files/WHA66/A66_12-en.pdf
- World Health Organization & World Bank (2011). World report on disability. Geraadpleegd op 25 november 2017 via www.who.int/disabilities/world_report/2011/report/en/index.html
- World Tourism Organization (1999). Global Code of Ethics for Tourism. Geraadpleegd op 25 november 2017 via <http://www.worldtourism.org/pressrel/CODEOFE.htm>
- World Tourism Organization (2013). *Recommendations on Accessible Tourism*, UNWTO, Madrid.
- Yau, M.K., McKercher, B., & Packer, T.L. (2004). Traveling with a disability: More than an access issue. *Annals of Tourism Research*, 31, 946-960. DOI: 10.1016/j.annals.2004.03.007

8. Bijlagen

8.1. DSM-V Criteria Autismespectrumstoornis

Hieronder worden de criteria voor het diagnosticeren van een autismespectrumstoornis volgens de originele, Engelstalige DSM-V weergegeven (American Psychiatric Association, 2013, pp. 109-110).

A. Persistent deficits in social communication and social interaction across multiple contexts, as manifested by the following, currently or by history (examples are illustrative, not exhaustive, see text):

1. Deficits in social-emotional reciprocity, ranging, for example, from abnormal social approach and failure of normal back-and forth conversation; to reduced sharing of interests, emotions, or affection; to failure to initiate or respond to social interactions.
2. Deficits in nonverbal communicative behaviors used for social interaction, ranging, for example, from poorly integrated verbal and nonverbal communication; to abnormalities in eye contact and body language or deficits in understand and use of gestures; to a total lack of facial expressions and nonverbal communications.
3. Deficits in developing, maintaining and understand relationships, ranging, for example, from difficulties adjusting behavior to suit various social contexts; to difficulties in sharing imaginative play or in making friends; to absence of interest in peers.

Specify current severity:

Severity is based on social communication impairments and restricted repetitive patterns of behavior.

B. Restricted, repetitive patterns of behavior, interests, or activities, as manifested by at least two of the following, currently or by history (examples are illustrative, not exhaustive; see text):

1. Stereotyped or repetitive motor movements, use of objects, or speech (e.g., simple motor stereotypies, lining up toys or flipping objects, echolalia, idiosyncratic phrases).
2. Insistence on sameness, inflexibility adherence to routine, or ritualized patterns or verbal nonverbal behavior (e.g., extreme distress at small changes, difficulties with transitions, rigid thinking patterns, greeting rituals, need to make same route or eat food every day).
3. Highly restricted, fixated interests that are abnormal in intensity or focus (e.g., strong attachment to or preoccupation with unusual objects, excessively circumscribed or perseverative interest).
4. Hyper- or hyporeactivity to sensory input or unusual interests in sensory aspects of the environment (e.g., apparent indifference to pain/temperature, adverse response to specific sounds or textures, excessive smelling or touching of objects, visual fascination with lights or movement).

Specify current severity:

Severity is based on social communication impairments and restricted, repetitive patterns of behavior.

- C. Symptoms must be present in the early development period (but may not become fully manifest until social demands exceed limited capacities, or may be masked by learned strategies in later life).
- D. Symptoms cause clinically significant impairment in social, occupational, or other important areas of current functioning.
- E. These disturbances are not better explained by intellectual disability (intellectual development disorder) or global development delay. Intellectual disability and autism spectrum disorders frequently co-occur; to make comorbid diagnoses of autism spectrum disorders and intellectual disability, social communication should be below that expected for general developmental level

8.2. Vragenlijst betreffende het interview met de ouders

1. Korte introductie van mezelf en doel van deze studie + Erop wijzen dat er geen foute antwoorden zijn, maar dat er gewoon gepolst wordt naar hun ervaringen.

2. Algemene vragen met betrekking tot het kind met ASS

- Geslacht van het kind
- Leeftijd van het kind
- Wanneer is diagnose gesteld?
- Differentiaaldiagnose?
- Gewoon onderwijs of buitengewoon onderwijs?
- Begeleiding (i.e. Logo, ergo, kiné, psycho, sova, GON-begeleiding,...)
- Samenstelling gezin
- Communicatieniveau?

3. Vragen met betrekking tot het onderwerp van de thesis

Algemene informatie

- Hoeveel keer per jaar gaat u op daguitstap binnen Vlaanderen met uw zoon/dochter met ASS?
- Wie gaat meestal nog mee op zo'n daguitstap?
- Waar bent u reeds naartoe geweest (Indien veel attracties worden aangegeven, wordt gefocust op pretpark, museum, dierentuin en erfgoedplaats)?
- Koopt u meestal tickets op voorhand online om wachtrijen te vermijden of ter plaatste?

Ervaringen

- Hoe reageert uw zoon/dochter op het vooruitzicht van een daguitstap?
- Hoe verloopt zo'n daguitstap meestal voor uw zoon/dochter? Wat gaat goed en wat kan beter?
- Indien ervaring in museums: Welke moeilijkheden ondervindt uw zoon/dochter tijdens een bezoek aan een museum?
 - o Eventuele suggesties indien ze zelf niet meteen iets kunnen bedenken: Stil zijn in een museum, wachtrijen, niet lopen, niets aanraken, drukte, lichteffecten, geluidseffecten,...
- Indien ervaring met erfgoedplaats: Welke moeilijkheden ondervindt uw zoon/dochter tijdens een bezoek aan een erfgoedplaats?
 - o Eventuele suggesties indien ze zelf niet meteen iets kunnen bedenken: Wachtrijen, niets aanraken, vuilbakken respecteren,...
- Indien ervaring met dierentuin: Welke moeilijkheden ondervindt uw zoon/dochter tijdens een bezoek aan een dierentuin?
 - o Eventuele suggesties indien ze zelf niet meteen iets kunnen bedenken: Dieren niet aanraken en voederen (tenzij anders aangegeven), bij een verantwoordelijke blijven, respecteren van

omheiningen, vreemde geuren, drukte op parking, eventueel moeilijkheden bij shows (bv. blijven zitten)...

- Waterpretpark: Welke moeilijkheden ondervindt deze doelgroep volgens u tijdens een waterparkbezoek?
 - o Eventuele suggesties indien ze zelf niet meteen iets kunnen bedenken: Afdrogen, drukte, rood/groensignaal glijbanen, aanrakingen, drukte, niet weglopen, afspoeldouches,...

Vorbereiding

- Bereidt u uw zoon/dochter voor op deze daguitstap? Waarom wel/niet? Hoe?
- Heeft u al gehoord van sociale verhalen?
 - o Indien ja:
 - Hoe zou u dit omschrijven?
 - Wat vindt u belangrijke elementen van een dergelijk verhaal? Hoe zou dit er volgens u moeten uitzien met betrekking tot attracties voor een daguitstap?
 - o Indien nee: Een sociaal verhaal is een visueel stappenplan dat een kind met autisme kan helpen bij het voorbereiden van een activiteit. Dit verhaal bestaat dus uit zowel tekst als foto's die uitleggen wat het kind allemaal kan verwachten en welk gedrag van hem/haar verwacht wordt.
 - Nu u weet wat dit ongeveer inhoudt, wat lijken u belangrijke elementen van een dergelijk verhaal? Hoe zou dit er volgens u moeten uitzien?
 - Denkt u dat een sociaal verhaal uw voorbereiding en bezoek gemakkelijker zou doen verlopen?
- Zijn er naast de moeilijkheden die u al eerder aangaf nog 'evidenties' (zoals bijvoorbeeld 'niets aanraken in een museum') die vaak niet duidelijk zijn voor uw zoon/dochter tijdens een daguitstap en die dus zeker dienen opgenomen te worden in een sociaal verhaal?

Varia

- Heeft u verder nog bemerkingsen die nog niet werden besproken in dit interview? Zo ja, specificeer.

4. Bedanking

5. Afspraak voor testfase en voorkeur voor activiteit (+ back-up), alsook feedbackinterview.

8.3. Codeersysteem van de interviews met de ouders: Verkenning

Niveau 1	Niveau 2	Niveau 3
Algemene info	Gezinsnummer	
	Kind aanwezig?	
	Aantal kinderen	
	Aantal kinderen met ASS	
	Diagnose ASS bij ouders?	
	Geslacht	
	Leeftijd	
	Leeftijd diagnose	
	Diagnose	
	Differentiaaldiagnostiek	
	Onderwijs	
	Begeleiding	
	Communicatielevel	
	Overige opmerkingen	
Algemene info daguitstappen	Gezinsnummer	
	Hoeveel daguitstappen	
	Gezelschap	
	Ticket: Online/Ter plaatse	
	Welke pretparken?	
	Welke zwembaden?	
	Welke dierentuinen?	
	Welke museums?	
	Welke waterparken?	
	Welke erfgoedsites?	
	Vervoer	
	Eten	
	Overige opmerkingen	
	Moeilijkheden	Reactie
		Stress
Prikkels		Auditief
		Olfactorisch
		Visueel
		Tactiel (Aanrakingen)
		Tactiel (Textuur)
Voorspelbaarheid		
Parking		
Wachten		
Verloren lopen		
Niets aanraken		
Problemen onderweg		
Gevaar inschatten		
Veranderingen/Flexibiliteit		
Agressie		
Ongepaste opmerkingen		
Rekening houden met anderen		
Stoppen met de activiteit		
Stil zijn tijdens voorstelling		
Museum	Stil zijn in het museum	
Dierentuin	Niet bij de dieren kruipen	

	Overige opmerkingen	
Waterpark	Omkleden	
	Onvoorspelbare glijbanen	
	Gebruik glijbaan	
	Gevaar inschatten	
	Prikkels in een zwembad	
Vorbereiding	Vorbereiding	Tijdstip
		Visualisaties
		Inhoud
		Niet voorbereid
	Sociaal verhaal (SV) gekend	Omschrijving
	Belangrijke lay-out SV	Pictogrammen
		Foto's
	Belangrijke inhoud SV	
Varia	Vermijden drukte	
	Plichtsbewust	
	Opsplitsen	
	Ontlading	
	Onbegrip anderen	
	Overige opmerkingen	

Tabel 8: Overzicht codeersysteem interviews ouders - Verkenning

8.4. Vragenlijst betreffende het interview met de experts

1. Korte introductie van mezelf en doel van deze studie + Erop wijzen dat er geen foute antwoorden zijn, maar dat er gewoon gepolst wordt naar hun ervaringen.

2. Algemene vragen

- Omschrijving job psycholoog, lagere school
- Aantal jaren werkervaring met kinderen met ASS
- Omschrijving van deze doelgroep (leeftijd, geslacht, differentiaaldiagnose, buitengewoon onderwijs of gewoon onderwijs)

3. Vragen met betrekking tot het onderwerp van deze thesis

Perceptie kinderen met ASS:

- Kunt u kort samenvatten hoe kinderen met ASS verschillen van leeftijdsgenoten zonder ASS met betrekking tot hun perceptie van de wereld?
- Welke uitdagingen ervaren deze kinderen in nieuwe situaties?
- Hoe komt dit?
- Welke belangrijke hulpmiddelen kunnen we bieden voor kinderen met ASS? Specifiek voor nieuwe situaties?

⇒ Zelf reeds uitstappen gedaan met kinderen met ASS?

INDIEN JA

Algemene informatie:

- Hoeveel keer per jaar gaat u op daguitstap binnen Vlaanderen met deze doelgroep?
- Waar bent u reeds naartoe geweest (Indien veel attracties worden aangegeven, wordt gefocust op pretpark, museum, dierentuin en erfgoedsite)?
- Hoe reageren deze kinderen op het vooruitzicht van een daguitstap?
- Hoe verloopt zo'n daguitstap meestal voor hen? Wat gaat goed en wat kan beter?

Ervaringen:

- Indien ervaring in museums: Welke moeilijkheden ondervindt deze doelgroep tijdens een bezoek aan een museum?
 - o Eventuele suggesties indien ze zelf niet meteen iets kunnen bedenken: Stil zijn in een museum, wachtrijen, niet lopen, niets aanraken, drukte, lichteffecten, geluidseffecten,...
- Indien ervaring met erfgoedsite: Welke moeilijkheden ondervindt deze doelgroep tijdens een bezoek aan een erfgoedsite?
 - o Eventuele suggesties indien ze zelf niet meteen iets kunnen bedenken: Wachtrijen, niets aanraken, vuilbakken respecteren,...
- Indien ervaring met dierentuin: Welke moeilijkheden ondervindt deze doelgroep tijdens een bezoek aan een dierentuin?

- Eventuele suggesties indien ze zelf niet meteen iets kunnen bedenken: Dieren niet aanraken en voederen (tenzij anders aangegeven), bij een verantwoordelijke blijven, respecteren van omheiningen, vreemde geuren, drukte op parking, eventueel moeilijkheden bij shows (bv. blijven zitten)...
- Waterpretpark: Welke moeilijkheden ondervindt deze doelgroep volgens u tijdens een waterparkbezoek?
 - Eventuele suggesties indien ze zelf niet meteen iets kunnen bedenken: Afdrogen, drukte, rood/groensignaal glijbanen, aanrakingen, drukte, niet weglopen, afspoeldouches,...

Vorbereiding:

- Wat zijn belangrijke hulpmiddelen voor kinderen met ASS?
- Bereidt u deze kinderen voor op deze daguitstap? Waarom wel/niet? Hoe?
- Heeft u al gehoord van sociale verhalen?
 - Indien ja:
 - Hoe zou u dit omschrijven?
 - Wat vindt u belangrijke elementen van een dergelijk verhaal? Hoe zou dit er volgens u moeten uitzien met betrekking tot attracties voor een daguitstap?
 - Hoe moet de begeleidende handleiding voor de ouders er uitzien met informatie over wanneer ze het aan het kind moeten meedelen en hoe? (bv. Net voor slapengaan, rustige omgeving, avond ervoor, 1 of twee ouders, zelfstandig of samen, computer of papier...)
 - Hoe lang op voorhand en hoeveel keer dient een sociaal verhaal volgens u doornomen te zijn vooraleer de activiteit van start gaat?
 - Zou u de kinderen het sociaal verhaal laten meenemen op uitstap of niet?
 - Zou u het sociaal verhaal op de computer laten bekijken of op een papieren versie?
 - Is het weergeven van een kind op de foto's een meerwaarde of zorgt dit eerder voor verwarring?
 - Hoe zou u het tijdsaspect verwerken in dit sociaal verhaal?
 - Aan de hand van checklist de volgorde van het plan bepalen?
 - Indien nee: Een sociaal verhaal is een visueel stappenplan dat een kind met autisme kan helpen bij het voorbereiden van een activiteit. Dit verhaal bestaat dus uit zowel tekst als foto's die uitleggen wat het kind allemaal kan verwachten en welk gedrag van hem/haar verwacht wordt.
 - Nu u weet wat dit ongeveer inhoudt, wat lijken u belangrijke elementen van een dergelijk verhaal? Hoe zou dit er volgens u moeten uitzien?
 - Denkt u dat een sociaal verhaal uw voorbereiding en bezoek gemakkelijker zou doen verlopen?

- Hoe lang op voorhand en hoeveel keer dient een sociaal verhaal volgens u doornomen te zijn vooraleer de activiteit van start gaat?
 - Zou u de kinderen het sociaal verhaal laten meenemen op uitstap of niet?
 - Zou u het sociaal verhaal op de computer laten bekijken of op een papieren versie?
 - Is het weergeven van een kind op de foto's een meerwaarde of zorgt dit eerder voor verwarring?
 - Hoe zou u het tijdsaspect verwerken in dit sociaal verhaal?
 - Checklist?
- Zijn er naast de moeilijkheden die u al eerder aangaf nog 'evidenties' (zoals bijvoorbeeld 'niets aanraken in een museum') die vaak niet duidelijk zijn voor deze kinderen tijdens een daguitstap en die dus zeker dienen opgenomen te worden in een sociaal verhaal?

Varia

- Heeft u verder nog bemerkingen die nog niet werden besproken in dit interview? Zo ja, specificeer.

INDIEN NEE (Deze antwoorden mogen geformuleerd worden vanuit ervaringen die (ouders van) kinderen met ASS naar u toe gecommuniceerd hebben.)

➔ Deze vragen zijn min of meer identiek aan de vragenlijst indien men 'ja' antwoord, met uitzondering van het stuk omtrent algemene informatie. Daarnaast worden vragen beantwoord vanuit hun achtergrondkennis, niet vanuit hun eigen ervaringen. Vanwege deze beperkte verschillen, wordt deze vragen niet opnieuw weergegeven.

4. Bedanking

8.5. Codeersysteem van de interviews met de experts

Niveau 1	Niveau 2	Niveau 3
Algemene info	Nummer	
	Organisatie	
	Functie	
	Jobomschrijving	
	Aantal jaren werkervaring ASS	
	Doelgroep	
	Zelf uitstappen?	
	Waar	
Daguitstap	Vorbereiding?	
	Verloop	
	Algemene moeilijkheden	Samenblijven
		Prikkels
		Verandering/voorspelbaarheid
		Varia
Hulpmiddelen	Wat?	
	Waarom vorbereiding?	
	Vertrouwd met sociale verhalen?	
	Belangrijke stijlkenmerken	
	Belangrijke inhoudskenmerken	
	Overige opmerkingen	

Tabel 9: Overzicht codeersysteem interviews met experts

8.6. Codeersysteem van de interviews met de toeristische sector

Niveau 1	Niveau 2
Algemene info	Naam
	Organisatie
	Takenpakket
Huidige aanpak ASS	ASS-aanpak aanwezig?
	Omschrijving van huidige aanpak
Interesse in project	Interesse?
	Omschrijving van interesse
Link met andere doelgroepen	Dementie
	Hoogsensitief
	Rolstoel
	Doorsnee bezoeker
	Slechtzienden/blinden
	Anderstaligen
	ADHD
	Slechthorenden/doven
Varia	

Tabel 10: Overzicht codeersysteem interviews met de toeristische sector

8.7. Screeningsinstrument Carol Gray

Is the story in your hand a Social Story? Ask Carol Gray.

It's NOT a Social Story if...
A screening instrument

It's Not a Social Story if... is designed for any parent, caregiver, or professional who works on behalf of children, adolescents, or adults with autism. It is a 25-question screening instrument that identifies stories that do not meet the current Social Story definition and 10.2 Criteria. Just one 'no' response in the first section (questions 1-16) or one 'yes' response in the second (questions 17-25), and a story is not a Social Story. While this instrument may convince you to discard a story, it may also be helpful in reviewing a story draft to identify problems and make improvements.

Please Note: This informal screening instrument does not screen for all required Social Story elements. For this reason, it is feasible to have all 'yes' responses in the first section, and all 'no' responses in the second section, and still have a story that is *not* a Social Story. In addition, this instrument cannot definitively tell you if a story *is* a Social Story. More information would be required to make that determination.

Directions: Select a story for screening. Answer 'yes' or 'no' to the following. To clarify some terminology: The 'Audience' is a child, adolescent, or adult with autism; the person who reads the Story. You will notice a number in parentheses following each item, like this: (3); this is the number of the related Social Story Criterion.

A 'no' response to any question 1-16, it is not a Social Story.

- _____ 1. Were the parents/caregivers contacted as part of gathering information for the story, and prior to its introduction to the Audience? (1, 2)
- _____ 2. Was the information for the Story gathered from a variety of applicable sources prior to identifying a specific story topic? (Examples of information sources include but are not limited to observations; consults with team members and if possible the person with autism; Internet; task analysis.) (1, 2)implied
- _____ 3. At least 50% of all Stories praise the Audience for achievements, talents, kind gestures, participation in helpful activities, etc. You have a story for a specific Audience. Do 50% or more of his/her stories systematically meet this requirement? (1, 2)

For item 4, answer only one, either 4a or 4b, according to the story topic.

- 4a. If this is a story that shares information about a challenging situation, skill, or concept, was consideration given to the perception/vantage point of the Audience, in an effort to identify information that the story Audience may be missing or misunderstanding, or interpreting differently than others? (1, 2)
- 4b. If this is a story that praises the Audience, was consideration given to to his/her perception/perspective/interpretation to add affirming detail that the Audience may have missed? (As an example, if the story is about losing a baseball game, does the Audience understand that *everyone is so proud* because he/she worked hard, played fair, and handled the 6-5 score with genuine sportsmanship?) (1, 2)
- 5. Did the author consider all relevant 'wh' questions (who, what, when, where, why, and how) and use them as guides to the Story content? (1, 6)
- 6. Social Stories have a solid story construction. Does this story have an introduction that presents the topic, a body that adds detail, and a conclusion? In other words, do you see three paragraphs? (A paragraph may be one sentence long) (1, 3)
- 7. Does the story have a title that represents the story content well? (1, 3)
- 8. Is the story within the attention span of the Audience? (1, 4)
- 9. Is the story within the ability of the Audience? (1, 4)
- 10. Was consideration given to incorporating Audience talent(s) or interest(s) into the story, and if determined to be beneficial, was it done? (1, 4)
- 11. Was *consideration* given to including story elements to support generalization across settings and time? (1, 4)
- 12. Was *consideration* given to tying related past, present, and future information into the story? (This supports concept formation and generalization) (1, 5)
- 13. Is the story likely to be meaningful for the Audience? (1, 4)
- 14. Does the story have a patient, reassuring, and respectful tone throughout? (1, 5)
- 15. Will the review of the story be tailored to the abilities of the Audience? (1, 10)
- 16. Will the story consistently be reviewed in a comfortable and positive context, and never as a consequence for misbehavior?

A 'yes' response to any question 18-25, it is not a Social Story.

- ___ 17. Is there anything in the story text, illustration, or plan for implementation that could threaten the social, emotional, or physical safety of the Audience? (1, 4, 5, 8, 10)
 - ___ 18. Does this story contain (or imply) any unreliable or inaccurate information that is a faulty rationale, poor judgment, unwise decision or course of action, unsafe, ineffective, or 'a bad idea'? (1, 2, 5)
 - ___ 19. Are there any second person statements? (Examples: *You may like going out to recess (playtime) or You've nothing to worry about.*) (1, 5)
 - ___ 20. Are there any personalized descriptions of a negative Audience responses or behavior? (Examples: *Jaime (our Audience) hit Christopher yesterday, or I often miss the directions to assignments, or I'd have more friends if I'd just stop pointing out their flaws.*) (1, 5)
 - ___ 21. Is there anything about the text or illustration that may insult or diminish the self-esteem of the Audience, either via direct statement or illustration, and/or implication? (4, 5, 8)
 - ___ 22. Does the story contain *any* judgmental vocabulary or overall tone? (Examples of forbidden Social Story vocabulary (there are more): *should, shouldn't, must, mustn't, ought, ought to, bad, naughty, inappropriate, etc.*) (1, 5)
 - ___ 23. Is the story accurate from the perspective of its Audience? (Literal accuracy is required in a Social Story *unless* the Author is sure that the Audience will readily understand an implied meaning, metaphor, or analogy in the story.)
 - ___ 24. Is there any vocabulary that could cause Audience anxiety where another word might be used in its place?
 - ___ 25. Is the Story intended to replace supervision? (Example: A Social Story about crossing a street safely. Social Stories never replace supervision). (1, 2, 6)
-

If you are familiar with the Social Story Formula, and the importance of the number in the quotient (referred to as the Story Rating in the current Social Stories 10.2 Criteria), use the formula to determine your Story Rating. If the number is less than 2 it is not a Social Story.

8.8. Screenshots website

Op deze pagina en de volgende wordt de startpagina weergegeven. Hier kunnen ouders een algemeen beeld krijgen van het onderzoek en hoe ze aan de slag moeten met de website. Verder is er de mogelijkheid om te navigeren tussen de verschillende vragenlijsten en tools.

The screenshot shows the website's layout. At the top, there is a navigation bar with the title 'SOCIALE VERHALEN IN TOERISME' and links for 'HOME', 'GRAVENSTEEN GENT', 'MUSEUM NATUURWETENSCHAPPEN BRUSSEL', 'SUNPARKS OOSTDUINKERKE', and 'ZOO ANTWERPEN'. Below the navigation bar is a large banner image of a forest landscape with a lake and mountains. The text 'SOCIALE VERHALEN IN TOERISME' is overlaid on the image, with the subtitle 'Hulpplatform Voor Kinderen Met Autisme' underneath. The main content area features a large heading 'WELKOM OP SOCIALE VERHALEN IN TOERISME!' followed by a greeting 'Hoi!' and a paragraph explaining the website's purpose. Below this is the text 'Veel succes!' and 'Sien'. On the right side, there is a sidebar with two sections: 'CONTACT' with the email 'socialeverhalen@gmail.com' and 'DAGUITSTAPPEN' with a list of locations: Gravensteen Gent, Museum Natuurwetenschappen Brussel, Sunparks Oostduinkerke, and Zoo Antwerpen.

SOCIALE VERHALEN IN TOERISME

HOME GRAVENSTEEN GENT MUSEUM NATUURWETENSCHAPPEN BRUSSEL SUNPARKS OOSTDUINKERKE ZOO ANTWERPEN

SOCIALE VERHALEN IN TOERISME

Hulpplatform Voor Kinderen Met Autisme

WELKOM OP SOCIALE VERHALEN IN TOERISME!

Hoi!

Fijn dat u een bezoek brengt aan deze website voor gezinnen met kinderen met ASS (i.e. Autisme Spectrum Stoornis). In het kader van mijn Masteropleiding in Toerisme aan de KU Leuven ontwikkel ik sociale verhalen voor lagereschoolkinderen met ASS voor vier attracties in Vlaanderen. Hierbij wil ik deze kinderen structuur en voorspelbaarheid bieden waardoor zowel de voorbereiding als de daguitstap zelf vlotter verlopen. Op deze site kan je beroep doen op de vier ontwikkelde verhalen. Hieronder vindt u meer informatie over het gebruik van deze sociale verhalen.

Veel succes!

Sien

CONTACT

Bij vragen of problemen, stuur een bericht naar socialeverhalen@gmail.com

DAGUITSTAPPEN

- Gravensteen Gent
- Museum Natuurwetenschappen Brussel
- Sunparks Oostduinkerke
- Zoo Antwerpen

Hoe gebruik ik deze website?

1. Klik bovenaan op de attractie die u zal bezoeken.
2. Doorloop de vragenlijst en vul de vragen in met uw kind met ASS in gedachten. Selecteer de antwoorden die bij u en uw kind passen. Op deze manier stellen we samen een sociaal verhaal op maat van uw kind op.
3. Zorg zeker dat uw e-mailadres in het begin van de vragenlijst klopt.
4. Eens u de vragenlijst hebt doorlopen, klikt u op 'Versturen'. Ten laatste 24 uur daarna krijgt u het sociaal verhaal op maat van uw kind in uw mailbox.
5. Vul na het invullen van de vragenlijst de feedbackvragenlijst in met betrekking tot het **opstellen van het sociaal verhaal**.
6. Druk het sociaal verhaal af en overloop het minstens één keer met uw kind op een rustig moment. Indien uw kind er zelf naar vraagt, kunt u dit vaker doen. Dit hangt echter af van de noden van uw kind. Let dus goed op of uw kind zelf interesse heeft om het verhaal nogmaals met u te overlopen. Dwing het hiertoe echter zeker niet.
7. Daarnaast kunt u ook een checklist downloaden van uw gekozen daguitstap, alsook een sensorische kaart van de activiteit. Dit laatste is enkel beschikbaar voor de Zoo van Antwerpen en het Museum voor Natuurwetenschappen.
8. Neem de pagina met **7 interessante tips** door voor het beter verloop van een daguitstap.
9. Bezoek uw attractie. Neem de drie documenten (sociaal verhaal, checklist en sensorische kaart) zeker mee tijdens uw bezoek, alsook een balpen. Deze kunnen u helpen om het bezoek vlotter te laten verlopen.
10. Vul de feedbackvragenlijst in met betrekking tot het **gebruik van het sociaal verhaal**.

FEEDBACK

Ervaring met het opstellen van het sociaal verhaal

Ervaring met het gebruik van het sociaal verhaal

OP ZOEK NAAR NUTTIGE TIPS?

Klik dan **hier** om meer informatie te krijgen hoe je beter kan aansluiten bij de noden van een kind met ASS tijdens een daguitstap.

Hoe gebruik ik de checklist?

De checklist laat uw kind toe om mee te volgen wat hij/zij al dan niet al gedaan heeft op die dag. Met een balpen kan hij/zij afkruisen wat hij/zij reeds gezien heeft. Op die manier kan uw kind beter inschatten hoeveel er nog moet gebeuren. Als de checklist is afgewerkt, weet uw kind ook dat het tijd is om naar huis te gaan. 'Taken' tussen haakjes kunnen gebeuren, maar zijn geen verplichting. Maak dit op voorhand duidelijk aan uw kind. Zelf kunt u ook steeds op voorhand extra dingen tussen haakjes zetten als u niet zeker bent dat u het volledige plan zal kunnen doen.

Hoe gebruik ik de sensorische kaart?

De sensorische kaart is een plattegrond van het park/gebouw. Hierbij wordt aangegeven waar rustige en drukke zones zijn (i.e. veel of weinig mensen). Daarnaast toont de kaart ook waar veel prikkels zijn. Dit kan zowel gaan om sensorische, auditieve, visuele en geurprikkels. Op die manier kan u zelf als ouder uw bezoek beter voorbereiden. Daarnaast kan u tijdens uw bezoek bepaalde zones gemakkelijker vermijden om overprikkeling te anticiperen, alsook weten naar waar u kan gaan indien uw kind overprikkeld is.

Bij vragen of problemen kunt u me steeds contacteren op socialeverhalen@gmail.com.

Hieronder wordt een voorbeeld gegeven van de pagina waarop de ouders de vragenlijst voor het opstellen van de sociale verhalen kunnen invullen. Hier kunnen ze tevens de sensorische kaart en checklist terugvinden.

SOCIALE VERHALEN IN TOERISME

[HOME](#) [GRAVENSTEEN GENT](#) [MUSEUM NATUURWETENSCHAPPEN BRUSSEL](#) [SUNPARKS OOSTDUINKERKE](#) [ZOO ANTWERPEN](#)

ZOO ANTWERPEN

[Download hier de checklist voor de Zoo van Antwerpen](#)

[Download hier de sensorische kaart voor de Zoo van Antwerpen](#)

Sociaal verhaal: Zoo van Antwerpen

Met deze tool maken we samen een sociaal verhaal aan voor uw kind met ASS. Volg deze stappen en pas het verhaal aan volgens uw inschatting van uw kind. Indien u meerdere kinderen met ASS heeft, gelieve deze vragenlijst dan meerdere keren te doorlopen naargelang de specifieke noden van uw kind. Als uw kinderen min of meer dezelfde hulpvraag hebben, kunt u dezelfde vragenlijst gebruiken voor al uw kinderen.

Op het einde van deze vragenlijst wordt het eindproduct (i.e. het sociaal verhaal op basis van uw antwoorden) opgestuurd naar uw e-mailadres. Vul daarom hieronder uw e-mailadres in. Hou er mee rekening dat dit ten laatste de dag nadien (24 uur) zal gebeuren.

!! OPGELET: Vergeet zeker niet de checklist af te drukken die u kind kan meenemen tijdens de daguitstap.!!

De gegevens in deze vragenlijst worden volledig anoniem verwerkt. Bijgevolg zijn deze enkel voor uw ogen en deze van de onderzoeker bestemd.

* Required

Email address *

Your email

NEXT

Page 1 of 15

CONTACT

Bij vragen of problemen, stuur een bericht naar socialeverhalen@gmail.com

DAGUITSTAPPEN

[Gravensteen Gent](#)

[Museum
Natuurwetenschappen
Brussel](#)

[Sunparks Oostduinkerke](#)

[Zoo Antwerpen](#)

FEEDBACK

[Ervaring met het opstellen
van het sociaal verhaal](#)

[Ervaring met het gebruik
van het sociaal verhaal](#)

OP ZOEK NAAR NUTTIGE TIPS?

Klik dan [hier](#) om meer informatie te krijgen hoe je

Tot slot zijn dit de zeven tips die op een aparte pagina worden weergegeven.

7 INTERESSANTE TIPS OM ER EEN GESLAAGDE DAGUITSTAP VAN TE MAKEN!

1. **Druk het sociaal verhaal af en neem het mee.** Als u ervoor zorgt dat uw kind het sociaal verhaal zelf bij heeft tijdens de daguitstap (indien mogelijk), kan hij/zij het zelf raadplegen als hij/zij wil weten wat de volgende stap is.
2. **Verandering kan!** Neem steeds het sociaal verhaal en een balpen mee op uitstap. Op deze manier kan uw kind zelf zijn/haar plan raadplegen, maar kunt u ook last minute aanpassingen maken op het plan zelf.
3. **MOETjes en MAGjes:** Zet stappen waar u niet zeker van bent tussen haakjes. Op die manier weet uw kind ook dat dit een MAGje is en dit niet noodzakelijk zal gebeuren.
4. **Positieve communicatie:** Communiceer met uw kind door te zeggen welk gedrag van hem/haar verwacht wordt, niet wat het niet mag doen. Zeg dus: 'In een museum stap je.' in plaats van: 'Niet lopen in het museum'.
5. **Drukke – Rust – Drukke:** Wissel drukke momenten af met rustige. Zo plant u preventief rust in voor uw kind waardoor zijn/haar 'prikkelemmer' niet overloopt.
6. **Plan de dag niet te strikt!** Hoe meer activiteiten vast staan, hoe meer u zich daar ook aan dient te houden. Een klein beetje structuur kan uw kind al veel helpen.
7. **Wat bij vertraging?** Vertragingen en onverwachts wachten kunnen altijd voorkomen. Spreek daarom op voorhand af met uw kind wat hij/zij kan doen tijdens deze momenten. Zo geeft u uw kind meer voorspelbaarheid en een mogelijke tijdsinvulling. Voorbeelden: UNO spelen, naar de mp-3 luisteren, woordenslang maken, strip lezen...

8.9. Vragenlijsten betreffende de interviews met de ouders: Feedback

8.9.1. Voorbeeld vragenlijst: Zoo van Antwerpen

Hieronder wordt de vragenlijst weergegeven die ouders invullen vooraleer ze op daguitstap gaan. Op basis van deze informatie stelt de onderzoeker hun persoonlijke sociaal verhaal samen. Er wordt gekozen om enkel de vragenlijst betreffende de Zoo van Antwerpen te includeren in deze masterproef. Deze omvat immers alle vragen die ook in de andere vragenlijsten aanwezig zijn. De andere vragenlijsten zijn niet zo volledig als deze aangezien deze activiteiten bijvoorbeeld niet beschikken over een restaurant of souvenirwinkel.

Sociaal verhaal: Zoo van Antwerpen

Met deze tool maken we samen een sociaal verhaal aan voor uw kind met ASS. Volg deze stappen en pas het verhaal aan volgens uw inschatting van uw kind. Indien u meerdere kinderen met ASS heeft, gelieve deze vragenlijst dan meerdere keren te doorlopen naargelang de specifieke noden van uw kind. Als uw kinderen min of meer dezelfde hulpvraag hebben, kunt u dezelfde vragenlijst gebruiken voor al uw kinderen.

Op het einde van deze vragenlijst wordt het eindproduct (i.e. het sociaal verhaal op basis van uw antwoorden) opgestuurd naar uw e-mailadres. Vul daarom hieronder uw e-mailadres in. Hou er mee rekening dat dit ten laatste de dag nadien (24 uur) zal gebeuren.

!! OPGELET: Vergeet zeker niet de checklist af te drukken die u kind kan meenemen tijdens de daguitstap. !!

De gegevens in deze vragenlijst worden volledig anoniem verwerkt. Bijgevolg zijn deze enkel voor uw ogen en deze van de onderzoeker bestemd.

*Vereist

1. E-mailadres *

Gegevens van uw kind

Indien u meerdere kinderen met ASS heeft en deze min of meer dezelfde hulpvraag hebben, kunt u hieronder al hun namen opgeven. Zo niet, gelieve deze vragenlijst dan voor elk kind afzonderlijk in te vullen.

2. Vul hieronder de voornaam van uw kind(eren) met ASS in. *

Datum van de daguitstap

3. Op welke dag gaat u naar de Zoo van Antwerpen? *

Voorbeeld: 15 december 2012

Gezelschap

4. Wie gaat allemaal mee op daguitstap? *

Pictogrammen of foto's

5. **Heeft uw zoon/dochter het meeste baat bij ondersteuning met foto's of pictogrammen? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Hoofdzakelijk pictogrammen
 Hoofdzakelijk foto's

Transport

6. **Kies hieronder uw vervoersmiddel om naar de dierentuin te gaan. ***

Markeer slechts één ovaal.

- Ik ga naar de Zoo van Antwerpen met de auto.
 Ik ga naar de Zoo van Antwerpen met de trein.
 Ik ga te voet naar de Zoo van Antwerpen.
 Ik ga met de fiets naar de Zoo van Antwerpen.
 Ik ga met de bus of tram naar de Zoo van Antwerpen.

Vertrekmoment

7. **Wanneer vertrekt u naar de Zoo van Antwerpen? ***

Voorbeeld: 8:30

Ticket

Ouders die naar de Zoo gaan in functie van dit onderzoek, duiden aan: Aan de kassa.

8. **Koopt u uw ticket online aan of ter plaatse aan de kassa? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Online
 Aan de kassa ter plaatse

Afspraken

9. **Gelieve hieronder aan te duiden welke afspraken dienen gevisualiseerd te worden voor uw zoon/dochter. ***

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Ik stap rustig in de dierentuin.
 Ik stap op de paadjes.
 Afval gooi ik in de vuilvak.
 Ik blijf bij de begeleiders zodat ik niet verdwaal.
 Ik kijk naar de dieren, maar raak ze niet aan.
 Mijn eten eet ik zelf op. De dieren krijgen hun eigen eten.
 Niet op glas tikken.
 Vingers niet door de tralies steken.
 In de vlindertuin kijk ik naar de vlinders. Ik probeer ze niet te vangen of aan te raken.
 Ik houd altijd de trapleuning vast.

- Ik kijk naar de vissen in het water. Ik raak ze niet aan en geef ze geen eten.
- Tijdens de zeeleeuwshow blijf ik zitten.
- Als iemand van mijn groep naar het toilet moet en ik moet niet, dan wacht ik.
- Op het speelplein let ik op dat ik mijn begeleiders altijd zie.
- Als ik verdoofd ben, zoek ik iemand met het uniform van de dierentuin. Ik vraag hulp aan die persoon.
- Ik blijf achter de afbakening staan om naar de dieren te kijken.
- Geen afspraken nodig.
- Anders: _____

Eten

10. Waar zal u eten in de Zoo? *

Markeer slechts één ovaal.

- Wij eten iets in het restaurant.
- Wij nemen picknick mee.
- Wij eten iets aan een kraampje.
- Wij zullen niets eten in de Zoo.

Zeeleeuwshow

11. In de Zoo is een zeeleeuwshow. Gaat u met uw kind(eren) naar deze show? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
- Nee
- Misschien

Souvenirwinkel

12. In de Zoo is een souvenirwinkel. Mag uw kind hier iets kopen? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
- Nee *Ga naar vraag 13.*

Bedrag

13. Voor hoeveel mag uw kind iets kopen in de souvenirwinkel? *

Nadien

14. Omschrijf hieronder kort wat u na uw bezoek aan de Zoo van Antwerpen zal doen (bv. Naar huis, op restaurant, shoppen in Antwerpen,...). *

Verplaatsing

15. Hoe verplaatst u zich naar deze volgende activiteit? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ik ga met de trein.
- Ik ga met de tram/bus.
- Ik ga te voet.
- Ik ga met de auto.
- Ik ga met de fiets.

8.9.2. Feedback: Opstellen van het sociaal verhaal

Feedback: Opstellen van het sociaal verhaal

Beste ouder(s),

U heeft net de vragenlijst om het sociaal verhaal op te stellen ingevuld. Binnenkort ontvangt u het sociaal verhaal in uw mailbox. Deze korte vragenlijst gaat na hoe gebruiksvriendelijk u de vragenlijst vond. Gelieve onderstaande vragen te beantwoorden vooraleer u op daguitstap gaat. Op deze manier kan ik in de toekomst de vragenlijst optimaliseren.

Alvast bedankt.
Sien

***Vereist**

1. E-mailadres *

Gebruiksvriendelijkheid van de website

2. Hoe gebruiksvriendelijk vond u de website? *

Markeer slechts één ovaal.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Helemaal niet gebruiksvriendelijk	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	Zeer gebruiksvriendelijk

3. Wat was goed?

4. Wat kon beter?

Informatie op de website

5. Hoe nuttig vond u de informatie op de website? *

Markeer slechts één ovaal.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Helemaal niet nuttig	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	Zeer nuttig

6. Wat was goed?

7. Wat kon beter?

Keuze attractie

8. Welke vragenlijst heeft u doorlopen? *

Markeer slechts één ovaal.

- Gravensteen
- Museum voor Natuurwetenschappen
- Sunparks Oostduinkerke
- Zoo van Antwerpen

Ervaring met de vragenlijst

9. Hoe gebruiksvriendelijk vond u de vragenlijst? *

Markeer slechts één ovaal.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Helemaal niet gebruiksvriendelijk	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	Zeer gebruiksvriendelijk

10. Wat was goed?

11. Wat kon beter?

Duidelijkheid van de vragenlijst

12. Hoe duidelijk vond u de vragenlijst? *

Markeer slechts één ovaal.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Ze er on dui delijk	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	Ze er dui delijk

13. Wat was goed?

14. Wat kon beter?

Volledigheid vragenlijst

Ter herinnering de zaken die werden opgenomen in de vragenlijst:

- Naam van uw kind
- Datum van het bezoek
- Tijdstip van het bezoek
- Gezelschap
- Pictogrammen of foto's
- Ticket ter plaatse of aan de kassa
- Vervoersmiddel heenreis + terugreis
- Afspraken
- Souvenirwinkel?
- Bedrag indien u iets koopt in de winkel
- Restaurant ter plaatse?
- Zeeleeuwenshow (in geval van de zoo)?
- Activiteit na het bezoek

15. Hoe volledig vond u de vragenlijst? *

Markeer slechts één ovaal.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Zeer onvolledig	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	Volledig

16. Omschrijf hieronder de aspecten die ontbreken in de vragenlijst.

17. Omschrijf hieronder de aspecten die overbodig zijn in de vragenlijst.

Einde van deze vragenlijst. Dankjewel voor uw medewerking!

8.9.3. Feedback: Gebruik sociaal verhaal

Feedback: Gebruik sociaal verhaal

Onlangs bent u op daguitstap geweest naar één van de vier aangeboden activiteiten. Deze vragenlijst polst naar uw ervaring voor en tijdens de daguitstap. Er zijn geen foute of juiste antwoorden. Er wordt enkel gepolst naar uw ervaring. Hoe concreter u deze vragen beantwoordt, hoe meer het sociaal verhaal geoptimaliseerd kan worden. Uw antwoorden worden anoniem verwerkt.

***Vereist**

1. E-mailadres *

Activiteit

2. Welke daguitstap heeft u met uw gezin ondernomen? *

Markeer slechts één ovaal.

- Zoo van Antwerpen *Ga naar vraag 3.*
- Gravensteen te Gent *Ga naar vraag 3.*
- Sunparks Oostduinkerke
- Museum voor Natuurwetenschappen te Brussel *Ga naar vraag 3.*

Zwemniveau van uw kind

3. Duid hieronder het zwemniveau van uw kind aan (Indien u meerdere kinderen met ASS heeft, kunt u meerdere opties aanduiden). *

Vink alle toepasselijke opties aan.

- Hij/zij kan niet zwemmen.
- Hij/zij is een beginnende zwemmer.
- Hij/zij is een matige zwemmer.
- Hij/zij is een goede zwemmer.

Eerste bezoek?

4. Was dit de eerste keer dat uw kind hier naartoe ging? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
- Nee

Vorbereiding

5. Hoeveel keer heeft u het sociaal verhaal met uw kind doorgenomen? *

6. Heeft uw kind het sociaal verhaal daarnaast zelfstandig doorgenomen? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee

7. Vroeg uw kind soms zelf om het sociaal verhaal nogmaals door te nemen? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee

8. Hoe lang op voorhand heeft u het verhaal voor de eerste keer doorgenomen? *

Bijkomende voorbereiding

9. Heeft u of uw kind naast het doornemen van het sociaal verhaal nog iets anders gedaan ter voorbereiding van de daguitstap? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee

Sociaal verhaal

10. Was het sociaal verhaal duidelijk voor uw kind? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee

11. Wat was goed?

12. Wat kon beter?

Aanloop van de daguitstap

13. Hoe verliep de aanloop tot de daguitstap voor uw kind? *

Markeer slechts één ovaal.

- Minder stresserend dan normaal.
- Even stresserend als normaal.
- Meer gestresseerd dan normaal.

14. Wat is volgens u de reden hiervoor? *

Meerwaarde van het sociaal verhaal

15. Vond u dat het sociaal verhaal een meerwaarde was ter voorbereiding van deze daguitstap? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee

16. **Waarom wel/niet?**

Verloop daguitstap

17. **Hoe verliep de daguitstap voor uw kind? ***

18. **Verliep de daguitstap minder/even/meer gestresseerd dan normaal? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Minder stresserend dan normaal.
 Even stresserend als normaal.
 Meer stresserend dan normaal.

19. **Wat was hier de reden voor volgens u? ***

20. **Nam u het sociaal verhaal mee tijdens uw daguitstap? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee

21. **Waarom wel/niet?**

22. **Liep uw kind tijdens de daguitstap rond met het sociaal verhaal? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee

Onduidelijkheden

23. **Waren er bepaalde aspecten van het sociaal verhaal onduidelijk voor uw kind tijdens de daguitstap? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee *Ga naar vraag 24.*

Specificeer

24. **Zo ja, specificeer.**

Ontbrekende aspecten

25. **Waren er zaken die ontbraken in het sociaal verhaal? ***

Markeer slechts één ovaal.

Ja

Nee *Ga naar vraag 26.*

Specificeer

26. **Zo ja, specificeer deze ontbrekende aspecten.**

Overbodigheden

27. **Waren er zaken die overbodig waren in het sociaal verhaal? ***

Markeer slechts één ovaal.

27. **Waren er zaken die overbodig waren in het sociaal verhaal? ***

Markeer slechts één ovaal.

Ja

Nee *Ga naar vraag 28.*

Specificeer

28. **Zo ja, specificeer deze overbodige aspecten.**

Andere factoren?

29. **Zijn er naar uw mening andere factoren (positief/negatief) geweest die een invloed hebben gehad op uw kinds ervaring (bv. weer, op zijn/haar verjaardag, slecht geslapen,...)? ***

Markeer slechts één ovaal.

Ja

Nee *Ga naar vraag 30.*

Specificeer

30. **Zo ja, specificeer deze factoren.**

Strikte opvolging

31. **Heeft u zich strikt aan het sociaal verhaal gehouden? ***

Markeer slechts één ovaal.

Ja

Nee

32. **Waarom wel/niet?**

Meerwaarde sociaal verhaal

33. **Denkt u dat de daguitstap voor uw kind aangenamer verliep dankzij het sociale verhaal of niet? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee

34. **Waarom wel/niet?**

Overige tools: Tips

35. **Heeft u de pagina met tips doorgenomen voor uw daguitstap? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee

36. **Waarom wel/niet? ***

37. **Vond u deze tips nuttig? ***

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee

38. **Waarom wel/niet?**

Overige tools: Checklist

39. Heeft u gebruik gemaakt van de checklist tijdens uw daguitstap? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee

40. Waarom wel/niet?

41. Vond u deze checklist een meerwaarde? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee
 Ik heb geen gebruik gemaakt van de checklist.

42. Waarom wel/niet?

Overige tools: Sensorische kaart

Deze vraag is enkel van toepassing voor mensen die de Zoo van Antwerpen en het Museum voor Natuurwetenschappen hebben bezocht.

43. Heeft u gebruik gemaakt van de sensorische kaart tijdens uw daguitstap? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
 Nee
 Niet van toepassing. *Ga naar vraag 46.*

Sensorische kaart

44. Waarom wel/niet?

45. Vond u deze kaart een meerwaarde? *

Markeer slechts één ovaal.

- Ja
- Nee
- Ik heb geen gebruik gemaakt van de sensorische kaart.

46. Waarom wel/niet?

Verdere bemerkingen.

47. Heeft u verder nog bemerkingen die nog niet aan bod zijn gekomen in deze vragenlijst, maar die u zeker nog wil vermelden?

8.10. Codeersysteem van de interviews met de ouders: Feedback

Niveau 1	Niveau 2	Niveau 3
Opstellen sociaal verhaal	Gezinsnummer	
	Activiteit	
	Wie gaat mee?	
	Foto's of picto's?	
	Vervoersmiddel heenreis	
	Afspraken	
	Eten	
	Souvenirwinkel	
	Activiteit erna	
	Vervoersmiddel terugreis	
	Zeeleeuwenshow	
Feedback: Opstellen sociaal verhaal	Gebruiksvriendelijkheid website	Wat is goed?
		Wat kan beter?
	Nuttige informatie	Wat is goed?
		Wat kan beter?
	Gebruiksvriendelijkheid vragenlijst	Wat is goed?
		Wat kan beter?
	Duidelijkheid vragenlijst	Wat is goed?
		Wat kan beter?
Feedback: Voorbereiding	Volledigheid vragenlijst	Ontbrekende info
		Overbodige info
	Zwemniveau kind(eren)	
	Eerste bezoek	
	Hoeveel keer doorgenomen?	
	Zelfstandig doorgenomen?	
	Kind zelf naar gevraagd?	
	Wanneer eerste keer doorgenomen?	
	Aanpak voorbereiding?	
	Extra voorbereiding?	Zo ja, wat?
	Sociaal verhaal duidelijk?	Wat is goed?
	Wat kan beter?	
	Stresslevel aanloop?	Reden?
	Meerwaarde ter voorbereiding?	Waarom wel/niet?
Feedback: Daguitstap	Verloop daguitstap?	
	Stress level daguitstap?	Reden?
	Sociaal verhaal mee tijdens daguitstap?	Waarom wel/niet?
	Rondlopen met sociaal verhaal?	
	Onduidelijkheden?	Specificeer
	Ontbrekende aspecten?	Specificeer
	Overbodige aspecten?	Specificeer
	Andere factoren die een invloed hadden?	Specificeer
	Strikt aan verhaal gehouden?	Waarom wel/niet?
	Meerwaarde voor daguitstap?	Waarom wel/niet?

	Winkel vermelden indien niets kopen?	
	Persoonlijke aanspreking?	
	Ik-vorm?	
	Nog gebruiken in de toekomst?	
	Kind zelf aangegeven dat het beter ging?	
	Omstandigheden daguitstap?	
	Waaraan gemerkt dat het beter ging?	
	Hoe omgaan met veranderingen?	
	Overige opmerkingen	
Overige tools	Tips doorgenomen?	Waarom wel/niet?
	Tips nuttig?	Waarom wel/niet?
	Checklist gebruikt?	Waarom wel/niet?
	Checklist meerwaarde?	Waarom wel/niet?
	Sensorische kaart gebruikt?	Waarom wel/niet?
	Sensorische kaart meerwaarde?	Waarom wel/niet?
	Overige opmerkingen	

Tabel 11: Overzicht codeersysteem interviews ouders - Feedback

8.11. Finale versie: Sjablonen Sociale verhalen

Hieronder worden de sociale verhalen van de vier gevalstudies weergegeven. Dit zijn de finale versies. Er wordt geopteerd om enkel de versie met foto's te includeren in deze masterproef. Dit omwille van papierbesparing en omdat de versie op basis van pictogrammen inhoudelijk identiek is aan deze met foto's. Voor de exemplaren met pictogrammen werd gebruik gemaakt van pictogrammen van www.sclera.be. Verder dient opgemerkt te worden dat alle mogelijke opties geïncludeerd worden in deze sjablonen, zowel op vlak van vervoer, eetmogelijkheden, afspraken enzoverder. Op basis van de antwoorden van de ouders wordt vervolgens een selectie gemaakt hiervan en wordt de gebruikte versie doorgestuurd naar het gezin.

8.11.1. Sjabloon: Zoo van Antwerpen

(Naam) gaat naar de Zoo van Antwerpen

Binnenkort ga ik naar de Zoo van Antwerpen. Dit is een dierentuin in Antwerpen waar ik veel dieren zal kunnen zien. Veel kinderen vinden een bezoek aan de Zoo van Antwerpen leuk.

Deze bundel legt me uit wat ik allemaal zal doen en zien in de Zoo. Ik bekijk deze bundel goed op voorhand.

Zo ben ik goed voorbereid.

(picto dag)

Op (datum) ga ik naar de Zoo van Antwerpen. (gezelschap) gaan samen met mij naar de Zoo van Antwerpen.

(picto tijd)

Ik doe mijn best om te vertrekken naar de Zoo van Antwerpen om (tijd). Het kan zijn dat we een klein beetje later vertrekken. Dat is geen probleem.

(picto duur)

De route naar de dierentuin duurt ongeveer (reistijd). Het kan zijn dat ik er vroeger zal zijn, maar het kan ook zijn dat ik er later zal zijn. Dat is oké.

Ik ga met de trein naar de Zoo van Antwerpen. Ik stap op in het station van (vertrekstation). Ik stap uit in het station van Antwerpen-Centraal.

Als ik van de trein stap, stap ik naar de uitgang van het station.

Ik wandel naar rechts en daar is direct de ingang van de diertuin. Ik stap door de grote poort naar binnen.

Ik ga met de auto naar de dierentuin. Ik ga niet met de auto op de foto, maar met onze eigen auto. Als we in Antwerpen zijn, zoeken we naar een parkeerplaats voor de auto.

Als de auto geparkeerd is, moet ik nog stappen tot de ingang van de dierentuin.

Ik zie de ingang van de dierentuin en stap door de grote poort naar binnen.

Ik ga met de tram naar de dierentuin.

Als ik van de tram stap, moet ik nog een klein beetje stappen tot de ingang van de dierentuin.

Ik ga met de bus naar de dierentuin.

Als ik van de bus stap, moet ik nog een klein beetje stappen tot de ingang van de dierentuin.

Ik zie de ingang van de dierentuin en stap door de grote poort naar binnen.

Ik ga met de fiets naar de dierentuin.

Ik ben bij de dierentuin. Ik fiets door de grote poort naar binnen.

Rechts is een fietsenstalling waar ik mijn fiets zet.

Ik ga te voet naar de dierentuin.

Ik zie de ingang van de dierentuin en stap door de grote poort naar binnen.

Mijn begeleiders kopen een ticket. Ik wacht.

Ik stap naar de toegangspoort. Aan de toegangspoort kan ik een plattegrond van de dierentuin nemen.

Ik krijg een ticket van een van mijn begeleiders. Ik hou het ticket vast met de barcode bovenaan en weg van mij.

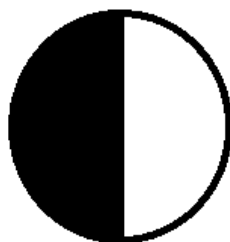

Zo steek ik het ticket onder de scan. Ik stap door het poortje naar binnen.

In de Zoo van Antwerpen kan ik een parcours volgen. Op de plattegrond staan getallen van 1 tot en met 34. Tussen die getallen staat een stippenlijn. Als ik de stippenlijn volg, zal ik alle nummers tegenkomen. In het park staan ook pijltjes die aanduiden waar het volgende nummer is. Dit zijn dezelfde nummers als op de

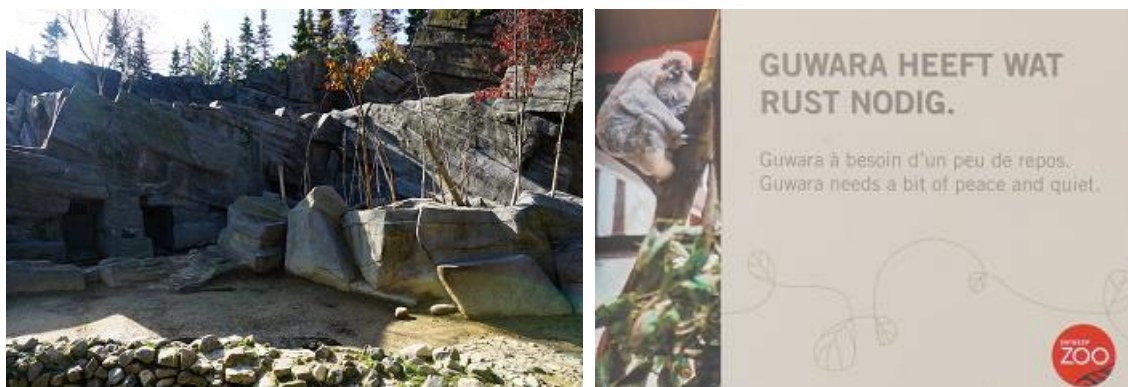
plattegrond. Soms kan het zijn dat ik enkele nummers oversla en later terugkom omdat ik eerst ga eten of naar een show ga kijken. Dat is oké. Daarna zal ik terugkeren naar die overgeslagen nummers.

Het volledige parcours duurt ongeveer 3 tot 4 uur. Dat is ongeveer zo lang als ik naar school moet op woensdagvoormiddag.

In de Zoo van Antwerpen zal ik veel dieren kunnen zien. Er zijn apen, vissen, zeehonden, leeuwen, giraffen, vlinders en zoveel meer.

In de dierentuin zijn veel dieren. Soms moeten de dieren verzorgd worden of zijn ze aan het slapen. Dan kan het zijn dat ik niet alle dieren kan zien. Dat is oké. Het kan zijn dat ik ze wel zal zien als ik nog eens naar de Zoo van Antwerpen kom.

Als de giraffen, olifanten en zebra's niet buiten zitten, kan ik ook altijd eens gaan kijken in de Egyptische tempel (nummer 9). Het kan zijn dat ik ze daar wel kan zien.

Op sommige dagen is er een zeeleeuwenshow. Deze show gaat door in het Aquaforum. Dit is nummer 19 op de kaart. Ik kijk goed op de achterkant van de plattegrond wanneer de zeeleeuwenshow begint.

Als het bijna tijd is, ga ik naar de ingang. Aan de ingang van het Aquaforum wacht ik in de wachtrij tot de deuren opengaan. Ik probeer om geduldig te wachten. Als de deuren open zijn, ga ik naar binnen.

Als alle mensen binnen zijn, begint de show. Het is altijd zeer druk als er een show is. Er is veel lawaai en er zijn veel mensen.

De dierenverzorgster zal optreden met 1 van de zeeleeuwen. Die zeeleeuw zal veel kunstjes doen. Op het einde van een leuk kunstje kan ik klappen in de handen.

De show duurt ongeveer 15 minuten.

Sommige stukken in de dierentuin zijn donker. Dit is omdat sommige dieren niet van veel licht houden. Het is donker bij nummer 7, nummer 14, nummer 20 en het laatste stukje van nummer 31.

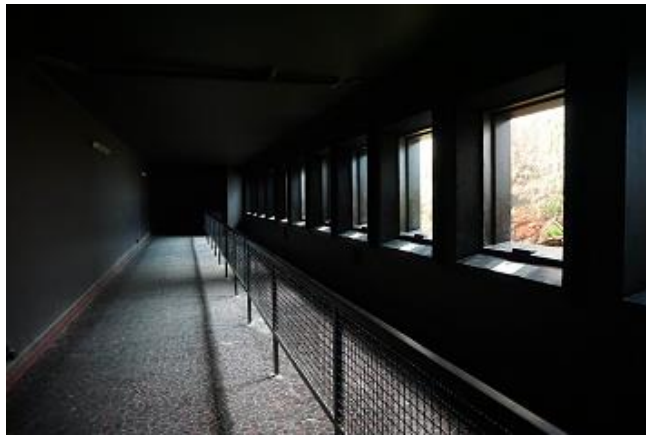
Nummer 7 is een donkere grot tussen de mensapenvallei en de buffelsavane. In die grot zijn geen dieren te zien, maar is er wel een glijbaan en een klimmuur. Er is ook veel lawaai in deze grot. Ik kan deze grot vermijden door langs de speeltuin naar de buffelsavane te gaan.

Nummer 14 is het aquarium. Daar kan ik veel vissen zien. In het aquarium is er een donkerblauw licht.

Nummer 20 is het nocturama. Daar kan ik de nachtdieren zien.

Nummer 31 is het vogelgebouw. Op het einde van dat gebouw is ook een donker stuk. Daar zitten de nachtvogels.

In een dierentuin kan het soms een beetje stinken. Als ik de dieren wil zien, dan moet ik dat er bij nemen. In het hok van de nijlpaarden (nummer 11) stinkt het wel extra veel.

Sommige dieren houden van de warmte en van natheid. Daarom is het in de vlindertuin en het reptielengebouw warm en vochtig.

Om een gebouw binnen te gaan, moet ik door een deur. Soms is er achter de deur nog iets extra. In sommige gebouwen zijn er plastieken flappen zoals in de koelkastruimte van een winkel. Er zijn plastieken flappen in hippotopia (nummer 11) en de buffelsavane (nummer 8).

De dieren moet vaak eten. Soms komt de verzorgster op dat moment meer uitleg geven over de dieren. Dat is een voedermoment. Dit is niet altijd zo bij elk dier. De verschillende voedermomenten kan ik op de achterkant van mijn plattegrond lezen. Tijdens een voedermoment kan het wel druk zijn. Dan zijn er veel mensen die ook willen luisteren naar de informatie van de verzorger.

In de Zoo van Antwerpen is één speeltuin. Deze speeltuin is dichtbij het restaurant Savanne. Daar kan het zeer druk zijn en spelen veel kinderen.

Soms zijn er nieuwe dieren in de dierentuin. Zij kennen hun hok nog niet zo goed. Om ervoor te zorgen dat zij niet de hele tijd tegen het glas botsen, hangen er soms rood-witte plakkers aan hun hok.

Enkele afspraken in de Zoo van Antwerpen.

Ik flink stappen in de Zoo van Antwerpen.

Er zijn soms trappen in de Zoo van Antwerpen. Ik hou zo goed mogelijk de trapeuning vast. Zo zal ik niet vallen.

In de Zoo van Antwerpen kan ik gemakkelijk verdwalen. Daarom doe ik mijn best om bij mijn begeleiders te blijven. Dan zal ik niet verdwalen.

Als ik toch verdwaald ben, zoek ik een dierenverzorger. Deze mensen kan ik herkennen aan hun bruine T-shirt. Ik probeer hulp te vragen aan de dierenverzorger. Die meneer of mevrouw zal me altijd helpen om mijn begeleiders te vinden.

Soms staat voor de kooi van een dier een omheining. Ik doe mijn best om achter de omheining te blijven staan.

Ik probeer afval steeds in de vuilbak te gooien.

Ik doe mijn best om altijd op het pad te stappen. Zo kunnen de planten en het gras goed verder groeien.

Als ik eten bij heb, dan eet ik dat zelf op. De dieren krijgen zelf hun eigen eten. De meeste dieren eten niet graag menseneten en worden er ziek van.

De dieren in de Zoo van Antwerpen worden graag met rust gelaten. Daarom mag ik kijken naar de dieren. Ik doe mijn best om ze niet aan te raken.

Soms zijn er kooien om de dieren heen. Dat is omdat sommige dieren gevaarlijk zijn. Ik hou mijn handen bij me en steek mijn vingers niet door de tralies. Anders zou het kunnen dat ik me pijn doe.

De dieren in de Zoo van Antwerpen worden graag met rust gelaten. Daarom mag ik kijken naar de dieren. Ik probeer mijn handen bij mezelf te houden en niet op het raam te tikken. Anders kunnen de dieren schrikken.

De vlinders in de vlindertuin vliegen rond mee heen. Ik kijk naar de vlinders. Ik doe mijn best om ze niet aan te raken en niet te vangen. Zo kunnen de vlinders vrolijk rondfladderen en eten.

Als de zeeleeuwenshow begonnen is, dan doe ik mijn best om te blijven zitten. Zo kunnen de mensen achter mij ook goed zien.

Op het speelplein zijn veel kinderen. Ik probeer te spelen waar mijn begeleiders mij kunnen zien. Als ik niet zeker ben of zij mij kunnen zien, dan kijk ik of ik hen kan zien. Zo weet ik dat zij mij ook kunnen zien.

Soms moet iemand van mijn groep naar het toilet. Als ik ook naar het toilet moet, dan ga ik mee. Als ik niet naar het toilet moet, dan doe ik mijn best om geduldig te wachten.

Sommige dieren kunnen niet goed tegen veel lawaai. Daarom vragen de verzorgers dat ik stil ben als ik in een gebouw ben. Ik zal proberen om rustig te praten in de gebouwen van de Zoo van Antwerpen. Zo zal ik de dieren niet storen.

Soms zijn deuren toe of hangt er een bordje voor de trap. Dan kan ik een andere weg te zoeken of keer ik terug.

In de Zoo van Antwerpen zijn verschillende toiletten. Deze staan met een pictogram aangeduid op de kaart.

Als ik naar het toilet moet, dan probeer ik dit op tijd te zeggen aan mijn begeleiders.

Ik zal eten in de Zoo van Antwerpen. Ik neem mijn picknick mee naar de Zoo van Antwerpen. Mijn picknick eet ik op aan de picknicktafels buiten.

Ik zal eten in de Zoo van Antwerpen. We kopen iets in het restaurant.

Ik zal eten in de Zoo van Antwerpen. We kopen iets aan een kraampje.

Mijn bezoek aan de Zoo van Antwerpen is gedaan. Ik ga naar de uitgang van het park en ga door het draaihek. Als ik buiten ben, kan ik niet meer terugkeren tenzij ik een nieuw ticket heb.

In de Zoo van Antwerpen is een souvenirwinkel. Deze kan ik vinden aan de ingang van de diertuin. In die winkel mag ik iets kopen op het einde van mijn bezoek. Ik mag iets kopen dat minder of gelijk aan (bedrag) euro is.

In de Zoo van Antwerpen is een souvenirwinkel. Ik zal niets kopen in de souvenirwinkel.

(Picto activiteit)

Na het bezoek aan de diertuin ga ik (activiteit).

(Picto reistijd)

Ik ben ongeveer (reistijd) onderweg naar daar. Het kan zijn dat ik er vroeger ben en het kan zijn dat ik er later ben. Dat is oké.

Ik vertrek in het station van Antwerpen-Centraal.

Ik wandel naar de ingang van het station. Ik wandel naar het juiste perron.

Ik ga met de trein naar (activiteit). Ik stap af aan de halte (halte).

Ik stap van de dierentuin naar de parking waar onze auto geparkeerd staat.

Ik ga met de auto naar (activiteit). Dit is niet met de auto op de foto, maar met onze eigen auto.

Ik stap van de dierentuin naar de tramhalte.

Ik ga met de tram naar (activiteit).

Ik stap van de uitgang van de dierentuin naar de tramhalte.

Ik ga met de bus naar (activiteit).

Ik ga naar de fietsenstalling. Ik zoek mijn fiets. Ik doe mijn fietsslot open.

Ik ga met de fiets naar (activiteit).

Ik ga te voet naar (activiteit).

Dit is het einde van mijn bundel. Zo zal mijn daguitstap er uit zien. Het kan zijn dat er dingen veranderen. Dat is oké. Als er dingen veranderen, zullen mijn begeleiders dit aanduiden op dit schema. Zo maken we er samen een fijne dag van.

8.11.2. Sjabloon: Museum voor Natuurwetenschappen te Brussel

(Naam) gaat naar het Museum voor Natuurwetenschappen

Binnenkort ga ik naar het Museum voor Natuurwetenschappen. Dit is een museum in Brussel waar ik veel te weten zal komen over dinosaurussen, de mens, en zoveel meer. Veel kinderen vinden een bezoek aan het Museum voor Natuurwetenschappen leuk.

Deze bundel legt me uit wat ik allemaal zal doen en zien in het Museum voor Natuurwetenschappen. Ik bekijk deze bundel goed op voorhand. Zo ben ik goed voorbereid.

(Picto dag)

Op (datum) ga ik naar het Museum voor Natuurwetenschappen. (Gezelschap) gaan samen met mij naar het Museum voor Natuurwetenschappen.

(Picto tijd)

Ik doe mijn best om te vertrekken naar het Museum voor Natuurwetenschappen om (tijd). Het kan zijn dat we een klein beetje later vertrekken. Dat is geen probleem.

(Picto duur)

De route naar het Gravensteen duurt ongeveer (reistijd). Het kan zijn dat ik er vroeger zal zijn, maar het kan ook zijn dat ik er later zal zijn. Dat is oké.

Ik ga met de trein naar het Museum voor Natuurwetenschappen. Ik stap op in het station van (vertrekstation). Ik stap uit in het station van Brussel-Luxemburg.

Als ik van de trein stap, wandel ik naar het Museum voor Natuurwetenschappen. Het is ongeveer tien minuten stappen van het station naar het museum. Dat is niet zo ver.

Ik ga met de auto naar het Museum voor Natuurwetenschappen. Ik ga niet met de auto op de foto, maar met onze eigen auto.

Als we in Brussel zijn, zoeken we naar parking voor de auto.

Als de auto geparkeerd is, moet ik nog stappen tot de ingang van het Museum voor Natuurwetenschappen.

Ik ga met de tram naar het Museum voor Natuurwetenschappen.

Als ik van de tram stap, moet ik nog een klein beetje stappen tot de ingang van het Museum voor Natuurwetenschappen.

Ik ga met de bus naar het Museum voor Natuurwetenschappen.

Als ik van de bus stap, moet ik nog een klein beetje stappen tot de ingang van het museum.

Ik ga met de fiets naar het Museum voor Natuurwetenschappen. Als ik aan het Museum voor Natuurwetenschappen ben, doe ik mijn fiets op slot en stap ik naar de ingang van het Museum voor Natuurwetenschappen.

Ik ga te voet naar het Museum voor Natuurwetenschappen.

Als ik een wegwijzer zie waarop staat 'museum' en daarnaast een symbool van een dinosaurus. Dan ben ik er bijna.

We komen aan bij het Museum voor Natuurwetenschappen. Ik herken de ingang door de grote dinosaurus voor de ingang.

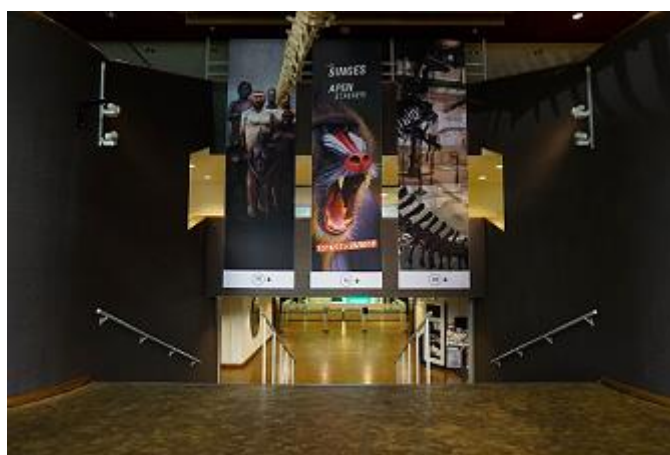
Ik ga binnen via de deur aan de linkerkant of rechterkant van het standbeeld. Daarna ga ik door een schuifdeur.

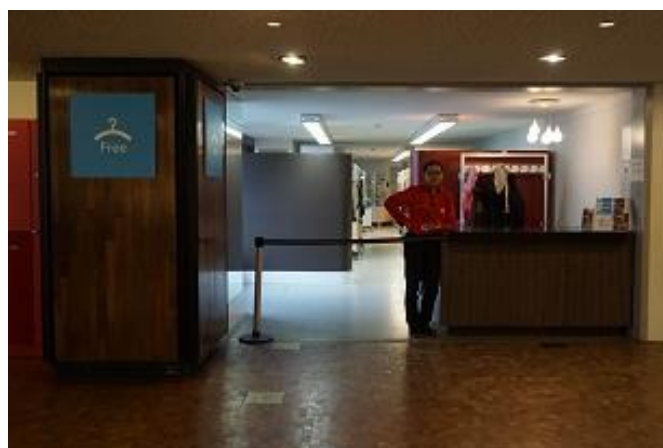
We gaan eerst naar de kassa van het Museum voor Natuurwetenschappen. Ik wacht tot ik een ticket krijg.

Aan de kassa ligt een plattegrond van het museum. Als ik wil, kan ik hier een plattegrond nemen.

Na de kassa wandel ik naar beneden met de trap. Daar kom ik in een grote zaal.

Eerst ga ik naar de vestiaire. Dit is gratis. Als ik spullen nodig heb in het museum, dan hou ik dit bij mij. Ik wacht tot het mijn beurt is.

Als de meneer of mevrouw achter de balie naar mij komt, geef ik mijn jas en rugzak af.

De meneer of mevrouw geeft aan mij een kaartje. Dit kaartje kan een ander nummer hebben dan op de foto. Dit kaartje hou ik goed bij. Na mijn bezoek krijg ik alles terug. Het kan zijn dat er mensen in het museum rondlopen die wel hun rugzak of jas bij hebben. Dat is oké.

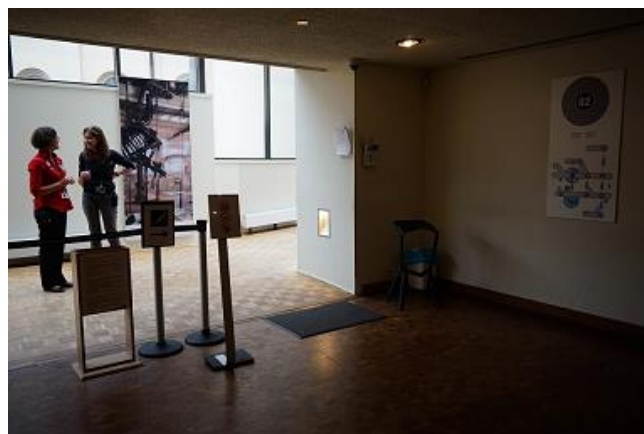
Ik kan mijn spullen ook in een locker steken.

Rechts naast de vestiaire zie ik allemaal papieren boekjes aan de muur. Hier kan ik ook een plattegrond van het museum nemen.

Ik kan ook een quizboekje voor kinderen nemen waarin ik vragen over het museum kan beantwoorden als ik dat leuk vind.

Na de vestiaire ga ik naar de mensen van de ticketcontrole. Dit is net naast de vestiaire.

Ik toon mijn ticket en de mevrouw of meneer van het museum laat me binnen.

In het museum kan ik de weg vinden door naar de bollen op de grond te kijken. Daar staat een nummer in. Het grootste nummer in het midden is de plek waar ik op dat moment ben. Dit is hetzelfde nummer als op de plattegrond. Op de 2 buitenste kringen staan pijlen met daaronder een nummer of figuur. Die pijlen tonen me de weg naar die plek. Er zijn nummers van 1 tot en met 18.

Dit symbool toont mij waar het toilet is. Als ik naar het toilet moet, kijk ik naar de cirkel op de grond en volg de pijl die het toilet toont. Ik vraag altijd aan mijn begeleiders of ik naar het toilet mag.

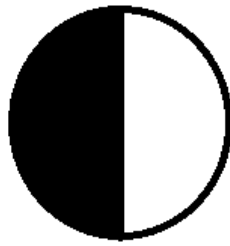
Ik kan de nummers in volgorde volgen. Soms kan ik een nummer niet vinden. Ik kan het nummer niet vinden in het museum en ook niet op de plattegrond. Andere mensen kunnen het ook niet vinden. Dat is normaal. Niet alle nummers tussen 1 en 18 bestaan in het museum. Nummer 10 is bijvoorbeeld niet te vinden in het museum. Dan ga ik gewoon op zoek naar een nummer dat er wel is.

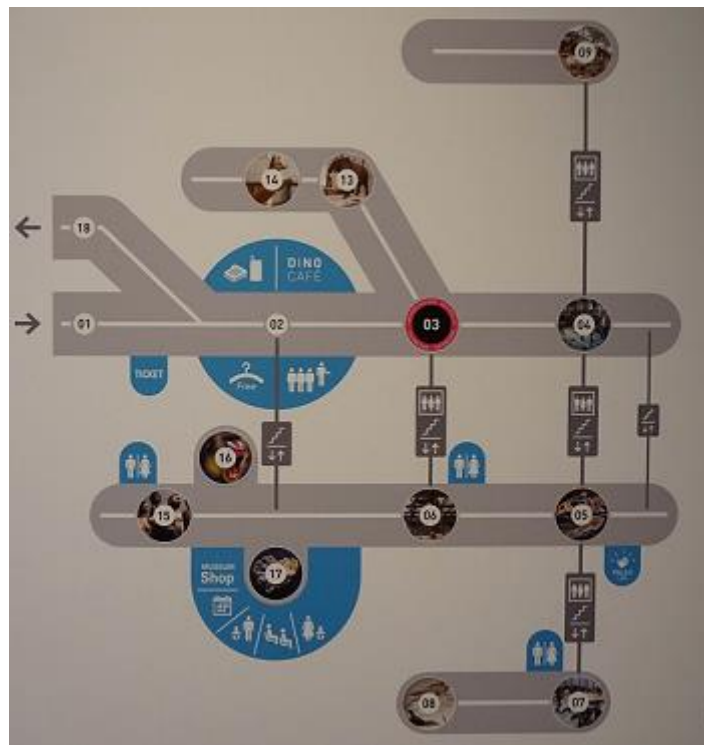
Nummer 16 is de tijdelijke tentoonstelling. Dit wil zeggen dat deze tentoonstelling er niet altijd is. Voor deze tentoonstelling moet ik extra betalen. Dan heb ik een speciaal ticket. Met een gewoon ticket kan ik hier niet binnen.

In het museum is een lift. Als ik naar een hogere verdieping wil, kan ik de trap gebruiken of de lift. Zaal nummer 9 is gemakkelijk te vinden als ik de lift gebruik. Die lift brengt me helemaal tot boven in het museum. Daar is zaal nummer 9.

Het volledige parcours duurt ongeveer 3 tot 4 uur. Dat is ongeveer zo lang als ik naar school moet op woensdagvoormiddag. Het kan zijn dat mijn bezoek langer duurt als ik het zeer leuk vind. Het kan ook zijn dat mijn bezoek minder lang duurt als ik het minder leuk vind.

Dit is de plattegrond van het museum. Op sommige plekken hangt dit aan de muur in het museum. Ik kan ook een plattegrond aan de kassa van het museum vragen.

In het museum is er heel veel te zien. Ik kan er leren over dinosaurussen en over dieren. Ik kan er ook leren over de biodiversiteit in een stad. Dit wil zeggen dat er veel verschillende dieren in dezelfde stad kunnen leven. Ik kan ook leren over mineralen.

In het museum kan ik veel dingen zelf doen en proberen. Koptelefoons in het museum kan ik opzetten. Ik hoor hierdoor geluiden of informatie over een voorwerp.

In het museum is een kleine zandbak. Deze is in het begin van zaal 3. In de zandbak kan ik het skelet van een dinosaurus zoeken. Ik probeer er op te letten dat ik mijn schoenen uit doe in de zandbak.

In het museum kan ik zeer veel leren. Er zijn veel informatieborden in het museum. Als ik meer wil leren over iets, dan lees ik de tekst waarbij N of NL staat. Die tekst is in het Nederlands. Soms staat er geen N of NL bij. Dan probeer ik zelf te zoeken welke tekst in het Nederlands staat. Als ik dit wil, kan ik aan mijn begeleiders vragen om de tekst voor mij voor te lezen.

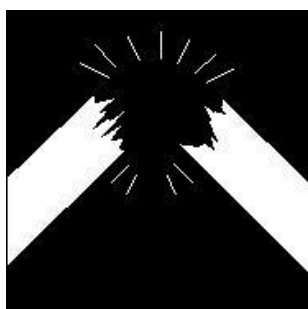
Er zijn ook computers in het museum. Op de computer kan ik soms spelletjes spelen of informatie horen over een voorwerp in het museum. Als ik informatie in het Nederlands wil horen, dan druk ik op het knopje waar N of NL bij staat.

In het museum kan ik veel spelletjes doen. Dan verbind ik bijvoorbeeld een dinosaurus met zijn eten door alle twee de knoppen samen in te drukken. Als ik juist ben, dan zal er een groen licht branden. Als ik fout ben, dan zal er een rood licht branden.

In het museum kan ik soms ook audiofonen vinden. Dat zijn bakjes die geluid spelen in het Nederlands als ik op de N druk. Het werkt dus zoals een koptelefoon die je niet op je hoofd moet zetten.

Het kan zijn dat sommige voorwerpen of spelletjes in het museum stuk zijn. Dan kan ik er niet mee spelen. Dat is oké. Dan ga ik op zoek naar iets dat niet kapot is.

Soms staan voorwerpen in het museum in hoge kasten. Dan zie ik iets misschien niet zo goed. In het museum staan blokken. Ik mag daarop staan als ik beter wil zien.

In zaal 9 is een vloer van glas. Daar kan ik gewoon over wandelen. Ik zal er niet door vallen.

Soms worden nieuwe zalen gemaakt in het museum. Dan kan het zijn dat ik ergens niet naar binnen kan. Dan ga ik gewoon naar een andere zaal. De werken kan ik herkennen aan de olifant met de gele helm.

Soms moeten voorwerpen in het museum hersteld worden. Dan liggen ze niet in de tentoonstelling. Dat is normaal. Het kan zijn dat als ik nog eens kom naar het museum, dat voorwerp er dan wel is.

In de zaal van de mens zijn soms enge dingen te zien zoals bijvoorbeeld een echt hart. Als ik daar niet goed tegen kan, dan ga ik enkel in de eerste zaal binnen met de houten poppen. Ik ga niet verder.

In de zaal van de mens staan drie hokken die lijken op pashokjes. Als ik naar binnen ga, plaats ik mijn handen op de metalen plaat. Soms zal er wat lucht gespoten worden. Dat zal geen pijn doen.

Enkele afspraken in het Museum voor Natuurwetenschappen.

Ik stap flink in het Museum voor Natuurwetenschappen.

Er zijn trappen in het Museum voor Natuurwetenschappen. Ik hou zo goed mogelijk de trapleuning vast. Zo zal ik niet vallen.

In het Museum voor Natuurwetenschappen kan ik gemakkelijk verdwalen. Daarom doe ik mijn best om bij mijn begeleiders te blijven. Dan zal ik niet verdwalen.

Als ik toch verdwaald ben, ga ik op zoek naar iemand die werkt in het museum. Die mensen dragen een rode T-shirt. Ik probeer hulp te vragen aan die meneer of mevrouw. Die meneer of mevrouw zal me altijd helpen om mijn begeleiders te vinden.

De voorwerpen in het Museum voor Natuurwetenschappen zijn breekbaar. Daarom kijk ik naar de voorwerpen in het Museum voor Natuurwetenschappen. Ik blijf er af zodat ze niet breken.

Ik wil iets aanraken. Ik twijfel of dit mag. Ik vraag eerst aan mijn begeleiders of dit mag.

Iemand anders is het spel aan het spelen dat ik wil spelen. Ik probeer geduldig mijn beurt af te wachten. Ik kan ondertussen ook met iets anders spelen.

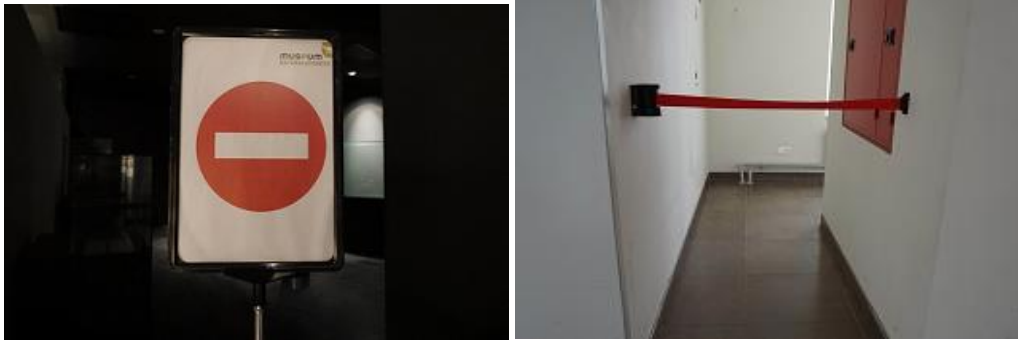
Als ik iets wil eten of drinken, dan kan ik dit doen in het Dinocafé.

Ik probeer erop te letten dat ik mijn schoenen uit doe in de zandbak.

Ik zal proberen om rustig te praten in het Museum voor Natuurwetenschappen. Zo zal ik de andere mensen niet storen.

Soms zijn deuren in het museum dicht of hangt er een touw. Dan probeer ik een andere weg te zoeken of keer ik terug.

In het Museum voor Natuurwetenschappen is een souvenirwinkel. In die winkel mag ik iets kopen op het einde van mijn bezoek. Ik mag iets kopen dat minder of gelijk aan (bedrag) euro is.

In het Museum voor Natuurwetenschappen is een souvenirwinkel. Ik zal niets kopen in de winkel.

Na ons bezoek gaan we iets eten in het Dinocafé.

Als ik klaar ben om te vertrekken, ga ik mijn spullen halen aan de vestiaire. Ik geef het kaartje af aan de meneer of mevrouw van de vestiaire. Die gaat mijn spullen halen. De meneer of mevrouw geeft mijn spullen terug aan mij.

Het bezoek aan het Museum voor Natuurwetenschappen is gedaan. Ik ga door de twee schuifdeuren naar buiten.

Buiten stap ik over de brug naar de parking of de straat.

(Picto activiteit)

Na het Museum voor Natuurwetenschappen ga ik (activiteit).

(Picto reistijd)

Ik ben ongeveer (reistijd) onderweg naar daar. Het kan zijn dat ik er vroeger ben en het kan zijn dat ik er later ben. Dat is oké.

Als ik over de brug van het museum ben, stap ik naar het station. Het is ongeveer tien minuten stappen van het museum naar het station. Dat is niet zo ver.

Ik ga met de trein naar (activiteit). Ik vertrek in het station van Brussel-Luxemburg. Ik stap uit aan het station van (eindstation).

Ik stap naar de auto op de parking.

Ik ga met de auto (activiteit). Ik ga niet met de auto op de foto, maar met onze eigen auto.

Ik stap van de uitgang van het museum naar de tramhalte.

Ik ga met de tram naar (activiteit).

Ik stap van de uitgang van het museum naar de bushalte.

Ik ga met de bus naar (activiteit).

Ik ga naar mijn fiets. Ik doe mijn slot open. Ik ga met de fiets naar (activiteit).

Ik ga te voet naar (activiteit).

Dit is het einde van mijn bundel. Zo zal mijn daguitstap er uit zien. Het kan zijn dat er dingen veranderen. Dat is oké. Als er dingen veranderen, zullen mijn begeleiders dit aanduiden op dit schema. Zo maken we er samen een fijne dag van.

8.11.3. Sjabloon: Gravensteen Gent

(Naam) gaat naar het Gravensteen

Binnenkort ga ik naar het Gravensteen. Dit is een echte burcht in Gent. Veel kinderen vinden een bezoek aan het Gravensteen leuk.

Deze bundel legt me uit wat ik allemaal zal doen en zien in het Gravensteen. Ik bekijk deze bundel goed op voorhand. Zo ben ik goed voorbereid.

(Picto dag)

Op (datum) ga ik naar het Gravensteen. (Gezelschap) gaan samen met mij naar het Gravensteen.

(Picto tijd)

Ik doe mijn best om te vertrekken naar het Gravensteen om (tijd). Het kan zijn dat we een klein beetje later vertrekken. Dat is geen probleem.

(Picto duur)

De route naar het Gravensteen duurt ongeveer (reistijd). Het kan zijn dat ik er vroeger zal zijn, maar het kan ook zijn dat ik er later zal zijn. Dat is oké.

Ik ga met de trein naar het Gravensteen. Ik stap op in het station van (**vertrekstation**). Ik stap uit in het station van Gent-Sint-Pieters.

Als ik van de trein stap, stap ik naar de uitgang van het station. Ik ga naar de tramhalte van tram 1.

Ik neem tram 1 tot de halte 'Gravensteen'. Daar stap ik af. Ik herken de halte omdat ze wordt afgeroepen en omdat ik het Gravensteen kan zien. De rit duurt ongeveer een kwartier.

Ik ga met de auto naar het Gravensteen. Ik ga niet met de auto op de foto, maar met onze eigen auto. Als we in Gent zijn, zoeken we naar een parkeerplaats voor de auto.

Als de auto geparkeerd is, moet ik nog stappen tot de ingang van het Gravensteen.

Ik ga met de bus naar het Gravensteen.

Als ik van de bus stap, moet ik nog een klein beetje stappen tot de ingang van het Gravensteen.

Ik ga met de tram naar het Gravensteen.

Als ik van de tram stap, moet ik nog een klein beetje stappen tot de ingang van het Gravensteen.

Ik ga met de fiets naar het Gravensteen. Als ik aan het Gravensteen ben, doe ik mijn fiets op slot en stap ik naar de ingang van het Gravensteen.

Ik ga te voet naar het Gravensteen.

We komen aan bij het Gravensteen. Als de groene poort open is, dan kan ik naar binnen stappen. Als de groene poort dicht is, dan wacht ik nog even.

De groene poort is open. Ik stap naar binnen.

We gaan eerst naar de kassa van het Gravensteen. Ik wacht tot mijn begeleiders zeggen dat ik naar binnen mag.

Naast de kassa is het toilet. Als ik naar het toilet wil gaan, dan ga ik nu. Dit zijn de enige toiletten in het Gravensteen. Als iemand anders naar het toilet moet, dan wacht ik.

Er zijn veel dingen te zien in het Gravensteen. Het Gravensteen is een echte burcht. Ik kan er wapens en ridders zien. Ik kan wandelen langs de kantelen en zoveel meer.

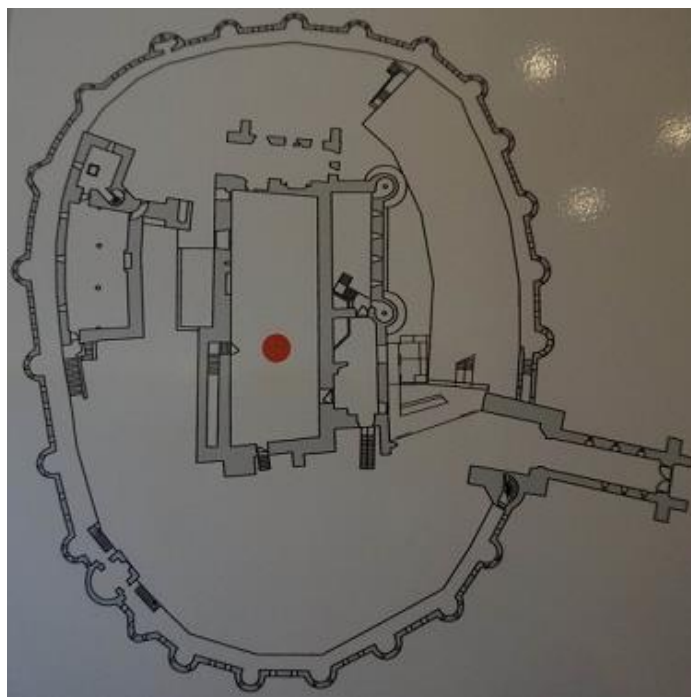
In het Gravensteen kan ik de route volgen door de nummers te volgen. Er zijn nummers van 1 tot en met 15. Ik probeer altijd de pijltjes te volgen naar het volgende nummer.

In het Gravensteen is kamer 6 de Kamer van de graaf. Sommige kinderen vinden deze kamer een beetje eng. Sommige kinderen vinden deze kamer helemaal niet eng.

Het volledige parcours duurt ongeveer 40 minuten. Dit is ongeveer zo lang als een lesuur.

Dit is de plattegrond van het Gravensteen. Er is geen plattegrond waar ik mee kan rondlopen. De plattegrond kan ik wel in elke kamer aan de muur vinden. De rode stip toont waar ik op dat moment ben.

Dit is de start van het parcours. Ik stap de trap op en zie nummer 1.

In het Gravensteen zijn veel trappen. Als ik alles wil zien, zal ik dus veel moeten stappen.

In het Gravensteen zijn veel informatieborden. Op de informatieborden kan ik meer informatie lezen over het Gravensteen en de voorwerpen in de kasten. Als ik dat wil, vraag ik aan mijn begeleiders om de tekst voor te lezen.

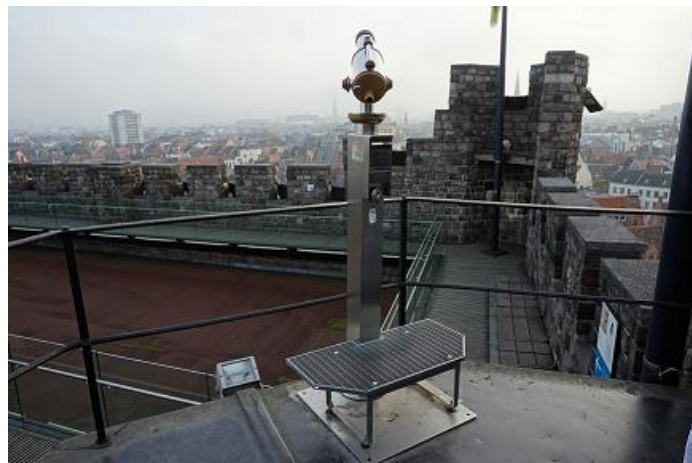
Soms is er een ridder in het Gravensteen. Hij is er niet altijd. Ik kan met de ridder op de foto als ik wil.

Als ik helemaal bovenaan ben bij nummer 4, dan kan ik over de kantelen kijken. Dan heb ik een mooi zicht op de stad.

Als ik niet goed over de kantelen kan kijken, kan ik altijd op het verhoog gaan staan. Ik kan ook vragen aan een begeleider om me op te tillen.

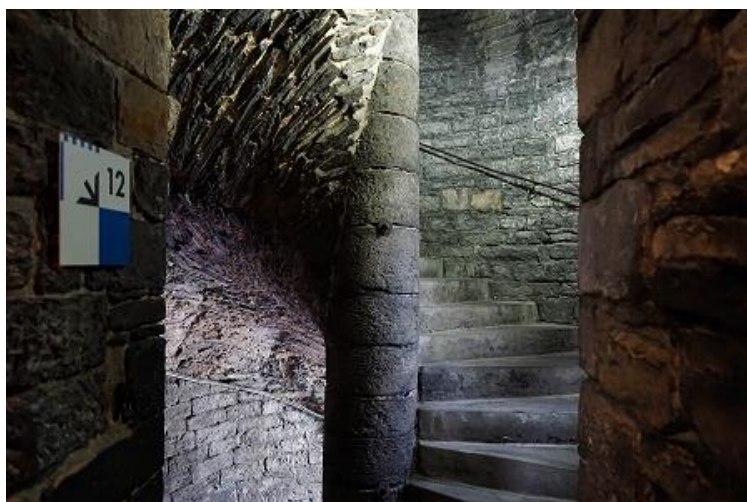
Op het dak van het Gravensteen staat een verrekijker. Deze werkt als ik er geld in steek. Ik spreek af met mijn begeleiders of ik dit mag doen of niet.

Soms zijn er ook grote gaten in de muur van de omwalling. Dit zijn kijkgaten. Ik kan hierdoor kijken. Dan zie ik wat er aan de andere kant gebeurt.

Soms kan ik boten zien passeren door de kijkgaten.

Bij nummer 12 ga ik eerst naar boven. Veel mensen vergeten dit. Daarom is het daar rustig. Daar kan ik boven op de toren staan. Dan heb ik een mooi zicht op de stad. Als ik klaar ben, ga ik terug naar beneden met de trap. Ik volg de pijl.

Enkele afspraken in het Gravensteen.

Ik stap flink in het Gravensteen.

Er zijn veel trappen in het Gravensteen. Ik hou zo goed mogelijk de trapleuning vast. Zo zal ik niet vallen.

In het Gravensteen kan ik gemakkelijk verdwalen. Daarom doe ik mijn best om bij mijn begeleiders te blijven. Dan zal ik niet verdwalen.

Als ik toch verdwaald ben, ga ik terug naar de kassa. Ik probeer hulp te vragen aan de meneer of mevrouw aan de kassa. Die meneer of mevrouw zal me altijd helpen om mijn begeleiders te vinden.

Ik probeer afval steeds in de vuilbak te gooien.

De voorwerpen in het Gravensteen zijn breekbaar. Daarom kijk ik naar de voorwerpen in het Gravensteen. Ik blijf er af zodat ze niet breken.

Als ik iets wil eten of drinken, dan kan ik dit eten en te drinken buiten op het plein.

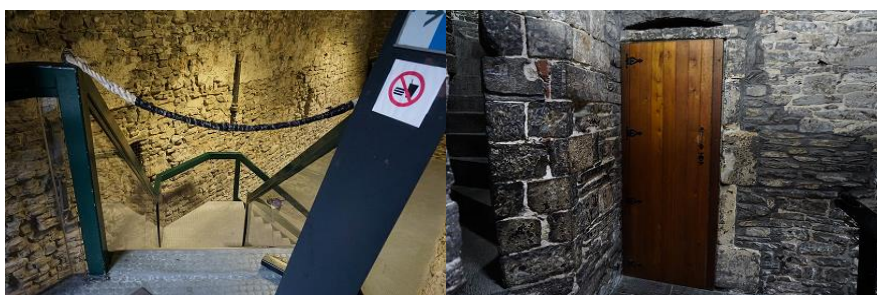
De omwalling is hoog. Ik kan er gemakkelijk van af vallen op het gras. Op de kantelen probeer ik zo dicht mogelijk te stappen langs de muur zodat ik er niet af val.

Ik zal proberen om rustig te praten in het Gravensteen. Zo zal ik de andere mensen niet storen.

Soms kan het spannend zijn om ergens af te springen. Maar dit kan gevaarlijk zijn. Dan kan ik me pijn doen.
Als ik ergens af wil, dan gebruik ik zoveel mogelijk de trap.

Soms zijn deuren dicht of hangt er een touw voor de trap. Dan kan ik een andere weg te zoeken of keer ik terug.

In het Gravensteen is een souvenirwinkel. Deze kan ik vinden in de Grote Zaal. Dit is nummer 1 van het parcours. In die winkel mag ik iets kopen op het einde van het bezoek. Ik mag iets kopen dat minder of gelijk aan (bedrag) euro is.

In het Gravensteen is een souvenirwinkel. Ik zal niets kopen in deze winkel.

Ik picknick in het Gravensteen. Mijn eten eet ik op aan de picknicktafels buiten.

Het bezoek is gedaan. Ik volg de blauwe pijl op het hek naar buiten.

(Picto activiteit)

Na het Gravensteen ga ik (activiteit).

(Picto reistijd)

Ik ben ongeveer (reistijd) onderweg naar daar. Het kan zijn dat ik er vroeger ben en het kan zijn dat ik er later ben. Dat is oké.

Ik neem terug tram 1 tot de halte 'Station'. Daar stap ik af. Ik herken de halte omdat ze wordt afgeroepen en omdat ik het station kan zien. De rit duurt ongeveer een kwartier.

Als ik van de tram stap, stap ik naar het treinstation Gent-Sint-Pieters.

Ik ga met de trein naar (activiteit). Ik stap af aan de halte (halte).

Ik stap van het Gravensteen tot de parking waar de auto geparkeerd is.

Ik ga met de auto naar (activiteit). Dit is niet met de auto op de foto, maar met onze eigen auto.

Ik stap van de uitgang van het Gravensteen naar de bushalte.

Ik ga met de bus naar (activiteit).

Ik stap van de uitgang van het Gravensteen naar de tramhalte.

Ik ga met de tram naar (activiteit).

Ik ga naar mijn fiets. Ik doe het fietsslot open. Ik ga met de fiets naar (activiteit).

Ik ga te voet naar (activiteit).

Dit is het einde van mijn bundel. Zo zal mijn daguitstap er uit zien. Het kan zijn dat er dingen veranderen. Dat is oké. Als er dingen veranderen, zullen mijn begeleiders dit aanduiden op dit schema. Zo maken we er samen een fijne dag van.

8.11.4. Sjabloon: Sunparks Oostduinkerke

(Naam) gaat naar Sunparks Oostduinkerke

Binnenkort ga ik naar Sunparks Oostduinkerke. Dit is een groot, tropisch zwembad in Oostduinkerke. Veel kinderen vinden een bezoek aan Sunparks Oostduinkerke leuk.

Deze bundel legt me uit wat ik allemaal zal doen en zien in Sunparks Oostduinkerke. Ik bekijk deze bundel goed op voorhand. Zo ben ik goed voorbereid.

(Picto dag)

Op (datum) ga ik naar Sunparks Oostduinkerke. (Gezelschap) gaan samen met mij naar Sunparks Oostduinkerke.

(Picto tijd)

Ik doe mijn best om te vertrekken naar Sunparks Oostduinkerke om (tijd). Het kan zijn dat we een klein beetje later vertrekken. Dat is geen probleem.

(Picto duur)

De route naar Sunparks Oostduinkerke duurt ongeveer (reistijd). Het kan zijn dat ik er vroeger zal zijn, maar het kan ook zijn dat ik er later zal zijn. Dat is oké.

Ik ga met de trein naar Sunparks Oostduinkerke. Ik stap op in het station van (vertrekstation). Ik stap uit in het station van (aankomststation).

Als ik van de trein stap, stap ik naar de uitgang van het station.

Ik neem de kusttram tot de halte 'Oostduinkerke Groenedijk Bad'. Daar stap ik af.

Ik stap van de tramhalte naar Sunparks Oostduinkerke. Dat is ongeveer 20 minuten stappen.

Ik ga met de auto naar Sunparks Oostduinkerke. Ik ga niet met de auto op deze foto, maar met onze eigen auto. Als we in Sunparks Oostduinkerke zijn, zoeken we naar een parkeerplaats voor de auto.

Als de auto geparkeerd is, moet ik nog stappen tot de ingang van Sunparks Oostduinkerke.

Ik ga met de tram naar Sunparks Oostduinkerke.

Als ik van de tram stap, moet ik nog stappen tot de ingang van Sunparks Oostduinkerke.

Ik ga met de bus naar Sunparks Oostduinkerke.

Als ik van de bus stap, moet ik nog een klein beetje stappen tot de ingang van Sunparks Oostduinkerke.

Ik ga met de fiets naar Sunparks Oostduinkerke. Als ik aan Sunparks Oostduinkerke ben, doe ik mijn fiets op slot en stap ik naar de ingang van Sunparks Oostduinkerke.

Ik ga te voet naar Sunparks Oostduinkerke.

We komen aan bij Sunparks Oostduinkerke. Ik ga door de gele draaideur naar binnen.

We gaan eerst naar de kassa van Sunparks Oostduinkerke. Ik wacht tot ik een ticket krijg.

Ik krijg een ticket. Dit ticket steek ik in de machine. Ik loop door de draaiport.

Ik ga met de trap naar beneden naar de kleedkamers.

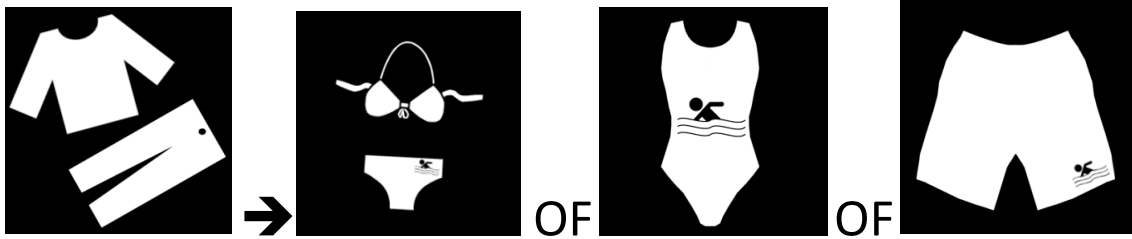
Daarna ga ik door de plasticen flappen naar de kleedkamers.

Ik kies een omkleedhokje dat vrij is. Dit kan ik zien doordat de deur open is of de boog wit is. Als de deur toe is of rood, dan moet ik een ander hok kiezen.

Als ik in het hokje ben, doe ik de deuren toe. Daarna doe ik de zwarte hendel naar beneden. Nu is de deur op slot.

In het hokje doe ik mijn gewone kleren uit en mijn zwemkleren aan. Ik heb mijn zwemkleren aan. Ik doe het hendeltje omhoog en ga uit het hokje aan de andere kant. Daar wacht ik op de andere mensen van mijn groep.

Ik steek mijn spullen in een kastje. Het kan zijn dat iemand anders van mijn groep zijn of haar spullen in hetzelfde kastje steekt.

Om de kast te sluiten stop ik 1 euro of 2 euro in de gleuf bovenaan. De munt die ik nodig heb staat op het bakje. Het muntje valt daarna in het bakje. Ik doe de deur toe en sluit. De sleutel haal ik van de deur en geef ik aan een van mijn begeleiders. Als ik het kastje weer open doe, krijg ik mijn munt terug.

Voor ik in het zwembad ga, sta ik onder de douche van het zwembad.

Het toilet kan ik vinden tussen de douches en het voetbad. Als ik naar het toilet moet, kan ik daar gaan.

Na het douchen en het toilet ga ik door het voetbad naar het zwembad. Er zullen geen sproeiërs afgaan als ik er door stap.

Ik ga door de plastieken flappen naar het zwembad.

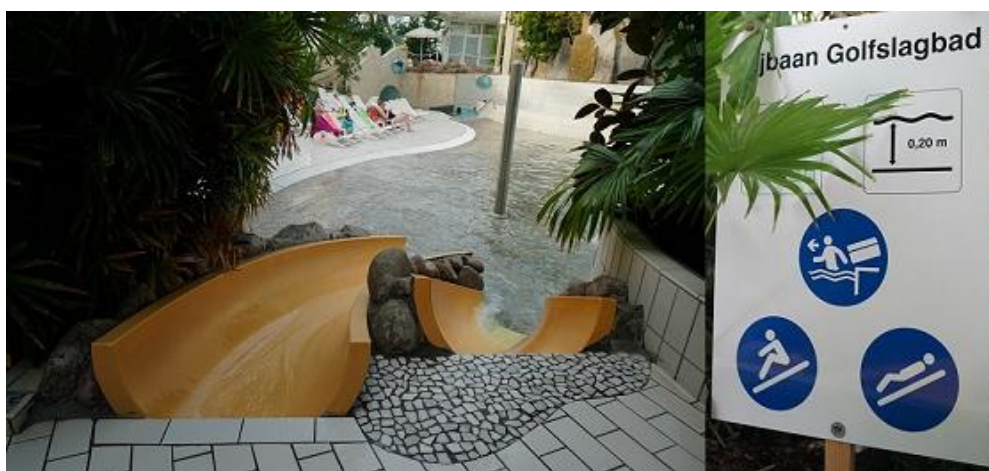
In het zwembad is er veel te doen. Ik kan er van de glijbanen gaan, zwemmen in het grote zwembad, in het bubbelbad zitten en zoveel meer.

Er zijn 5 soorten glijbanen, plus de glijbanen in het peuterbad. Bij de vijf glijbanen staat altijd een bord met meer uitleg over de glijbaan. Daarop staat ook een kleur die zegt hoe spannend de glijbaan is.

Glijbanen met een blauwe bol of vierkant zijn gemakkelijk. Glijbanen met een rode bol of vierkant zijn spannend. Glijbanen met een zwarte bol of vierkant zijn voor de echte durvers.

De glijbaan Golfslagbad is kort. Je eindigt in het golfslagbad. Deze glijbaan heeft een blauwe bol.

De wildwaterbaan is een glijbaan met een rode bol.

Deze glijbaan eindigt in hetzelfde zwembad als de familiegljbaan.

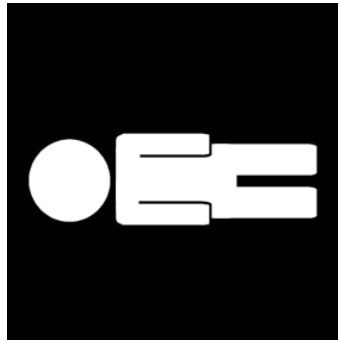
De familiegljbaan is een glijbaan met een rode bol. De glijbaan is kort en steil.

Deze glijbaan eindigt in hetzelfde zwembad als de wildwaterbaan.

De groene glijbaan heeft een zwarte bol. Deze glijbaan is voor de echte durvers. De glijbaan is zeer snel. Daarom kan het zijn dat ik veel water in mijn gezicht zal krijgen. Dat is oké.

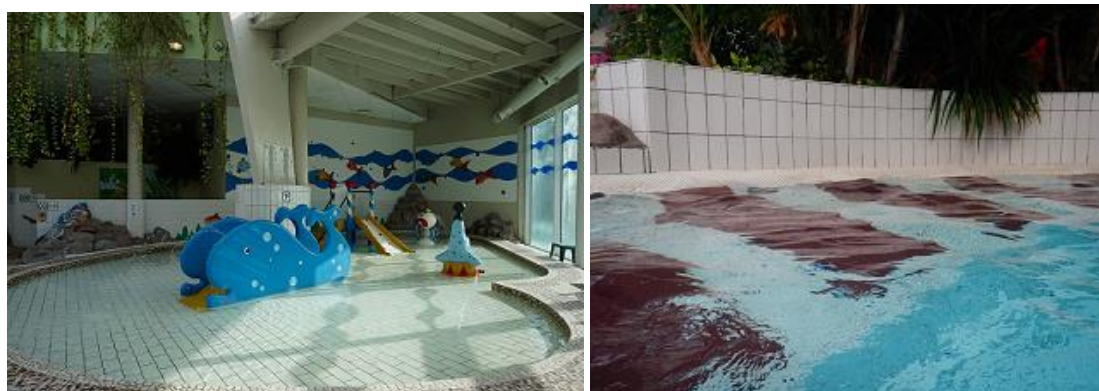
Op deze glijbaan is het zeer belangrijk dat ik neerlig.

Als ik deze glijbaan wil doen, dan moet ik eerst veel trappen doen.

De groene glijbaan eindigt naast de blauwe glijbaan. Dit is in een klein, smal zwembad.

Er zijn zes soorten zwembaden in Sunparks Oostduinkerke. Er is een peuterbad, bubbelbad, golfslagbad, zwembad met ligstoelen, buitenzwembad en stroomzwembad.

Het buitenzwembad is niet altijd open. Soms is het te koud om buiten te zwemmen. Dan is de deur dicht.

In het stroomzwembad zwem ik rond de boot. Er is stroom in die kring die me sneller laat zwemmen. Ik kan me vasthouden aan de touwen op het einde van de stroom als ik er uit wil.

Het golfslagbad is het grootste zwembad. Daar kan ik gewoon in zwemmen.

Soms hoor ik een signaal. Dat wil zeggen dat er golven zullen zijn in het golfslagbad. Dit duurt enkele minuten. Daarna wordt het zwembad weer een gewoon zwembad.

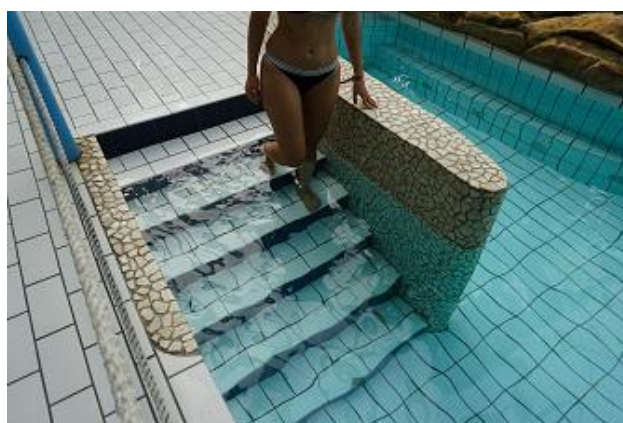
Enkele afspraken in Sunparks Oostduinkerke.

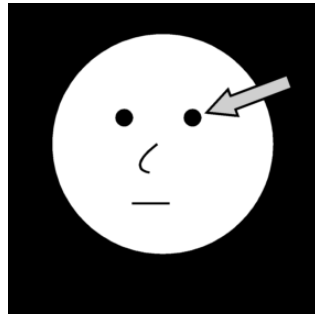
Ik stap flink in Sunparks Oostduinkerke. Lopen op een natte vloer is gevaarlijk. Dan kan ik vallen.

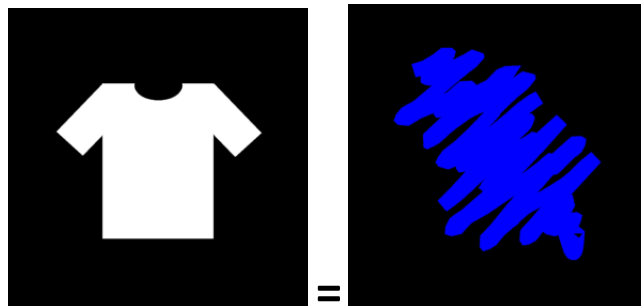
Er zijn trappen in Sunparks Oostduinkerke. Ik hou zo goed mogelijk de trapleuning vast. Zo zal ik niet vallen.

Sommige mensen duiken in het zwembad. Dit kan gevaarlijk zijn. Ik probeer altijd de trap te gebruiken als ik in het zwembad ga.

In Sunparks Oostduinkerke kan ik gemakkelijk verdwalen. Als ik speel in het zwembad, probeer ik erop te letten dat mijn begeleiders me altijd zien.

Als ik toch verdwaald ben, ga ik op zoek naar een redder. Ik kan de redders herkennen aan de blauwe T-shirt. Ik probeer hulp te vragen aan de redder. Die meneer of mevrouw zal me altijd helpen om mijn begeleiders te vinden.

Ik zal proberen om rustig te praten in Sunparks Oostduinkerke. Zo zal ik de andere mensen niet storen.

Ik probeer altijd goed te kijken op het bord naast de glijbaan. Daarop staat hoe ik van de glijbaan moet gaan. Soms moet ik zitten en soms moet ik liggen.

Soms zijn deuren toe of hangt er een touw voor de trap. Dan probeer ik een andere weg te zoeken of keer ik terug.

Ik probeer geduldig te wachten in de rij als ik van de glijbaan wil. Als ik niet wil wachten, dan kan ik niet van de glijbaan.

Soms is er geen plaats in het bubbelbad. Dan moet ik wachten aan de kant. Ik kan ook later nog eens terugkomen om te kijken of er al plaats is.

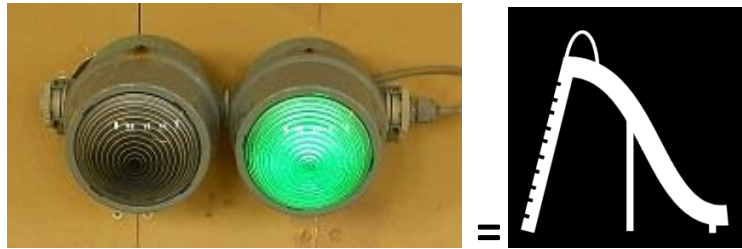
Ik probeer zo snel mogelijk uit de weg te gaan als ik van de glijbaan kom. Dan zal de volgende persoon niet op mij botsen.

Ik kan nog niet zo goed zwemmen. Daarom doe ik een zwemvestje aan. Dan ben ik veilig.

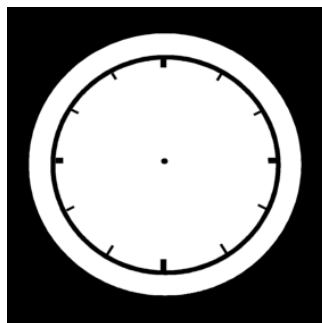
Op de groene en blauwe glijbaan zijn lichten. Als het mijn beurt is kijk ik goed naar de lichten. Als het licht rood is, probeer ik te wachten.

Als het licht groen is, mag ik van de glijbaan gaan.

In Sunparks Oostduinkerke is een cafetaria. Daar koop ik iets om te eten of te drinken. Mijn eten eet ik op aan de tafels in de cafetaria.

Mijn begeleiders duiden op deze picto aan wanneer ik uit het zwembad moet. Voor het golfslagbad hangt een klok. Als deze klok hetzelfde lijkt als de klok op deze picto, dan ga ik uit het zwembad.

Ik ga naar de douches en spoel me goed af.

Dan haal ik met mijn sleutel mijn spullen uit het kastje. Ik zal proberen om mijn muntstuk niet te vergeten.

Ik geef het muntstuk terug af aan een van mijn begeleiders.

Ik zoek een kleedhokje dat vrij is. Dit kan ik zien doordat de deur open is of de boog wit is. Als de deur toe is of rood, dan moet ik een ander hok kiezen. Als ik in het hokje ben, doe ik de deuren toe.

Daarna doe ik de zwarte hendel naar beneden. Nu is de deur op slot.

In het hokje droog ik me goed af. Ik doe mijn zwemkleden uit en mijn gewone kleren aan.

Ik heb mijn gewone kleren aan. Ik doe het hendeltje naar boven en ga naar de ruimte met de spiegels. Daar wacht ik op mijn begeleiders.

Als mijn volledige groep er is, stap ik op de trap naar boven.

Ik ga naar de draaiport en druk op de zwarte knop. Dan kan ik door de draaiport.

Als mijn volledige groep door de draaiport is, gaan we door de gele draaideur terug naar buiten.

(Picto activiteit)

Na Sunparks Oostduinkerke ga ik (activiteit).

(Picto reistijd)

Ik ben ongeveer (reistijd) onderweg naar daar. Het kan zijn dat ik er vroeger ben en het kan zijn dat ik er later ben. Dat is oké.

Ik stap van Sunparks Oostduinkerke naar de tramhalte 'Oostduinkerke Groenedijk Bad'. Dat is ongeveer 20 minuten stappen.

Ik stap op de kusttram en rij mee tot aan het treinstation van (vertrekstation).

Ik stap van de tramhalte naar het juiste perron.

Ik ga met de trein naar (activiteit). Ik stap af aan het station van (eindstation).

Ik stap van Sunparks Oostduinkerke naar de parkeerplaats van onze auto.

Ik ga met de auto naar (activiteit). Ik ga niet met de auto op deze foto, maar met onze eigen auto.

Ik stap van Sunparks Oostduinkerke naar de tramhalte.

Ik ga met de tram naar (activiteit).

Ik stap van de uitgang van Sunparks Oostduinkerke naar de bushalte.

Ik ga met de bus naar (activiteit).

Ik ga naar mijn fiets en doe het slot open. Ik ga met de fiets naar (activiteit).

Ik ga te voet naar (activiteit).

Dit is het einde van mijn bundel. Zo zal mijn daguitstap er uit zien. Het kan zijn dat er dingen veranderen. Dat is oké. Als er dingen veranderen, zullen mijn begeleiders dit aanduiden op dit schema. Zo maken we er samen een fijne dag van.

8.12. Finale versie: Checklists en sensorische kaarten

8.12.1. Checklist: Zoo van Antwerpen

Wat heb ik al gedaan op mijn daguitstap?

Ik ga vandaag naar de Zoo van Antwerpen. Daar zal ik veel dieren zien. Hieronder zie ik allemaal kaders met foto's. Onder deze foto staat altijd een bolletje. Als ik iets gedaan heb, dan kleur ik het bolletje onder de foto in. Zaken die tussen haakjes staan, kunnen gebeuren, maar moeten niet gebeuren.

Ik ga naar de dierentuin met de trein. Als van de trein stap, wandel ik naar de ingang van de dierentuin.

○

Ik ga naar de dierentuin met de auto. We parkeren de auto. Als de auto geparkeerd is, moet ik nog een klein beetje wandelen naar de ingang van de dierentuin.

○

Ik ga met de bus naar de dierentuin. Als ik van de bus stap, moet ik nog een klein beetje wandelen naar de ingang van de dierentuin.

○

Ik ga met de tram naar de dierentuin. Als ik van de tram stap, moet ik nog een klein beetje wandelen naar de ingang van de dierentuin.

O

Ik fiets naar de dierentuin.

O

Ik wandel naar de dierentuin.

O

Ik ga naar binnen door de grote poort.

O

Ik koop een ticket aan de kassa.

0

Ik ga binnen in het park door het draaiportje.

0

Ik kijk rond in de dierentuin.

0

Ik ga naar de zeeleeuwenshow.

0

Ik eet mijn picknick op.

0

Ik ga iets eten in het restaurant.

0

Ik koop iets om te eten aan een kraampje.

0

Ik ga naar buiten door het draaiportje.

O

Ik mag iets kopen in de souvenirwinkel.

O

Ik wandel van de dierentuin naar het station. Ik ga naar (activiteit) met de trein.

O

Ik wandel naar de parking. Ik ga naar (activiteit) met de auto.

O

Ik wandel van de dierentuin naar de bushalte. Ik ga met de bus naar (activiteit).

0

Ik wandel van de dierentuin naar de tramhalte. Ik ga met de tram naar (activiteit).

0

Ik fiets naar (activiteit).

0

Ik wandel naar (activiteit).

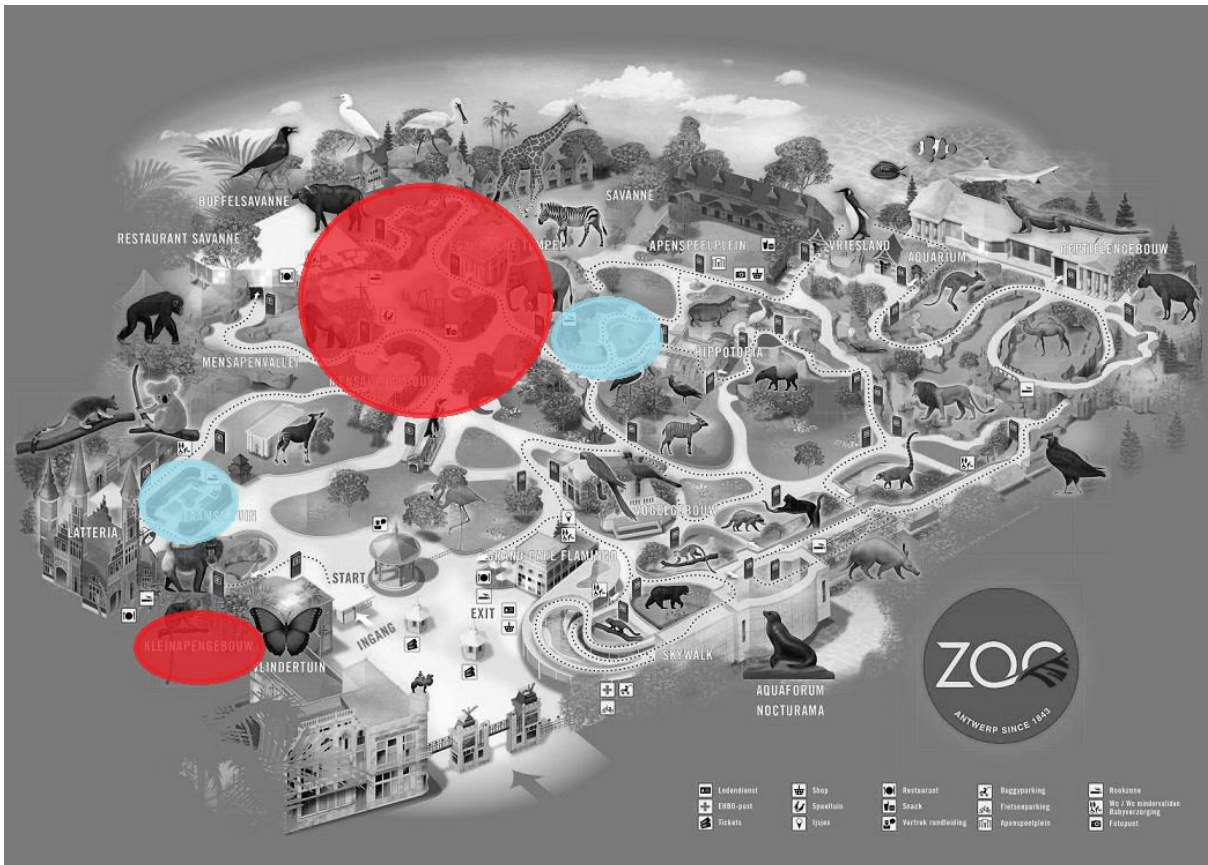
0

8.12.2. Sensorische kaart: Zoo van Antwerpen

Sensorische kaart: Zoo van Antwerpen

Drukke en rustige zones

Onderstaande kaart toont u de opvallend drukke en rustige zones. Dit duidt op gebieden waar meer dan wel minder mensen zijn. Rood symboliseert een drukke zone, terwijl blauw rustige zones lokaliseert.

Auditieve prikkels

De zones die op onderstaande kaart in het oranje worden aangeduid zijn zones waar veel lawaai is. Onder het restaurant Savanne is een grot waar veel kinderen spelen. Hierdoor is er sprake van veel echogeluiden. Daarnaast is er vlak naast dit restaurant een speeltuin waar eveneens veel lawaai kan worden veroorzaakt. In het aquariumgebouw kan sprake zijn van veel echo. Tot slot kunnen de papegaaien in het vogelgebouw ook schelle geluiden produceren. De rustige zones die hierboven worden aangeduid zijn zones waar het minste geluid is in de dierentuin.

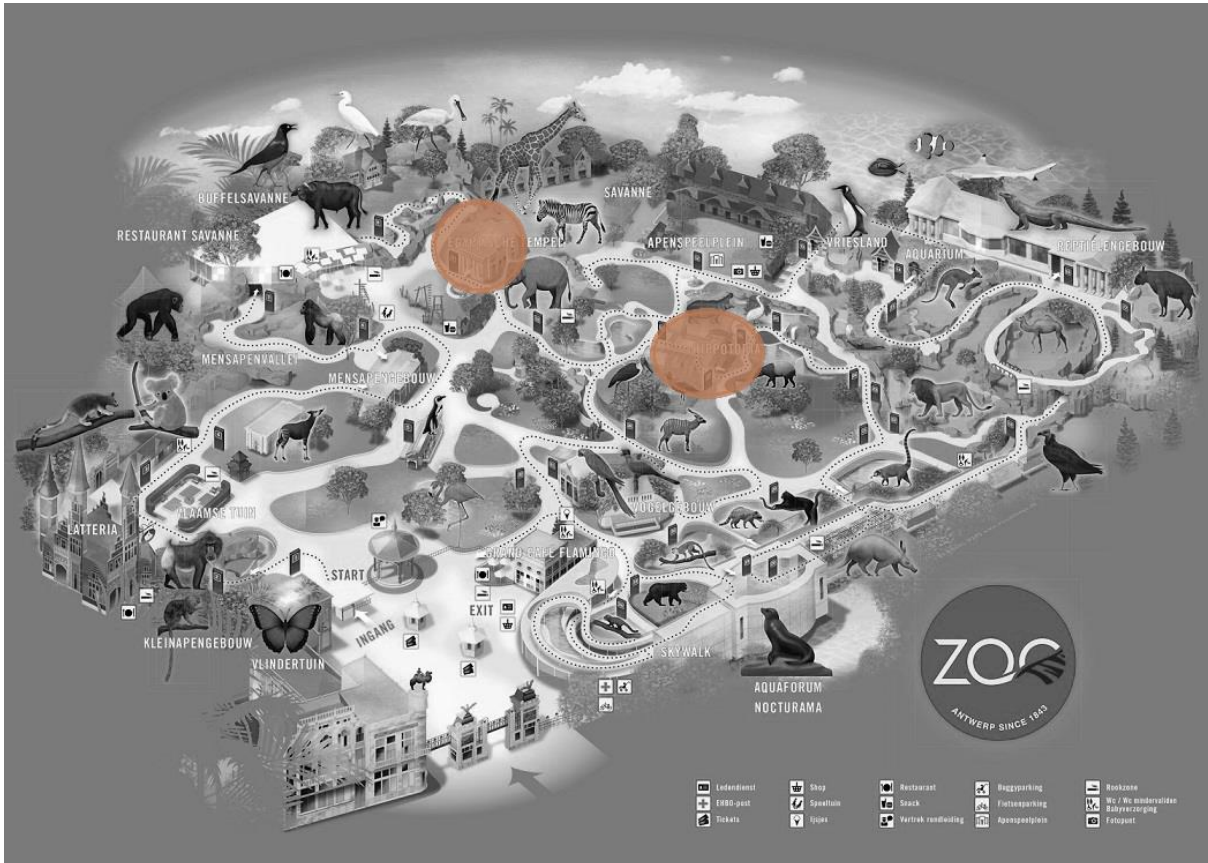
Visuele prikkels

Onderstaande kaart geeft aan welke zones gebruik maken van verduistering. Dit gaat om donkere kamers vanwege nachtdieren in het nocturama en het laatste deel van het vogelgebouw. Ook in het aquarium wordt gebruik gemaakt van een donkerblauw licht. Tot slot is er tussen de mensapenvallei en de buffelsavane een donkere grot waar kinderen kunnen in spelen. Deze grot bevindt zich onder het restaurant savanne. Dit zijn de zones die in het paars worden aangegeven.

Sterke geuren

Geuren horen nu eenmaal bij de dierentuin. Toch kunt u in bepaalde gebieden een sterke geur ervaren dan in andere gebieden. De volgende kaart duidt aan waar u sterke geuren kunt ervaren. Dit is het geval in de Egyptische tempel, alsook in Hippotopia. Dit zijn de zones die in het bruin worden aangegeven.

Tactiele prikkels

De kleine gele zones op onderstaande kaart wijzen op een doorgang gemaakt van plasticen flappen, zoals in de koelafdeling van een winkel.

Klimaat

Tot slot zijn er ook twee zones waar er een vochtig en warm klimaat gecreëerd wordt voor de dieren die er leven. Dit is het geval in de vlindertuin en het reptielengebouw.

8.12.3. Checklist: Museum voor Natuurwetenschappen

Wat heb ik al gedaan op mijn daguitstap?

Ik ga vandaag naar het museum voor Natuurwetenschappen. Daar zal ik veel te weten komen over de mens, de dinosaurussen, andere dieren en zo veel meer. Hieronder zie ik allemaal kaders met foto's. Onder deze foto staat altijd een bolletje. Als ik iets gedaan heb, dan kleur ik het bolletje onder de foto in. Zaken die tussen haakjes staan, kunnen gebeuren, maar moeten niet gebeuren.

Ik ga naar het museum met de trein. Als van de trein stap, wandel ik naar de ingang van het museum.

O

Ik ga naar het museum met de auto. We parkeren de auto. Als de auto geparkeerd is, moet ik nog een klein beetje wandelen naar de ingang van het museum.

O

Ik ga met de bus naar het museum. Als ik van de bus stap, moet ik nog een klein beetje wandelen naar de ingang van het museum.

O

Ik ga met de tram naar het museum. Als ik van de tram stap, moet ik nog een klein beetje wandelen naar de ingang van het museum.

O

Ik fiets naar het museum.

O

Ik wandel naar het museum.

O

Ik ga naar binnen door de zijdeuren.

O

Ik koop een ticket aan de kassa.

0

Ik geef mijn jas (en rugzak) af aan de vestiaire.

0

Ik laat mijn ticket controleren.

0

Ik kijk rond in het museum.

0

Ik ga iets eten in het dinocafé.

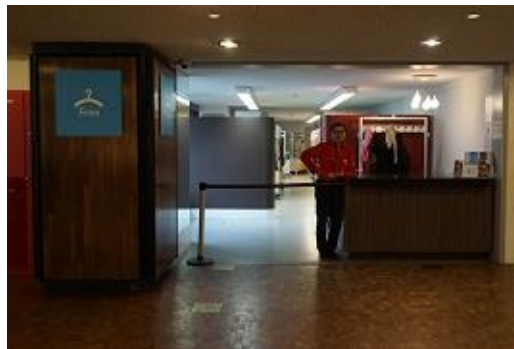
O

Ik mag iets kopen in de souvenirwinkel.

O

Ik ga mijn jas (en rugzak) halen aan de vestiaire.

O

Ik ga naar buiten door de schuifdeur.

O

Ik wandel van het museum naar het station. Ik ga naar (activiteit) met de trein.

0

Ik wandel naar de parking. Ik ga naar (activiteit) met de auto.

0

Ik wandel van het museum naar de bushalte. Ik ga met de bus naar (activiteit).

0

Ik wandel van het museum naar de tramhalte. Ik ga met de tram naar (activiteit).

0

Ik fiets naar (activiteit).

0

Ik wandel naar (activiteit).

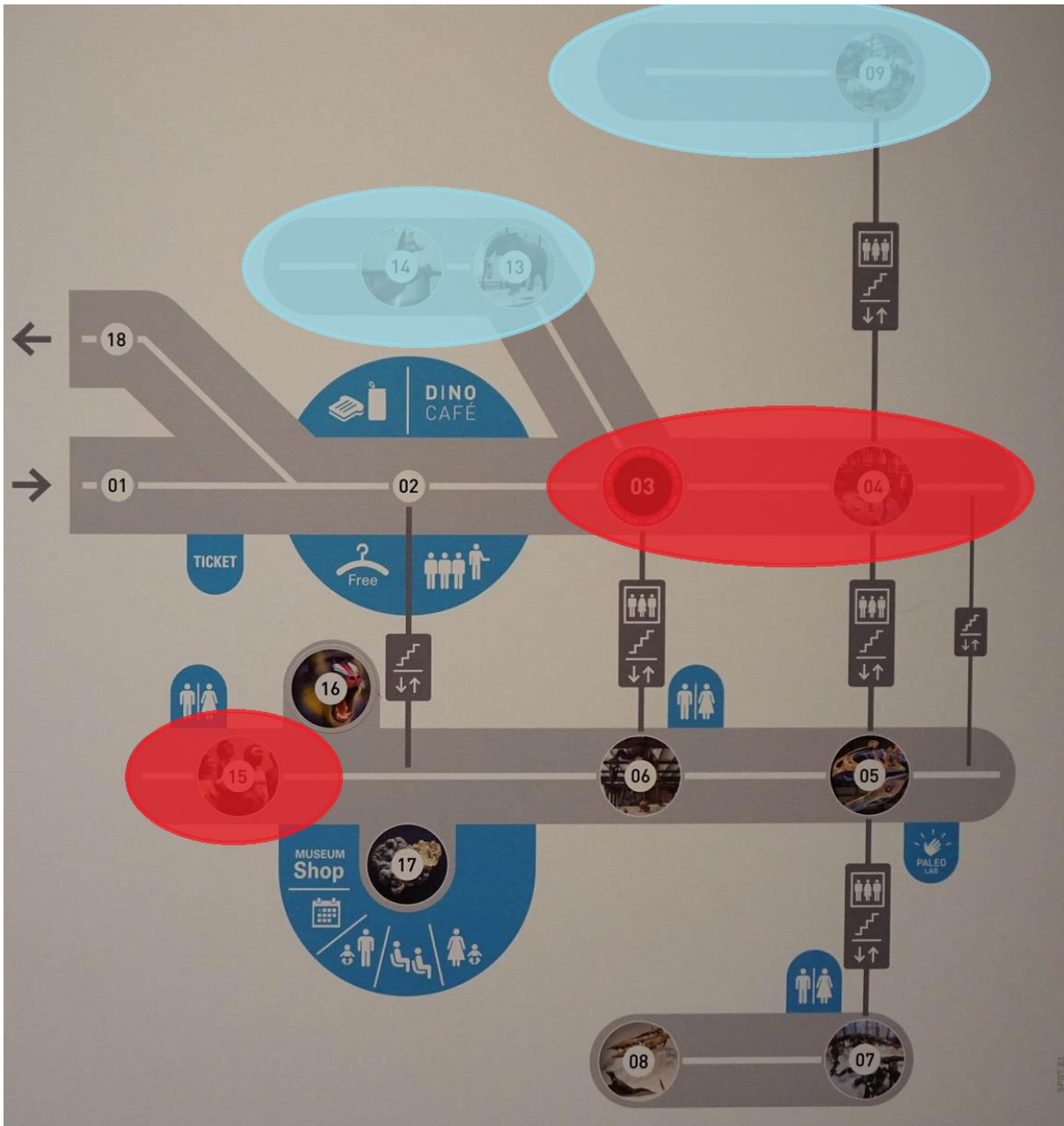
0

8.12.4. Sensorische kaart: Museum voor Natuurwetenschappen

Sensorische kaarten: Museum voor Natuurwetenschappen

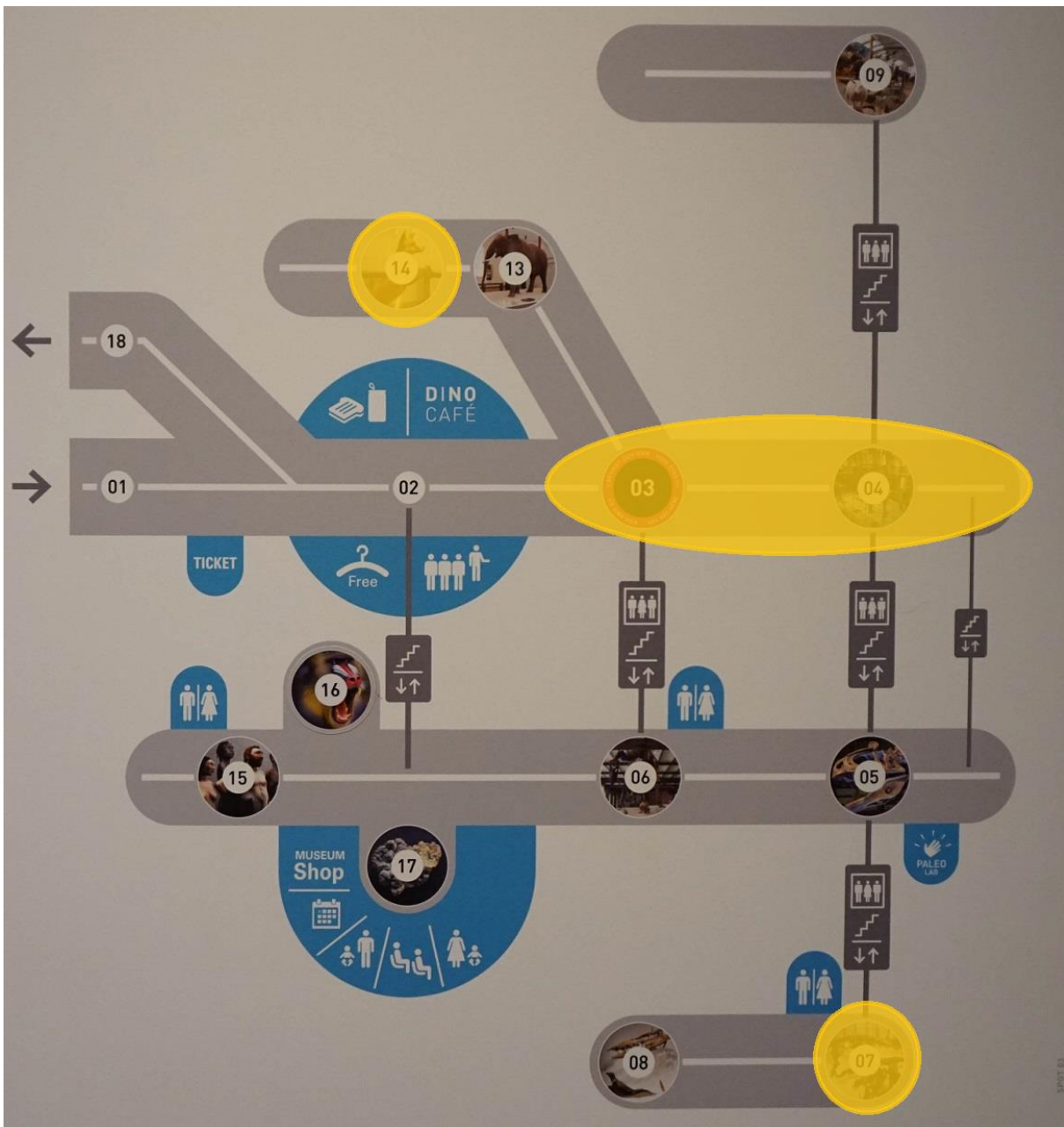
Drukke en rustige zones

Onderstaande kaart toont u de opvallend drukke en rustige zones. Dit duidt op gebieden waar meer dan wel minder mensen zijn. Rood symboliseert een drukke zone, terwijl blauw rustige zones lokaliseert.

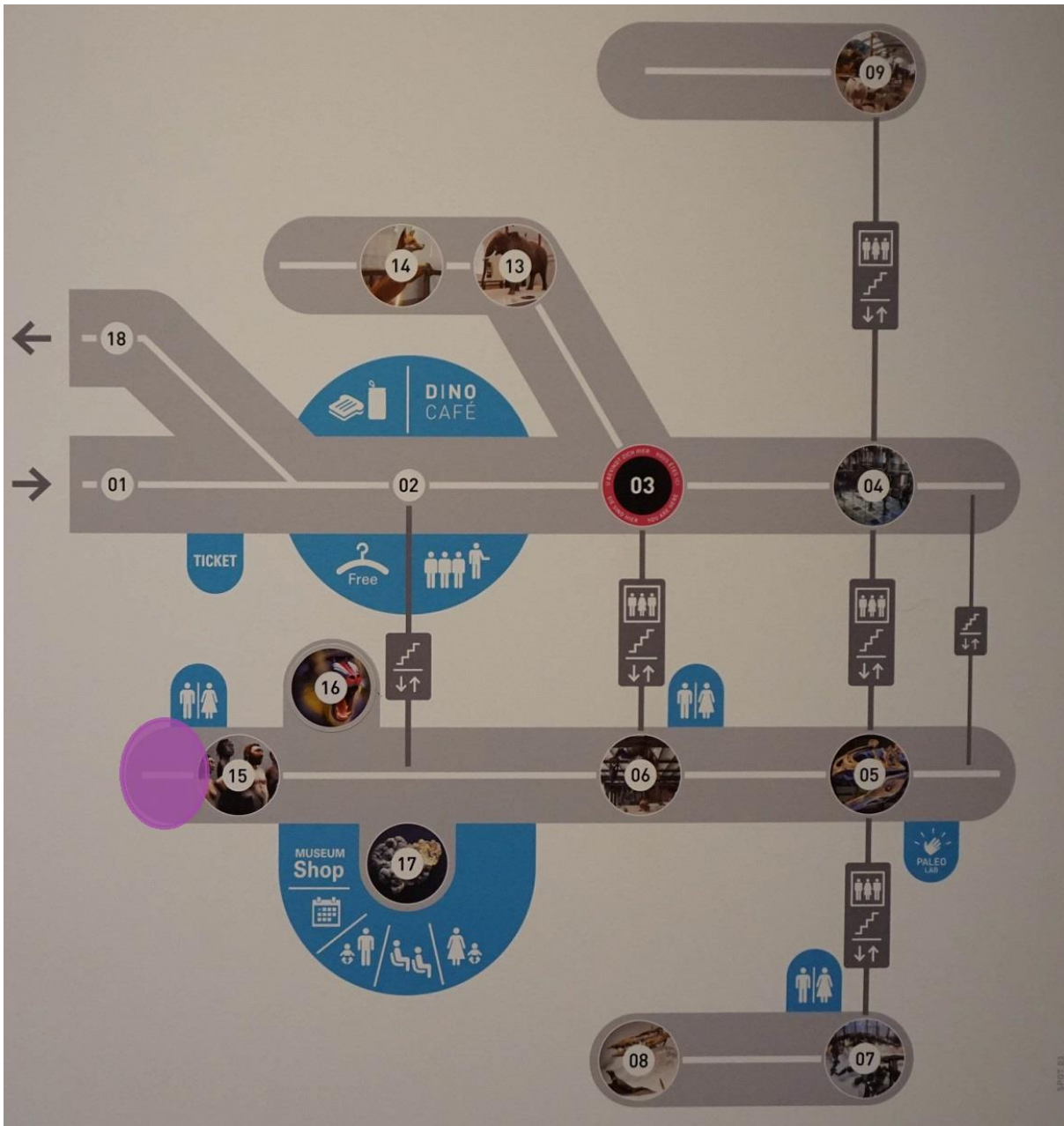
Auditieve prikkels

De zones die op onderstaande kaart in het oranje worden aangeduid zijn zones waar auditieve prikkels zijn. Nummer 3 en 4 bevinden zich in een grote ruimte. Bijkomend is het hier vaak druk. Beide factoren zorgen ervoor dat er sprake is van veel echo in deze ruimtes. Nummer 7 en 14 zijn relatief rustige ruimtes. In kamer 7 hoor je echter een rustgevende stem spreken over de ontdekking van de Iguanodons. In kamer 14 hoor je vogelgeluiden, stadsgeluiden en dergelijke meer.

Visuele prikkels

Onderstaande kaart geeft aan welke zone gebruik maakt van verduistering. Deze worden in het paars aangeduid. Dit gaat om donkere kamer in zone 15. Echter, niet de volledige ruimte is donker. Dit gaat slechts om een beperkt gedeelte.

Wat heb ik al gedaan op mijn daguitstap?

Ik ga vandaag naar het Gravensteen. Daar zal ik veel te weten komen over de Middeleeuwen, ridders, burchten en zoveel meer. Hieronder zie ik allemaal kaders met foto's. Onder deze foto staat altijd een bolletje. Als ik iets gedaan heb, dan kleur ik het bolletje onder de foto in. Zaken die tussen haakjes staan, kunnen gebeuren, maar moeten niet gebeuren.

Ik ga naar het Gravensteen met de trein. Als van de trein stap, wandel ik naar de halte van tram 1. Dan rij ik ongeveer 15 minuten mee met tram 1.

0

Ik ga naar het Gravensteen met de auto. We parkeren de auto. Als de auto geparkeerd is, moet ik nog een klein beetje wandelen naar de ingang van het Gravensteen.

0

Ik ga met de bus naar het Gravensteen. Als ik van de bus stap, moet ik nog een klein beetje wandelen naar de ingang van het Gravensteen.

O

Ik ga met de tram naar het Gravensteen. Als ik van de tram stap, moet ik nog een klein beetje wandelen naar de ingang van het Gravensteen.

O

Ik fiets naar het Gravensteen.

O

Ik wandel naar het Gravensteen.

O

Ik ga naar binnen door de groene poort.

O

Ik koop een ticket aan de kassa.

O

Als ik naar het toilet moet, dan ga ik eerst.

O

Ik bezoek het Gravensteen.

0

Ik picknick in het Gravensteen.

0

Ik mag iets kopen in de souvenirwinkel.

0

Uitgang

0

Ik wandel van het Gravensteen naar het station. Ik ga naar (activiteit) met de trein.

O

Ik wandel van het Gravensteen naar de parking. Ik ga naar (activiteit) met de auto.

O

Ik wandel van het Gravensteen naar de bushalte. Ik ga met de bus naar (activiteit).

O

Ik wandel van het Gravensteen naar de tramhalte. Ik ga met de tram naar (activiteit).

O

Ik fiets naar (activiteit).

0

Ik wandel naar (activiteit).

0

8.12.6. Checklist: Sunparks Oostduinkerke

Wat heb ik al gedaan op mijn daguitstap?

Ik ga vandaag naar Sunparks Oostduinkerke. Daar zal ik veel kunnen zwemmen en spelen. Hieronder zie ik allemaal kaders met foto's. Onder deze foto staat altijd een bolletje. Als ik iets gedaan heb, dan kleur ik het bolletje onder de foto in. Zaken die tussen haakjes staan, kunnen gebeuren. Het kan ook zijn dat ik deze stukken van het zwembad niet zal zien of kunnen doen.

Ik ga naar Sunparks met de trein. Als van de trein stap, wandel ik naar de tramhalte. Ik neem de kusttram tot aan 'Oostduinkerke Groenedijk Bad'. Daar wandel ik nog eventjes naar de ingang van Sunparks.

0

Ik ga naar Sunparks met de auto. We parkeren de auto. Als de auto geparkeerd is, moet ik nog een klein beetje wandelen naar de ingang van Sunparks.

0

Ik ga met de bus naar Sunparks. Als ik van de bus stap, moet ik nog een klein beetje wandelen naar de ingang van Sunparks.

0

Ik ga met de tram naar Sunparks. Als ik van de tram stap, moet ik nog een klein beetje wandelen naar de ingang van Sunparks.

0

Ik fiets naar Sunparks.

0

Ik wandel naar Sunparks.

0

Ik ga naar binnen door de gele draaideur.

0

(Ik koop een ticket aan de kassa.)

0

Ik ga naar binnen langs het poortje.

0

Ik doe mijn zwemkleden aan.

O

Ik speel in het zwembad.

O

Ik ga iets eten in de cafetaria.

O

Ik doe mijn gewone kleren opnieuw aan.

O

Ik ga naar buiten door het poortje.

0

Ik wandel van Sunparks naar de tramhalte 'Oostduinkerke Groenedijk Bad'. Ik ga met de tram naar het station. Ik wandel naar het juiste perron. Ik ga naar (activiteit) met de trein.

0

Ik wandel van Sunparks naar de parking. Ik ga naar (activiteit) met de auto.

0

Ik wandel van Sunparks naar de bushalte. Ik ga met de bus naar (activiteit).

0

Ik wandel van Sunparks naar de tramhalte. Ik ga met de tram naar (activiteit).

0

Ik fiets naar (activiteit).

0

Ik wandel naar (activiteit).

0